

Лизбет Любенова • Веселина Ваткова • Пламен Митев • Пламен Павлов • Даниел Ватков

ФОНДАЦИЯ
БЪЛГАРСКА
ПАМЕТ

МОЯТА БЪЛГАРИЯ

**ИСТОРИЯ
И ЦИВИЛИЗАЦИИ
8. – 12. КЛАС**

УЧЕБНО ПОМАГАЛО
ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА ОБУЧЕНИЕТО,
ОРГАНИЗИРАНО В ЧУЖБИНА

Лизбет Любенова • Веселина Ваткова • Пламен Митев • Пламен Павлов • Даниел Ватков

МОЯТА БЪЛГАРИЯ

ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

8. – 12. КЛАС

УЧЕБНО ПОМАГАЛО ЗА ПОДПОМАГАНЕ
НА ОБУЧЕНИЕТО, ОРГАНИЗИРАНО В ЧУЖБИНА

В изданието са използвани снимки от: колекциите на *Shutterstock*, *Getty Images*, сайта „Изгубената България“, фотоархива на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и БТА.

© Лизбет Върбанова Любенова, Веселина Кирилова Вачкова, Пламен Димитров Митев,
Пламен Христов Павлов, Даниел Христов Вачков, 2021 г.
© Анна Огнянова Георгиева – художник на графичния дизайн, 2021 г.
© Лало Николаев Николов – художник на корицата, 2021 г.
© Фондация „Българска памет“, всички права запазени.

ISBN 978–954–01–XXXX–X

Лизбет Любенова • Веселина Ваткова • Пламен Митев • Пламен Павлов • Даниел Ватков

МОЯТА БЪЛГАРИЯ

ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ
8. – 12. КЛАС

УЧЕБНО ПОМАГАЛО ЗА ПОДПОМАГАНЕ
НА ОБУЧЕНИЕТО, ОРГАНИЗИРАНО В ЧУЖБИНА

Фондация „Българска памет“

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРАИСТОРИЯ

1. Най-ранната култура в нашите земи	6
2. Животът и вярванията на предците ни	10

АНТИЧНОСТ И РАННО ХРИСТИЯНСТВО

3. Траките – фундамент в българската самоидентификация	14
4. Мястото на тракийската култура в античния свят	18
5. Романизация на Балканите и тракизация на Рим	22
6. Християнизация на Балканите	26

СРЕДНОВЕКОВИЕ

7. За „славяните“, или: историята се пише и от генетиците	30
8. Откога и какви са българите в Европа	34
9. Българизация на Балканите	38
10. Тервел Спасителя, Крум Страшния и Омуртаг Реформатора	42
11. Начало на Българската християнска империя	46
12. Златният век – как се създава нов избран народ	50
13. Българското царство при цар Самуил и наследниците му	54
14. Идеология и политика при първите Асеневци	58
15. „Степната политика“ на Второто българско царство	62
16. Династията Тертеровци	66
17. Залезът на средновековна България	70
18. Многото „Българи“ през XIII – XV в.	74
19. Българи – духовни водачи на другите християнски народи	78

БЪЛГАРИТЕ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ (XV – XVII в.)

20. Църква и култура в българските земи през „тъмните векове“	82
21. Ислямската религия и българите	86
22. „Великата българска гора“ („Magna Silva Bulgarica“)	90

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

23. Първите будители	94
24. Българските преселения през XVIII – XIX в.	98
25. Възрожденските училища	102
26. Българският църковен въпрос през XIX в.	106

27. Чуждата пропаганда в българските земи	110
28. Цариградските българи	114
29. Българските завери от първата половина на XIX в.	118
30. Между реформизма и революцията	122
31. Забравените дейци на възрожденската епоха	126
32. Априлското въстание	130
33. Освобождението на България	134

СВОБОДНА БЪЛГАРИЯ

34. Българският национален въпрос	138
35. „Върви, народе възродени...”	142
36. Политическата система в България (1878 – 1944)	146
37. Съединението и неговата защита	150
38. По пътя на българския суверенитет	154
39. България в Балканските войни (1912 – 1913)	158
40. Първата световна война	162
41. Светска и духовна власт (1878 – 1945)	166
42. България в годините на Втората световна война	170

КОМУНИСТИЧЕСКИЯТ РЕЖИМ (1944 – 1989)

43. Преход към установяване на тоталитарен режим (1944 – 1947)	174
44. Утвърждаване на тоталитарния режим в България (1948 – 1953)	178
45. Комунистическият режим при управлението на Тодор Живков	182
46. Икономика и общество в България (1944 – 1989)	186
47. Рухването на тоталитарната система	190

БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1989 г.

48. България по пътя на демокрацията	194
49. България пред нови хоризонти	198
50. Икономическо и демографско развитие на България след 1989 г.	202
51. Съвременното българско общество	206

НАЙ-РАННАТА КУЛТУРА В НАШИТЕ ЗЕМИ

Най-ранният етап в човешкото минало е прието да се нарича Праистория. За различните райони на света Праисторията започва и завършва по различно време, така както и повечето следващи епохи. Това се дължи на първо място на следния факт: периодизацията на историята се подчинява на единни, чисто формални критерии – основен материал на оръдията на труда, основен начин на препитание и на предаване на информацията, основен принцип на обществена организация и т.н. Така Праисторията е времето, в което основният материал е камъкът заедно със съществуващите в готов вид в природата глина и кост, но писмеността още не е открита. Самият термин Праистория е много подвеждащ, защото буквално означава „преди историята“.

Колко древна и продължителна е Праисторията? Когато погледнем върху линията на времето в човешката история, виждаме колко неравностойни по продължителност и събитийна наситеност са нейните периоди. Праисторията заема 99% от миналото на хората, а събития в него сякаш липсват. Особено силно това се отнася до ранните ѝ етапи – палеолит (старокаменна епоха), мезолит (среднокаменна епоха) и неолит (новокаменна епоха). В България за датирането на най-ранните ѝ периоди се използва т.нар. Карановска култура. Според нея в българските земи няма артефакти от мезолита. Най-старите находки (Караново I и II) са от ранноновокаменната епоха, т.е. ок. 6200 – 5500 г. пр.Хр. Най-старите сред удивителните скални рисунки в пещерата Магура при Белоградчик се датират от късния палеолит (завършил към 10 000 – 8000 г. пр.Хр.). Част от тези рисунки вероятно са уникален образец на прастара писменост и календар. Освен това в не една българска пещера, като „Бачо Киро“ при Търново, има неоспорими следи за разумна човешка дейност още от средния палеолит (250 000 – 45 000 г. пр.Хр.) Находките в пещерата Козарника (Видинско) „изтеглят“ долната граница на палеолита с около 1,5 млн. години назад. Така продължителността на старокаменната епоха по нашите земи става 1 500 000 – 10 000 г. пр.Хр. Специалистите ще могат да научат нещо по-конкретно за този огромен период едва след като бъдат открити и проучени сходни археологически находки.

Като цяло началото на палеолита се свързва с появата на първите каменни оръдия на труда. В повечето от тях трудно може да бъдат разпознати следи от съзнателна обработка. Праисторическият човек е еволюирал от полуживотно – питекантроп (маймуночовек), през Хомо хабилис (сръчен човек), Хомо еректус (изправен човек) до неандерталец и кроманьонец. Антрополозите все още спорят за качествата и съдбата на неан-

Праисторически кремъчни оръдия на труда

ЛИЧНОСТ:

Чарлз Дарвин (1809 – 1882) е британски учен, лекар и естествоизпитател. Теорията на Дарвин за еволюцията на видовете чрез естествен подбор винаги е имала и поддръжници, и противници. Напоследък археологическите разкопки обаче оставят все по-малко място да се вярва в естествената еволюция на човека от маймуната.

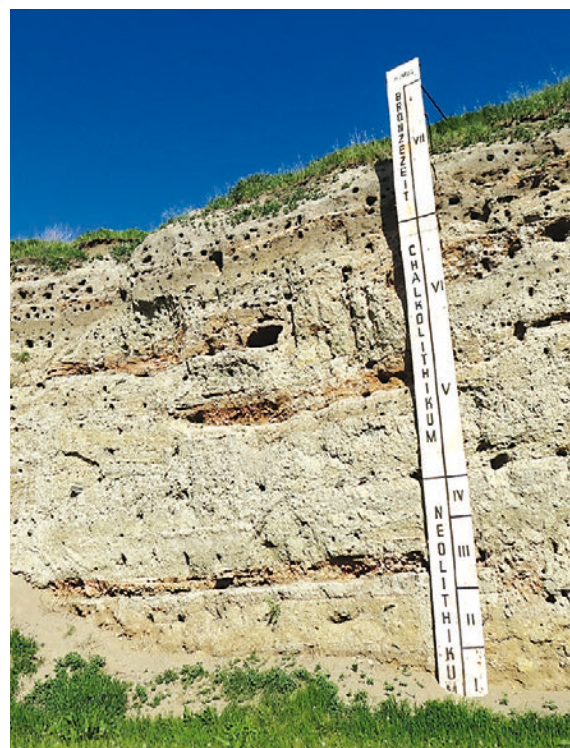

Какво ли е пресмятал древният ни предтеча с тези прецизно отбелязани нарези върху костта?

дерталеца. Поради това историците са въвели термина „неолитна революция“.

Колко „примитивна“ е Праисторията? В България десетките впечатляващи мегалитни светилища, като Белинташ или Бегликташ, на практика не може да се датират и носят компромисното название „паметник от каменната ера“. Същото се отнася до стотиците трапецовидни каменни ниши. Тяхната изработка е изключително прецизна. Тя изисква не само умения, а и метални сечива. Ето защо учените доста субективно отнасят нишите към най-различни епохи. Единственото им основание е кога според тях хората са били в състояние да изработят подобен артефакт. В тази ситуация е разбираемо, че важният въпрос – защо са правени тези монументи, т.е. какви са били не само техническите възможности, а и духовните търсения на предците ни – не може засега да получи задоволителен отговор.

Предизвикателство пред съвременния човек е да се опита да си представи формите и мащабите на културата на своите предци, които са живели преди десетки хиляди години. Както при примитивните оръдия на труда или съзнателно доизваяните скални форми на Бегликташ, понякога днешният изследовател е склонен да види в артефактите само „природен феномен“. Най-красноречивият пример в това отношение са Побитите камъни при Варна. Без никакво усилие човек, застанал сред тях, вижда не „вкамненена гора“, а колосална древна обсерватория, дори цял град с колони, дворци, храмове и т.н. Вярно е, че природните стихии буквално са размили формите на този град, но той е все още там и чака историята му да бъде съзряна, изучена и описана.

Карановска могила. Възрастта на дадена селищна могила се определя по дебелината на културните пластове.

Съдовете от гробницата в Караново

ЛИЧНОСТ:

Платон (427 – 347 г. пр.Хр.) е елински философ, създател на атинската школа Академия. Той описва представата за произхода на човека в своя диалог „Пир“. В произведението първите хора са имали сферично двуполово тяло, притежавали са по четири ръце и крака и две еднакви лица на главата. За да накаже андрогините за посегателството срещу властта, Зевс ги разделил на две. Според ученика на Платон – Аристотел, човекът е част от самозараждането на живота в цялото му многообразие.

При разкопките в Долнослав (Асеновградско) археолозите разкриват удивителна система от тръби под пода на светилището. Най-вероятно те са служели за усилване на акустиката или за създаване на особени димни, ароматни и други възприятия по време на религиозните церемонии. На практика това е първата известна в историята „машина за изкуствени ефекти“. И тя е създадена още през халколита не за задоволяване на битови нужди, а на религиозни потребности.

Друг подобен пример от историята на българските земи са артефактите от Варненския некропол. Те се отнасят към медно-каменната епоха. Критериите за тази датировка обаче се съобразяват не толкова с историята на региона, а с прагматичния въпрос: кога би било по-възможно да са се изявили подобни умения и да са били натрупани такива богатства?

Сходни са трудностите при датирането на керамичните находки у нас. Някои учени преди половин век са обърнали внимание, че неолитната керамика в Тракия е поне от VIII хил. пр.Хр. Загадка е как нейните перфектни форми и фина изработка са били постигнати без употребата на гърнчарско колело.

ЛИЧНОСТ:

Хезиод (VIII в. пр.Хр.) е роден в Мала Азия, откъдето – според преданието – се преселва в гръцката област Беотия. Той е сред най-влиятелните древни мислители на Елада. Според него, както и според ред следващи мислители, човекът такъв, какъвто го познаваме днес, е резултат на деволуция (деградация, т.е. обратното на еволюция).

Побитите камъни край Варна. Сходни, изключително древни градове, буквално врязани в скалите, може да се видят в Кападокия, Египет и Сицилия – райони, в които през древността се е развивала сходна култура. Пряко наследство от тази традиция ще бъдат манастирските скални комплекси, които векове наред ще са „запазена марка“ на местната вяра.

Скални ниши в култовия комплекс Глухите камъни

Модерността на праисторическите форми и „орнаменти“. Когато разглеждаме праисторическата зала в музея, няма как да не се удивим на следното: формите на керамичните изделия, преминали след това в метални и стъклени предмети, удивително напомнят тези на съвременните ни съдове. Единият възможен отговор е, че естеството на приготвяне, сервиране и приемане на храната и напитките не са се променили съществено. Храната се поднася в дълбоки или плоски съдове. Напитките се приемат в природен вид или се дестилират. Другият отговор е, че „примитивният“ човек от каменната ера е работил толкова дълго и успешно, за да сътвори съвършената форма, че нашият вкус и естетика трудно може да добавят нещо към нея.

Още по-интригуваща е модерността на повечето „рисуни“ върху керамиката. С удивителна точност са положени линии, които образуват символни знаци. Най-често те са спирали, кръстосани, вълнообразни и успоредни линии, шахматни „дъски“, полумесеци, окръжности и др. Понякога модерният свят успява да промени това съдържание. Типичен пример е свастиката – универсален символ на слънцето, възраждането и щастието в продължение на десетки хиляди години. От 30-те години на XX в. тя неизменно се идентифицира с нацистка Германия дотолкова, че изобразяването ѝ в много страни е забранено.

ЛИЧНОСТ:

Петър Детев (1900 – 1980) е български археолог праисторик. Проучил е над 350 селищни могили на територията на древна Тракия. Петър Детев е създател на оригинална, базирана на огромен археологически материал система за прецизно датиране на праисторическата керамика въз основа на формите и знаците.

Скалните рисунки от Магурата

ЖИВОТЪТ И ВЯРВАНИЯТА НА ПРЕДЦИТЕ НИ

Днес ние понякога на шега, понякога не съвсем, използваме думата „неандерталец“ като обиден обобщен образ на човек с примитивно и невъзпитано, „дивашко“ поведение и мислене. Същото се отнася до израза „от каменната ера“, т.е. нещо изключително грубо и безнадеждно, непригодно за модерния свят. Археологическите проучвания все по-убедително доказват, че далечните ни предци може да са имали по-скромни битови възможности или изисквания, но в духовните си търсения и стремежи не са се различавали особено от нас.

Основни божества и култове. В българските земи са изследвани множество праисторически селища, които дават ценни сведения не само за бита, а и за вярванията на праисторическия човек. Тук ясно е засвидетелстван всеобщо разпространеният праисторически култ към Великата богиня майка, земята и по-общо – природата. Той се отразява в многобройните култови статуетки, които изобразяват женска фигура с пищни форми. Някои от откритите светилища свидетелстват не само за местния религиозен живот, но и разкриват немалко негови уникални особености. Сред тях особено значими са тези в Оходен (Врачанско), Долнослав (Асеновградско) и Варна.

Комплексът в Оходен, който съдържа останки от погребения и светилище, е датиран от ранния неолит (най-късно VII – VI хил. пр.Хр.) Светилището, което е добре запазено, дава материал за точна реконструкция на религията, която то е обслужвало. Според изследователите става дума за храм на плодородието. Особеното в случая е, че местните хора са почитали като негово възплъщение не само и не толкова Богинята майка, а преди всичко Бога слънце. Тази вяра е отразена както в ритуално положените скелети, които са стриктно ориентирани на изток, така и в откритите десетки каменни и глинени дискове – символи на слънцето.

Разкопките в Долнослав откриват стотици статуетки и великолепно керамични съдове, които са посветени на Великата богиня майка. Основателно е твърдението, че това светилище е пряко свързано с близкия, но намиращ се високо в Родопите мегалитен комплекс Белинташ, чийто разцвет е през медно-каменната епоха. За него, както и за ред други мегалитни съоръжения, се предполага, че е служел като храм – обсерватория. Моделът на две свързани светилища, едното в равнината, а другото в планината, изглежда, е бил характерен за местната религиозна практика. В равнината са изказвали своята почит към боговете обикновените хора, а на планинските олтари са свещенодействали жреците царе. Приемственост в тази практика може да се проследи и през следващите бронзова и желязна епоха. Същата тенденция се е запазила и в много по-късната

Този съд от Мулдава представя първичната форма на бъдещите ритони, а формата му – елен, е ярко доказателство за много рано развилия се култ към слънцето.

ЛИЧНОСТ:

Владимир Георгиев (1908 – 1986) е световно признат български езиковед, специалист по индоевропейски езици, един от малкото експерти по тракийски език. Той категорично определя знаците върху плочката от Градешница като писменост.

Уникални божествени очи, открити в светилището в Долнослав

традиция на скалните манастири и обслужващите ги селища поне до края на Средновековието.

Най-старият Варненски некропол също се датира от енеолита. Находките там се отличават не само с изобилието на златни артефакти, а и с тяхната изключително прецизна изработка. Тук ясно личи обожествяването на земята – Богинята майка, слънцето – Слънчевия елен, и звездите, които се наблюдават в праисторическите светилища обсерватории. Във варненските находки е видимо обожествяването и на царя жрец, син на слънцето и земята. Новото тук е направената първа стъпка към сближаване между човешкия и божествения свят. При този преход хората започват да се чувстват все по-различни от останалите природни същества и все по-близки, буквално родствени чрез своите божествени предводители, на боговете.

Начало на градския живот. Праисторическият човек е обитавал последователно пещери, по-малки или по-големи селища и накрая – градове. Първият засега открит в света каменен град с отчетлива планировка е този в езерото Дуранкулак при Варна. Отстоящата на петдесетина километра Провадия е била идеално защитен град, който дължал благосъстоянието си на производството и търговията със сол. От своя страна неолитният град в софийския квартал „Слатина“ е разполагал с прави „улици“ и жилища от 120 докъм 300 кв. м. Разликата между предходните селища и градовете не е само в използваните материали за строителство или в големината им. Отликите са в обществата, които живеели в тях. Появата на града е сигурен белег на достигнато високо обществено развитие и на пълна уседналост на населението. За науката това е най-сигурният знак за започналата т.нар. неолитна революция.

Гроб на царя жрец от Варненския некропол

Сърп от еленов рог

Празен гроб с глинена маска от Варненския некропол, върху която са поставени украшенията на покойника

ЛИЧНОСТ:

Богдан Николов (1926 – 1997), български археолог, посветил живота си на разкриване на древното минало в района на Враца. Открил и публикувал пръв плочката от Градешница.

Археологически комплекс „Неолитни жилища“ в Стара Загора. Находките датират от VI хил. пр.Хр. и представят бита на първите земеделски общности в Европа. Жилищата са били от дървени колове, преплетени с тънки пръти и обмазани със смес от глина и слама. Покривите са били двускатни, от слама. Една от къщите е била двуетажна с височина 7 м и с три помещения, обитавани от отделни семейства.

„Неолитната революция“ – възможни причини и последици. Както повечето термини и „неолитна революция“ може да се използва правилно само ако съдържанието му е ясно определено. Понятието е въведено преди почти 100 години. С него британският учен Гордън Чайлд описва преминаването на човешкия поминък от лов и събирателство към земеделие и скотовъдство. В различни региони този процес се развива най-общо между 10 000 и 8000 г. пр.Хр. В резултат от промяната на основните начини на препитание настъпват изменения в човешките поселения. Развиват се по-големи селища и градове. Заедно с тях се променя и устройството на обществото.

Обществена структура. Находките от Варна, Провадия и селищната могила Юнаците (Пазарджишко) се славят с най-ранното известно обработено злато в света. Първоначално то е употребявано изключително за религиозни нужди и е служело за изобразяване на божественото, особено на бога слънце. С издигането на фигурата на божествения цар жрец златото започва да се използва за неговото и на обкръжението му означаване. Трябвало е да изминат няколко хилядолетия, докато притежаването на злато започне да се възприема като символ на богатство, могъщество, престиж и дори само на лукс.

От изключителното многообразие на гробници и на погребален инвентар във Варненския некропол може да се заключи, че в обществото вече е настъпило сериозно имуществено неравенство. Очевидно в едни от гробовете са погребани царе, в други – велики воители, в трети – обикновени хора. Варненският некропол разкрива оригинална, в много отношения уникална социална картина. Това може да означава само едно.

Неолитна керамика от Старозагорския музей

Идолна пластика от неолита

ЛИЧНОСТ:

Ана Радунчева (1937 – 2017) е българска археоложка праисторичка, която аргументира тезата за високо развита цивилизация в Източните Родопи, съществувала в „доисторическата“ епоха VII – V хил. пр.Хр. Сред многобройните ѝ изследвания е култовият комплекс при Долнослав.

Обществото вече е силно разслоено и е с тясно специализирани професионални прослойки. В някои отношения този модел на мислене ще остане характерен за местните общества още стотици години.

Праисторическите обсерватории и началото на писмеността. За край на Праисторията и начало на „истинската“ история се приема появата на писмеността. Проблемът е, че най-ранните писмености невинаги може да бъдат разпознати като стройна система от знаци за предаване на информация. Първите опити за записване на информация, изглежда, са свързани с наблюденията над природните форми. Украсяващите праисторическата керамика линии, които напомнят вълни или спирали, символизиращи водовъртежи и т.н., неизбежно са вдъхновени от обкръжаващата природа. Особен интерес е представлявало наблюдението на слънцето и луната. Кръгли или сърповидни изображения може да се открият от най-дълбока древност по цял свят. За древния човек, който е прекарвал по-голямата част от живота си на открито, най-променливото и същевременно най-постоянно нещо е небето. Лунният месец и слънчевата година са предизвиквали постоянно неговото изумление и преклонение пред божествата, отговорни за хармоничното изтъняване и изпълване на лунния диск и редуването на сезоните. Не е учудващо също, че колкото по-рано и по-упорито едно население е наблюдавало небето, толкова по-рано се е сдобило с достатъчно знания, за да стане необходимо да ги запише. Би могло да се предположи, че колкото по-многобройни и прецизни са праисторическите обсерватории на дадена територия, толкова по-рано може да се очаква там да се появи писмеността. Случаят с културата на предците ни е ярко потвърждение на подобно предположение. Земята ни са осеяни с праисторически обсерватории с най-разнообразна големина и архитектура. Така някои от тях са просторни надземни съоръжения, като колосалния комплекс Бегликташ. Други обаче са подземни кладенци, като обсерваторията при с. Гърло (Брезнишко). Остава все още неразрешен въпросът дали взирането в небето и опитът да се разберат неговите закони, е бил в основата на писмеността. Артефакти като плочката от Градешница (Врачанско) и глиненият печат от Караново (Новозагорско) са свидетелства за първата известна писменост в историята, т.е. за поставянето на началото на „същинската“ история от нашите предци.

Плочката от Градешница – лицева и обратна страна

Печатът от Караново

ТРАКИТЕ – ФУНДАМЕНТ В БЪЛГАРСКАТА САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ

Всеки народ създава мит за прародителите си, който е в основа за неговата идентичност. В началото прародителите са митологизирани животни, които символизират интегритета на общността и поддържането на вечния кръговрат на живота. Тези същества се наричат „тотеми“, такъв е еленът на Балканите. Следват полубожествени предци, живеещи стотици години. Списъкът на техните имена, както и на по-късните исторически предци, по правило периодично се съкращава. Паметта не може да удържа прекалено много имена. Индивидуалната памет може да се тренира, може дори да е т.нар. фотографска, да запечатва буквално всичко. Колективната памет обаче се нуждае от ясно зададено начало някъде във времето и стабилен маркер в настоящето. Ето защо се помнят първите и последните предци. Колкото по-напреднал е процесът на самоидентификация на даден народ, толкова по-малко склонен е той да включва в своята генеалогия лица, които са свързани по някакъв начин с други народи. Българите винаги са схващали част от тракийските предци за свои преки предшественици. Присвояването на чужди предци, обратното, е белег за съвсем начален стадий на процеса на самоидентификация.

Имената на траките. „Траки“ е събирателно име, дадено от античните автори на родствените народи, които са пределнското население на Балканите. Това име всъщност е теоним, т.е. свързано е с религиозен персонаж и неговите особени качества – нимфата Траке. Тя е била най-изкусната лечителка и познавачка на билките. Изключителни лечители са и първите траки – Орфей, Залмоксис и лекарят, негов последовател, чиито възгледи споделя самият Сократ. Ето защо и според елините траките са най-издръжливите хора и живеят по-дълго от другите народи. Според Сократ Залмоксис лекува и смъртта – нещо, което в гръцката митология е дар само на Асклепий. Асклепий обаче е бог, а и е убит от Зевс заради тази му способност, докато Залмоксис посвещава в изкуството си многобройни ученици.

Паралелно траките се появяват с различни имена и епоними – герои, чиито имена дават име на народа им. Така в Омировата „Илиада“, където за пръв път се среща събирателното име „траки“, са описани цар Резос, владетел на траките едони, и цар Долон(к), предводител на траките долонки. В „Одисея“ са представени киконите. Споменават се и даки, одриси, беси, дардани, трибали, пеони и други. Около началото на християнската ера, без определението „трак“ да излиза от употреба, „мизи“ и „беси“ стават най-честото събирателно име. Остава и споменът, че най-древното име на траките е пелазги. Най-късно от VI в. византийските автори започват да наричат българите или „скити“, които са най-северното разкло-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

Митичните предци на траките

Орфей – мъдрец, певец, магьосник и владетел на Бистонска Пирерия

Ил – тракийски цар, основател на Илион (Троя), предтеча на Еней

Тантал – цар на траките във Фригия

Пелопс – тракийски цар, епоним на Пелопонес

Ликург – цар на едоните

ЛИЧНОСТ:

Долон(к) е тракийски цар, епоним на племето долонки в Тракийския Херсон. Загадъчната личност на този владетел е исторически подценявана, а вероятността той да е свързан със световноизвестни праисторически находки, доказващи първата европейска цивилизация по нашите земи, е голяма. Според митологичните предания Долон(к) е син на бог Кронос и нимфата Траке и следователно той предшества възцаряването на Зевс на Олимп. Праисторическите артефакти от Варненския халколитен некропол доказват, че Долон(к) се е появил преди седем хилядолетия и с основание може да бъде наречен „първ европейски владетел“.

Карта на тракийските народи от Абрахам Ортелиус, 1619 г. Според нея Пропонтида някога се е наричала Морето на бебриките (тракийски народ). На други карти от XVII – XIX в. е отразено също, че крайбрежието на Македония и Тракия е свързано с Тракийско море.

нение на траките, или „мизи“, по-рядко „трибали“. Оказва се, че в българската народностна идентификация някои тракийски владетели са сред онези десетина прародители, които колективната памет има нужда да задържи.

За някои тракийски народи има съмнение дали не са смесено трако-келтско или дори чисто келтско население. Такива са сардите (сардите), които в западните изследвания категорично се числят към келтите (галите). За келтски град се обявява и древната Сердика, днешната българска столица София. В случая обаче трябва да се има предвид следното – келтите и траките са европейски мегаетноси, в чиито култури има много сходства. От IV в. пр.Хр. районът на Западните Балкани, а сетне и на Източните Балкани става устойчива контактна зона помежду им. Това се дължи на създаването на държави съответно на келтите скордиски и на галите на Брен в земи, плътно населявани от траки.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

Царете воини, участници в Троянската война (XIII в. пр.Хр.)

Резос – цар на едоните

Долон(к) – цар на долонките

Ахил – цар на дарданите

Мигдон – цар на бебриките

Марон – цар жрец на киконите (герой в „Одисея“)

Държавно развитие на траките. Обикновено политическата история на траките се свежда до съдбата на Одриското царство. Истината е, че редица тракийски народи създават по едно или друго време държави. Освен Одриското царство трябва да се спомене и Дарданската държава, чийто пръв легендарен цар е Ахил. Цар са имали киконите – споменатият в „Одисея“ цар жрец Марон), а елинските митове запазват имената на тракийските царе: на Фригия – Тантал, и на Пелопонес – цар Пелопс, дал името си на полуострова. Силни царства образуват гетите и даките. Царе, макар за кратко като Вологез (15 – 11 г. пр.Хр.), имат даже бесите, които са жреческата прослойка на траките. Особеното при всички тези държави е, че те се създават по-скоро под външен натиск. Необходимостта от обединение срещу Персия или агресивността на елините, а след това и на Рим, са основна причина за сравнително дълготрайното съществуване на Одриското царство. Келтите например имат само двете си държави на Балканите и мимолетната Галска империя на Постум (III в.). Утвърденото схващане, че образуването на държава е постигане на по-висока степен на обществено развитие, изглежда, не е точен критерий за европейските цивилизации. Траките, както и келтите, не проявяват афинитет към държавно строителство, елините докрай живеят в самостоятелни градове (полиси), а Рим, когато излиза от полисната си фаза, разработва теорията и практиката на федерацията и провинциалната администрация. Всички тези фор-

Бронзова глава на тракийския цар Севт III

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

Някои от забележителните владетели на гети, одриси и даки

Залмоксис – цар жрец на гетите (VII – VI в. пр.Хр.)

Терес I (475 – 445 г. пр.Хр.) – одриски владетел

Спарадок (445 – 435 г. пр.Хр.) – одриски владетел

Севт I (424 – 407 г. пр.Хр.) – цар на одрисите

Амадок I (410 – 390 г. пр.Хр.) – цар на Тракия

Котис I (381 – 359 г. пр.Хр.) – цар на Тракия

Котела (ок. 360 – ок. 340 г. пр.Хр.) – цар на гетите

Керсеблепт (359 – 341 г. пр.Хр.) – владетел на Одриското царство

Севт III (330 – 300 г. пр.Хр.) – владетел на Одриското царство

Дромихет (300 – 280 г. пр.Хр.) – цар на гетите

Буребиста (82 – 44 г. пр.Хр.) – цар на даките

Реметалк (12 г. пр.Хр. – 12 г. сл.Хр.) – цар на одрисите

Реметалк III (38 – 45) – цар на одрисите

Скорило (29 – 69) – цар на даките

Децебал (87 – 106) – цар на даките

Данни от последните генни изследвания в статия на Т. Чобанов от „Известия на БАН“

ЛИЧНОСТ:

Севт III е одриски владетел, който успява да се възползва от сепаратистките процеси в държавата на Александър Македонски след смъртта му и да се обяви за самостоятелен владетел. Името му се свързва най-вече с град Севтополис, открит по време на строежа на язовир „Копринка“ (Казанлъшко). Севт III строи столицата си като укрепена царска резиденция, в която е имало и светилище на Дионис. Това доказва, че градът има не само политическа, но и силна религиозна власт. Един от най-интересните документи на тракийската епиграфика е Големият севтополски надпис, от който личи високата степен на културното развитие на местното тракийско население. Градът е и център на монетосеченето от времето на Севт III. Това свидетелства, че за първи път в Тракия местната монета се налага над чуждата, за да се осъществява активна вътрешна търговия.

ми са много различни от типичните централизирани държави, възникнали през древността на Изток.

Митът за изчезването на траките. В научната и популярната литература по негласно споразумение траките се определят като народ, който е „изчезнал“ в първите векове на християнската ера. Разбира се, в световната култура може да се намерят разкази за „заличаване“ на народи – не само малки и слаби, а и многобройни и могъщи. Такива са древните атланти, описани от Платон, и библейската раса на исполините. За подобно изчезване обаче са нужни катаклизми, подобни на Световния потоп. Траките според Херодот са „най-многобройният народ след индийците“. Последният грандиозен катаклизъм в нашите земи е през VI хил. пр.Хр. Според някои учени траките не са изчезнали, а точно след него започва тяхното пълно надмощие в региона. Именно тогава на римския престол стои император с красноречивото име Лъв I Бес (457 – 474), т.е. човек от рода на тракийските жреци беси. Всъщност римският трон по това време вече е наричан „константинополски“, кръстен на друг тракийски император – Константин Велики (324 – 337).

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

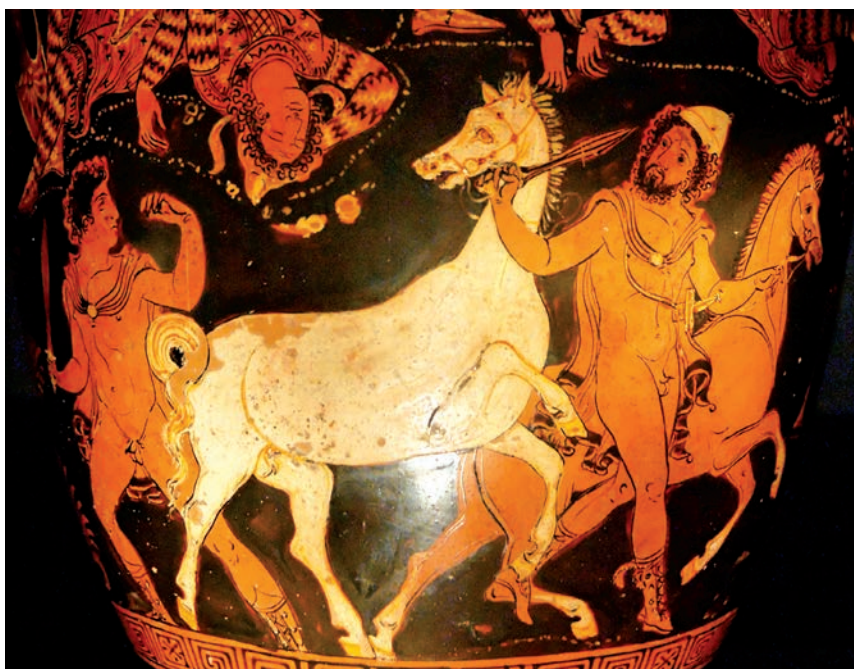
„Сократ: „От подобно естество, Хармиде, е и въздействието на баенето. Научих го там във войската от един тракийски лекар от учениците на Залмоксис, за които се говори, че можели да направят човек безсмъртен. Та той трак казваше, че елините имали право, като говорили това, дето казах току-що. „Залмоксис, рече ми той, нашият цар, (е) който е божество, говори, че както не бива да се заемаме с лечението на очите отделно от главата, тъй не бива да се заемаме с лечението на тялото отделно от душата.“ Причината елинските лекари да не успяват да се справят с повечето болни, била в това, че нямат знание за цялото, за това, че ако то е болно и се нуждае от лекуване, е невъзможно да бъде оздравена отделната част. Твърдеше, че злото и доброто за тялото на всеки човек произтичат от душата, че тя е техният извор, какъвто е от своя страна главата за очите. Затова, ако искаме да бъде здрава главата и останалото тяло, нужно е да излекуваме най-напред и най-вече душата. „А душата се лекува, щастливецо, рече, с определено баене.“ Баенето се състояло в изказване на добрите положения. От такива положения се порождала в човешките души разумност. Щом се породяла веднъж и щом се появила, лесно било да се произведе здраве и за главата, и за останалите части на тялото.“

Платон, „Хармид“, IV в. пр.Хр.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Илирик ок. 890 г. пр.Хр.; Бладилий ок. 823 г. пр.Хр.; Колад от 763 г. пр.Хр.; Болг от 723 г. пр.Хр.; Лил от 588 г. пр.Хр.; Перун ок. 356 – 340 г. пр.Хр.“

Из „Първите български владетели“ според Зографската история, преписана през 1785 г. от атонския монах Яков

Сцена върху гръцка ваза от IV в. пр.Хр., на която е изобразен Одисей, който отвежда конете на цар Резос

МЯСТОТО НА ТРАКИЙСКАТА КУЛТУРА В АНТИЧНИЯ СВЯТ

Културата на България най-често се представя пред света с изложби на тракийски съкровища. Специалистите твърдят, че изобилието на впечатляващи златни предмети на траките е сравнимо само с това на египтяните. Тракийските съкровища са прекрасни образци на торевтиката, но в тях уменията на майсторите далеч не са най-важното. Уникалното в тези изящни предмети са съответните практики, за които са служели. В центъра на тракийската религия е залегнал един основен принцип, който се разпространява сред онези общества, които са достатъчно развити, за да го възприемат. Този принцип е: ако знае и може определени неща, човек не само е безсмъртен, а е и способен да обезсмъртява.

„Траките обезсмъртяват“. Херодот, с безкрайния си интерес към особеностите на народите, дава безценни сведения за траките. Сред тях е и загадъчното твърдение, че „траките обезсмъртяват“. Без съмнение всички религии имат някаква представа за живот след смъртта. Всички те обаче малко или повече приличат на мрачното царство на Хадес. Задгробният живот е отредена от боговете скръбна вечност за същества, които някога са били живи хора. Обезсмъртяването при траките е съвсем различно. То не се дава само като дар от боговете, а е резултат от усърдно изучаване на ритуалите, с които човек може да стане наистина безсмъртен. Учението за това как да стане човек безсмъртен, е наречено орфизъм в чест на Орфей, който е приеман за негов създател и пръв Учител. Така великолепните ритони и други предмети от тракийските съкро-

Апликация на конник от Летнишкото съкровище, IV в. пр.Хр.

ЛИЧНОСТ:

Сър Артър Евънс (1851 – 1941) е световноизвестен британски историк и археолог. Голяма част от ранните му изследвания са посветени на протобалканската (тракийската, наречена тогава „илирийска“) писменост. Според него Линеар А и Б, които той нарича „предфиникийско писмо“, са наследници именно на тази най-древна писменост. Откриването на двореца в Кносос в самото начало на XX в. прекъсва изследванията му в тази област, които до днес чакат достойното си продължение.

Фригийски надпис от двореца на цар Мидас

Релеф на Орфей, Солун (Гърция)

Ситовският надпис при с. Бойково (Асеновградско)

вища трябва да не се тълкуват само като израз на богатство и чудесен вкус. Те не са употребявани във всекидневието, а при религиозни ритуали. Неслучайно формата и украсата им съдържат множество безценни свидетелства за орфическата вяра и ритуали, най-важните от които са били тайни, т.е. не са запазени в писмена форма. Тайните посвещения в съкровено знание за божественото и безсмъртието стават известни като мистерии.

Траките – създатели на мистерии и оракулите. Обикновено, когато се говори за известните Елевзински мистерии или за Делфийския оракул, това е във връзка с „гръцкото културно наследство“. Наистина от един момент нататък и Елевзина, и Делфи, дори остров Самотраки стават част от елинската култура. Всички тези велики центрове на античната религия и култура обаче са основани от траките. В това не можем да се съмняваме, понеже самите елински автори са единодушни по този въпрос. Евмолп, който е син или внук на Орфей, основава мистерии в Елевзина. До края на тяхното провеждане (V в. сл.Хр.) висшият жрец – йерофантът на мистерии, е от рода на Евмолпидите. Тракийци учредяват светилището на Аполон в Делфи, където пророкува най-тачената в Античността предсказателка Пития. Неслучайно, когато през IV в. пр.Хр. полисът Фокида ограбва съкровищниците в делфийските светилища, елините избиват рода на Тракидите – най-древния пазител на прорицалището. Ето защо, когато бащата на Александър Велики, а сетне и на Октавиан Август

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Музей и неговият син Орфей (според други автори Орфей е предтеча на Музей) твърдят, че боговете дават на справедливите още по-ценни блага от споменатите. В своя разказ те отвеждат благочестивите в подземното царство, приготвят им гощавки и пирове, окичват ги с венци... Други пък отиват още по-далече при изброяването на определените награди от боговете. Те твърдят, че боговете ще запазят децата и цялото следващо поколение на благочестивите и на верния на клетвата си човек. С това и с други подобни неща те превъзнасят справедливостта.“

*Платон, „Държавата“,
IV в. пр.Хр.*

Светилището на Дионис в Перперикон

искат да запитат боговете за съдбата на синовете си, те правят това в оригиналния първообраз на всички оракулски светилища – Дионисиевия храм, прорицалище на траките.

Политически идеи и идеали на траките. Всичко в политическото развитие на траките е не само оригинално, но задава модели и е извор на вдъхновение векове наред. Траките, както и останалите европейски народи в Античността, нямат склонност към създаване на големи централизирани държави. Тракийските владетели обаче, още в първите им описания от Омир, са не просто военни предводители като Агамемнон; те не са само избрани от бога – като вавилонските царе; те не са и богове на земята, за каквито са приемани египетските фараони. Тракийските царе са човекобогове (антропомони), сами върховно посветени и посвещаващи в мистериите на безсмъртието. Такива са Орфей, Музей и Залмоксис. Такива са и останалите многобройни тракийски царе, култът към които е култ към хероса (бога конник). Възприемането на владетеля като полубог у траките се запазва достатъчно дълго, за да се отрази върху опитите на Рим да създаде култ към императора. Този свръхчовешки статут на царете не означава липса на контрол над тях. Като посветени те спазват строгите ограничения на орфизма – въздържаност в храната и в най-добрия случай вегетарианство. Като полубогове от тях се е очаквало да управляват по-добре от останалите.

Всъщност първата идея за Обединена Европа може да се нарече тракийска. Разработва я Котис I (384 – 360 г. пр.Хр.), като разчита на протежето си Филип Македонски да я реализира. Възможно ли е било Котис I да осъществи проекта за обединяване под трако-македонската егида на целия цивили-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Докато Псаметих (Псам-тик I, 663 – 609 г. пр.Хр.) не им станал цар, египтяните вярвали, че са най-древният от всички народи. Ала откакто се възцарил Псаметих и решил да узнае кои са най-древните люде, оттогава египтяните признават първенството по древност на фригийците, но не престават да се мислят за първи в останалото. И тъй, Псаметих, като не успял чрез запитване да установи кои хора са най-древни, измисля за това следния начин: взема първите две новородени деца и ги дава на един пастир, за да ги отгледа на кошарите, като заръчва никой да не проговаря дума пред тях... да им докарва от време на време кози, та да се насукват с мляко, и да върши всичко друго по гледането им. Псаметих заръчал да сторят това, понеже искал да чуе коя дума ще изговорят децата най-напред, след като мине неразбираемостта им бебешко бърборене. И се случило точно както очаквал — към края на втората година... като козарят отворил един ден вратата да влезе, и двете дечица притичали с протегнати към него ръчички и казали „бекос“. Когато чул тази дума... козарят известил господаря си... Щом чул децата, Псаметих се заел да проучи кой народ именува нещо с думата „бекос“, разпитал и узнал, че фригийците наричат хляба си „бекос“. Така, след като направили извода от този случай, египтяните признали, че фригийците са по-древен народ от тях.“

*Херодот, „Истории“,
ок. 440 г. пр.Хр.*

зован европейски свят, който по негово време не включва все още недотам цивилизованите римляни? Очевидно е имало голям шанс. За атиняните и тяхната любов към демократичния свободен град обаче подобно развитие на нещата се оказва крайно нежелателно. Ето защо те изпращат двама младежи шпиони в двора на Котис I. След като убиват царя, те са увенчани в родната Атина с венци на олимпийски победители и спасители на гръцката свобода.

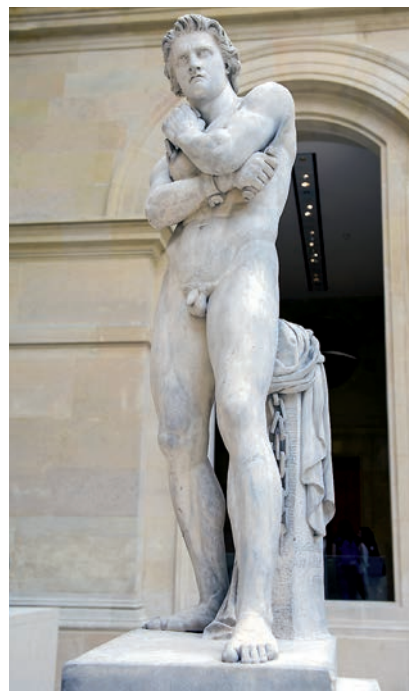
Не по-малко оригинално е тракийското свободолюбие, отричащо каквато и да било власт. Негов еталон са бесите, жреците на траките сатри и самите сатри. Според античните автори те никога не са били покорявани от никого. Разбира се, най-известната емблема на тракийската омраза към тиранията е въстанието на Спартак (74 – 71 г. пр.Хр.). Литературата и киното са наложили един доста неверен образ на Спартак. Той не е просто римски роб от племето меди, а виден тракийски аристократ от царския род на Спараток, както звучи името му в оригинал. Въстанието не е робско, а е един вид „царско“, понеже е предвождано от двама принцове – тракът Спартак и келтът Крикс. Спартак не е искал да превзема Рим, а да освободи сънародниците си и да ги върне в Тракия. Той не умира във въстанието за разлика от Крикс. По всяка вероятност изпълнява целта си и се завръща в родината. Независимо от тези разлики между историческия и литературния Спартак, той оглавява най-голямото въстание срещу най-знаменитата империя – Рим. Това е причина през XX век името му да бъде символ на редица общности, борещи се за свобода.

Легенди за писмеността на траките. Предвид множеството фундаментални културни феномени, чието възникване дължим на траките, твърдението, че са безписмен народ, звучи силно озадачаващо. При това твърдение умишлено се подминава поне един добре известен на учените факт: две от най-древните и културно развити империи в Мала Азия са създадени от преселилите се там траки. Това са Фригия и Мидия. За фригийците знаем със сигурност, че са имали писменост. Херодот предава една дълга история, която доказва, че фригийският език е най-древният, по-древен от египетския, както самите египтяни са установили.

Изворите свидетелстват за многобройни „дъсчици“, на които е записвано учението на тракиеца Орфей. Друг е въпросът кое от него изобщо е могло да бъде записвано. То е типично мистериално учение, най-древното – ако се вярва на Хезиод, пренесено в Египет от Орфей, или второто по древност – ако се вярва на Херодот, според когото Орфей бил посветен в Египет. А при мистериалните учения се разчита не на текст, а на устното предание, символа и ритуала, както и на свещени предмети, свещена архитектура, музика, химни и танци.

Сцена на посвещение от Боровското съкровище, IV в. пр.Хр.

Статуя на Спартак в Лувъра

РОМАНИЗАЦИЯ НА БАЛКАНИТЕ И ТРАКИЗАЦИЯ НА РИМ

Често балканската култура през Античността се разглежда основно през призмата на „елинизацията“ и „романизацията“. Елинизацията е въздействието на гръцката култура – монетосечене, архитектура, скулптура, философия, образование и т.н. в резултат на постоянните контакти с гръцките полиси. Романизацията включва прогресивно политическо завладяване на балканското население от Рим и последвалото му приобщаване към достиженията на римската цивилизация – урбанизъм, закони, политически и граждански ценности. При един непредубеден анализ на фактите обаче картината далеч не изглежда толкова проста. Влиянията определено са били двупосочни. В някои случаи традициите на предците ни са били решаващи за посоката, в която започва да се развиват елинската и римската култура, а оттам и целият европейски свят. Такъв например е случаят с влиянието на орфизма върху елинската философия и религия. Още по-ярък пример е въздействието на траките върху трансформациите в римското политическо и религиозно поведение.

Траките – „преки роднини“, съседи, съюзници и поданици на Рим. Когато царете Котис I и Филип II Македонски чертаят стратегията за обединение на цивилизования свят, те не са чували за Рим. Не са чували за Рим и двамата Платоновичи, които убиват през 360 г. пр.Хр. тракийския цар Котис I, в чието лице виждат най-голямата заплаха за елините. Най-вероятно по това време и римляните не са чували за траките. През 282 г. пр.Хр. обаче римският Сенат обявява официално, че римляните са потомци на троянския герой Еней. По този начин Сенатът символично изравнява културата и древността на народа си с трите тогавашни еталона. Рим свързва съдбата си с траките, понеже Еней е тракийски принц, с елините, тъй като те превземат Троя, и с финикийците, защото Еней на път към роднините си на Балканите престоюва в Картаген. През 146 г. пр.Хр. Рим унищожава Картаген, почти веднага след това превръща елините и македоните от бивши съюзници в подчинено население на новите си провинции Ахия и Македония. В хода на тези събития под римска власт попада малка част от траките, само народът на медите, от който е Спартак. С траките Рим провежда много по-сложна и деликатна политика. Най-често той се стреми да прилага принципа си „Разделяй и владей“, като за целта използва съюзничеството с Одриското царство.

Методичното завладяване на тракийските земи започва едва с експанзията на Империята от времето на Август (27 г. пр.Хр. – 14 г. сл.Хр.), когато Рим на практика няма вече други съперници. Но и в тази ситуация процесите вървят много бав-

Бронзов шлем маска от I в. Открит в римска вила близо до гр. Стара Загора. Принадлежал е вероятно на тракийски воин – офицер в римската армия.

Сребърна монета, сечена от цар Котис I

но. Рим достига Дунав едва към 75 г. пр.Хр. Мизия, населена от мизи, дардани, беси, гети, скордиски, серди и др., е превърната в провинция едва в последните години на управлението на Август. Тракия, със столица Перинт (в дн. Турция), в която живеят одриси, беси, кикони, серди, дентелети и др., от II в. пр.Хр. е царство клиент, т.е. съюзник на Рим. Тя е трансформирана в провинция чак през 45 г. Културното средоточие на Тракия неизменно става град Филипополис (дн. Пловдив). Дакия, след епичната война на цар Децебал срещу Рим, е обявена за провинция през 106 г.

Ако погледнем на картата земите на провинциите Тракия, Македония, Мизия и Дакия, ще видим, че те удивително точно съвпадат с българското етнокултурно пространство, което ще бъде отстоявано векове наред. Причината Дакия да не се споменава като изконно принадлежаща към този ареал, е много ранното ѝ превръщане в органична част от южнодунавските земи.

Тракизация на Империята. През 212 г. в Римската империя се извършва радикален поврат. Император Каракала

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„И сега, когато траките отново взеха оръжие, той (Марк Лициний Клас) замисли да ги накаже... Той успя да покори някои от тях, а именно меди и серди, макар и не без трудности, като ги победи в битка и отрязва ръцете на пленниците; и той завладя останалата част от страната с изключение на територията на одрисите. Одрисите той пощади, тъй като са привързани към службата на Дионис и бяха дошли да го посрещнат по този повод без оръжие; той им даде и земята, в която възвеличават бога, като я отне от владеещите я беси.“

*Дион Касий,
Римска история, III в.*

Останки от императорския дворец Феликс Ромулиана, построен от тетрарха Галерий Максимилиан, намиращ се в дн. Сърбия

ЛИЧНОСТ:

Аеций според античните автори Йорданес, Григорий Турски, Касиодор и др., е определен като „последния римлянин“. Той е родом от Дуросторум (дн. Силистра). Йорданес допълва, че Аеций е от „народа на мизите“, а неговият баща – Гауденций (офицер в XI Клавдиев легион) е приближен на редица императори – Теодосий I, Аркадий и Хонорий. Аеций успява да постигне забележителна военна и гражданска кариера в империята, защитавайки границите ѝ от нападащите я варварски племена. Името му остава свързано най-вече с битката при Каталунските поля (451 г.), където римските легиони се изправят срещу хуните на Атила и под предводителството на „последния римлянин“ ги разгромяват, спасявайки християнската империя.

издава закона, с който провинциалните жители стават римски граждани. Вярно е, че в началото това римско гражданство е ограничено. Не по-малко вярно е обаче, че само трийсетина години след закона на Каракала римски император става „провинциалист“ („варварин“). Това не е някой друг, а Максимин Трак (235 – 238). Със сигурност това не е случайно. Истинското име на император Каракала е Бесус (Бесът). Името на брат му е Гета (Гетът), като и двете имена са свързани с рода, от който произхожда дядо им – Гетите. През последната четвърт на същия век римския престол заема Луций Домиций Аврелиан (270 – 275). Той изтегля римските легиони от провинция Дакия на юг от Дунав и прави столица на новата, Аврелианова Дакия, родния си град Сердика. За Аврелиан вече никой римски автор не споменавал, че е „варварин“. Той бил величан като „Възстановител на Отечеството“ и не му се спестявали никакви възхвали. Аврелиан е и вторият император с прозвището „Готски“, т.е. „победител на готите“. Първият е предшественикът му Клавдий II Готски (268 – 270), който също произхожда от местното балканско население. За появата на самите „готи“ през III в. римските автори не оставят място за съмнение. Император Каракала, след като заповядал да екзекутират брат му Гета, му наложил най-тежкото римско морално наказание – осъждане на забрава (damnatio memoriae). Никой нямал право да споменава името на Гета, поради което и гетите започнали да бъдат наричани „готи“.

Десет години след управлението на сердикиеца Аврелиан новият тракийски император Диоклетиан (284 – 305) завършва започнатата от Каракала реформа. Диоклетиан бил родом от Салона (дн. гр. Солин, до Сплит). Той трансформира радикално Римската империя, като я разделя на две части – Източна и Западна. Налага тетрархията, като властта на августите била мандатна за срок от 20 години, а най-авторитетният от четиримата бил августът на Изтока. Той резидирал винаги в градове, различни от Рим – Никомидия, Трир, Сердика и др. По този начин идеята за Римската империя е окончателно разделена от тази за Вечния град Рим и неговите граждани. Рим бил там, където е императорът, а римляни – всички, които признавали властта и законите му.

В условията на дълбока вътрешна криза на Рим тетрархията не успяла да се наложи като система точно така, както преди това не успял да се наложи и триумвиратът (власт на тримата, формално просъществувала от 60 до 14 г. пр.Хр.). Тенденцията била августът на Изтока да е схващан като „баща“, а неговите решения да определят бъдещето на Империята. Другата тенденция била всички членове на тетрархията да са роднини което предвид произхода на Диоклетиан означавало да са траки. През 305 г., след дълъг стаж като цезар, август на Изтока става Галерий, зетят на Диоклетиан. Галерий (305 – 311), също като Аврелиан, бил родом от Сердика.

ЛИЧНОСТ:

Максимин Тракиецът според „История Августа“ е роден в тракийско село в района около Дунав. Бъдещият император постъпва на военна служба в Рим и успява да впечатли с воинските си умения тогавашния владетел Септимий Север. Става любимец на легионите, които го избират за император през 235 г. и това поставя началото на т.нар. войнишки период в управлението на Рим.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„След убийството на Дидий Юлиан Империята беше оглавена от Север, родом от Африка. Неговият роден град беше Леприс, а баща му беше Гета.“

„История на августите“,
Животът на
Септимий Север, IV в.

ЛИЧНОСТ:

Галерий произхожда от тракийското (дакийско) население. Става първоначално цезар на Диоклетиан в създадената от него тетрархия, а по-късно и император на Рим в периода 305 – 311 г. като цезар пребивава предимно в Тесалоника (дн. Солун), където е запазена Арката му, издигната в чест на победите му над персите. Името му се свързва най-вече със Сердикийския едикт на веротърпимостта (311 г.), с който се преустановяват преследванията на християните в империята. Галерий заболява тежко и умира в Сердика през същата година.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Беше зъл и по-брутален дори от жестокия си баща. Обичаше да си похапва и беше пристрастен към виното, мразен в собствения си дом и ненавиждан от всички лагери освен от преторианската гвардия...”

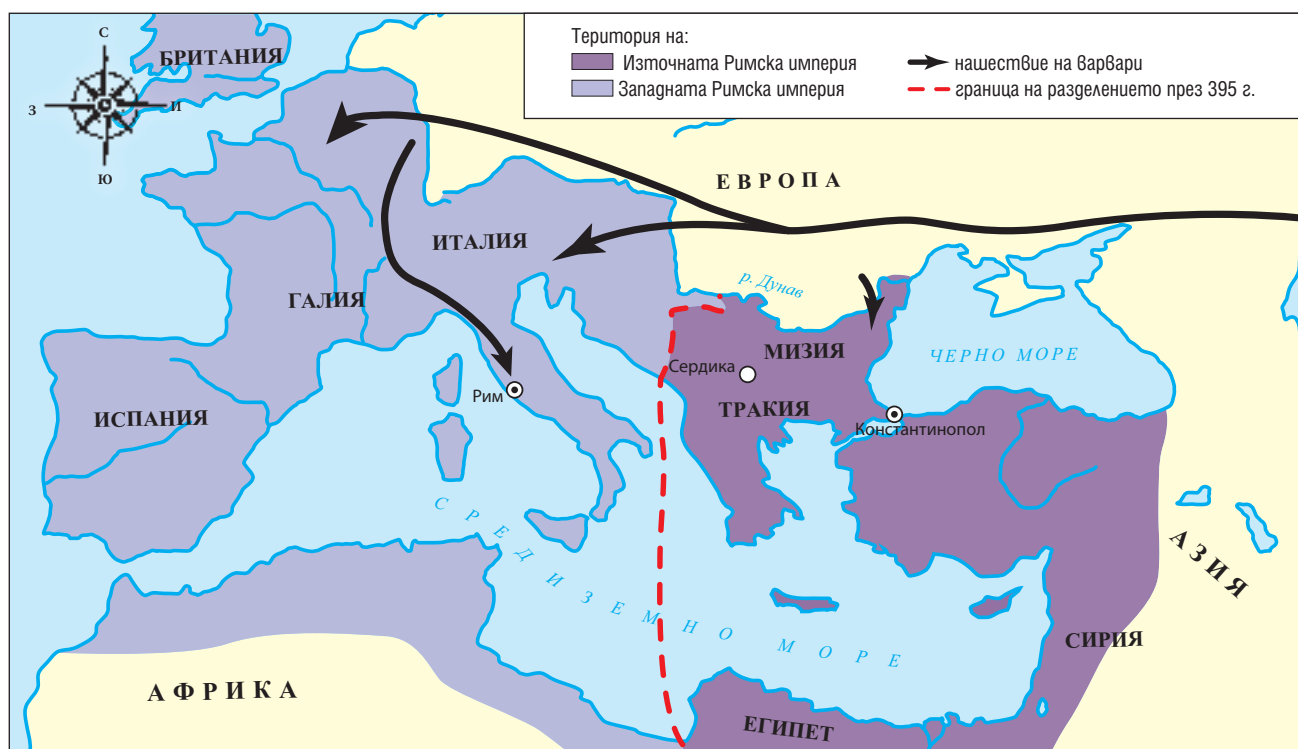
„История на августите“, Животът на Каракала, IV в.

Според известния римски автор от IV в. Лактанций, Галерий смятал дори името на Империята „Римска“ за позорно и искал да я преименува на Дакийска.

Галерий извежда на ново равнище идеята за връзката между августа и неговата майка, като възражда образа на Великата богиня майка и нейния син. В чест на майка си той кръщава родното ѝ място Щастливата Ромулиана (Феликс Ромулиана, намираща се близо до днешния сръбски град Зайчар). В последните си дни Галерий поставя основите на поредната епохална промяна на Рим. В края на април 311 г. той обявява християнството, което периодично било преследвано в Империята от времето на Нерон, за една от равноправните законни религии на Рим. Това фактически е първата крачка към превръщането на античен Рим в средновековна Византия.

Гема на император Аврелиан

Карта на Империята в края на IV в.

ХРИСТИЯНИЗАЦИЯ НА БАЛКАНИТЕ

„А знаете и вие, филипяни, че в начало на благовестие-то, когато излязох из Македония, нямаше нито една църква, която да ми даде, или от която да приема нещо, освен вас единички; / защото и в Солун, и веднъж, и дважд ми прасяхте за нуждите ми. / Казвам това, не че искам да ми давате, но търся плода, който се умножава във ваша полза. / Получих всичко и имам излишно; преизпълних се с блага, като приех пратения от вас по Епафродита дар, който е мирис благоуханен, жертва приятна, благоугодна Богу. / Бог мой, по Своето богатство, да запълни всяка ваша нужда, за слава чрез Христа Иисуса. / А на Бога, нашия Отец, слава вовеки веков. Амин. / Поздравете всеки светия в Христа Иисуса. Поздравяват ви братята, които са с мене. / Поздравяват ви всички светии, а особено които са от кесаревия дом. / Благодатта на Господа нашего Иисуса Христа да бъде с всички вас. Амин.“

Послание на ап. Павел до филипяни, 4: 15 – 23

Апостолските църкви. Сред последиците от елинизацията и романизацията на траките обикновено се отбелязва и разпространението на редица елински, римски и източни култове, включително налагането на християнството. Картина на въпросното разпространение издава по-различен интензитет и посока на влиянията. Така, ако търсим истинските измерения на проникването на митраизма, ще видим, че едни от най-големите и добре запазени храмове на Митра са в нашите земи. Със сигурност ако проверим следите на ранната Църква, те също са най-видими в този регион. Цитираното „Послание на апостол Павел“ е свидетелство за уникалното място, което имат земите ни в зората на християнската ера. Навсякъде апостолите са гонени и убивани. Тук, напротив, апостолите са приемани като учители от самото начало. Неслучайно в тракийските земи има толкова много апостолски църкви. Още през I в. от християнската ера в Одесос (дн. Варна) църквата е основана от св. Андрей Прввозвани, св. Матий – 13-ия апостол, избран след самоубийството на Юда, и св. Тома; във Филипопол (дн. Пловдив) църквата е основана от св. Ерм и св. Павел, в Сердика (дн. София) от св. Климент, в Срем (дн. Сремска Митровица) – от св. Юния и св. Андроник, и др. С времето паметта за тези църкви и основателите им ще бъде заличена в официалната история на Църквата. Тази памет обаче ще остане завинаги жива в земите, където християнството за пръв път се усеща „на своя територия“ и започва победоносния си ход. Точно тази памет ще направи възможни, на един следващ етап, редица български културни феномени, като дисидентските балкански църкви в периода IV – VIII в.

Релеф на бог Митра в Плевенския исторически музей

ЛИЧНОСТ:

Св. Елена е майка на император Константин Велики и съпруга на тетрарха Констанций Хлор. Тя е една от първите поклоннички на Светите земи, свързани с живота и мъченичеството на Исус Христос. При посещението си успява да намери Животворящия кръст и да открие редица реликви, които по-късно синът ѝ съхранява в новата столица Константинопол. Елена има голяма роля в историята на християнската религия и имперския живот. Тя, заедно със своя син, е канонизирана за светица и равноапостолната им памет се отбелязва в църковния календар на 21 май.

или „Златния век на българската култура“ при царете Борис, Симеон и Петър през IX и X век.

Дисидентските балкански църкви. Най-много сведения са запазени за три от апостолските църкви в земите ни – тези в Сердика, Филипопол и Одесос. Съдбата и на трите е сходна. В първите векове на Христовата ера те са изключително активни. Тогава църковната догма и структура се създава на събори. В зависимост от значимостта на решенията, които вземат, съборите от 325 година се делят на поместни и вселенски. Сердикийската църква има изключителен авторитет по няколко причини. Първо тук през 311 г. бившият ревностен гонител на християните император Галерий издава Едикта на веротърпимостта. Император Константин Велики, който вероятно е роден в Ниш, дълго резидира в Сердика и я нарича „Мой Рим“. Има достатъчно сведения, че майката на Константин – св. Елена, е родена в Сердика. Неслучайно в Сердика през 343 г. се провежда и Вторият вселенски събор. По-късно той е „деградиран“ до поместен, но каноните му са в сила за цялата църква. Едно от важните решения е създаването на папското върховенство (примат) при обсъждане на особено сложни църковни спорове. Епископите на Сердика участват в съборите, но обикновено подписват решенията им с особено мнение или се оттеглят преди края им. Причината е, че тези събори обсъждат предимно догматични и дисциплинарни въпроси. Епископ Протоген, домакинят на

Снимка на текста на Едикта на веротърпимостта

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Наред с останалото, което разпореждаме все за обществено благо и полза, по-рано ние искахме всичко да бъде изправено според древните закони и обществения ред на римляните; затова се погрижихме, щото и християните, които са изоставили вярата на своите отци, да се върнат към благоразумието...

Но понеже мнозина остават твърди в своето убеждение, а виждаме и че не въздават подобаваща почит и поклонение към боговете, нито зачитат бога на християните, с оглед на нашата милост и неизменен обичай да даваме прошка на всички, ние с най-голяма готовност счетохме, че следва да разпрострем снизхождението си и върху това те пак да са християни и да възстановят съборите си, но така, че да не извършват нищо противно на реда...

Оттук, в съответствие с това наше снизхождение, нека те се молят на своя бог за нашето, на държавата и за своето собствено здраве и пребъждане, така че и държавността да остане във всичко здрава, и те да могат необезпокоявано да обитават домашното си огнище.“

Едикт за веротърпимостта на император Галерий, родом сердикиец, издаден в Сердика през април 311 г.

Картата на Винченцо Коронели от 1692 г., където е отбелязано, че Сердика е родното място на св. Елена

3D възстановка на Константинова Сердика

Мозайка от археологическия комплекс в Малката базилика в Пловдив

Сердикийския събор, държи да се работи изключително върху християнството като начин на живот, а не като административна структура.

Църквата във Филипопол дълго време е възприемана като еретична, т.е. споделя възгледите на богослова Арий, чието учение е осъдено на Първия вселенски събор в Никея (325 г.). Същото е поведението и на ред други църкви, включително на Константинополската до последната четвърт на IV век. Като столична църква обаче тя не е обвинявана в ерес. Тази позиция на Константинопол определя и защо гетите (готите) ще станат ариани – техният учител Урфила е член на Константинополската църква.

Скалните манастири по поречието на Русенски Лом

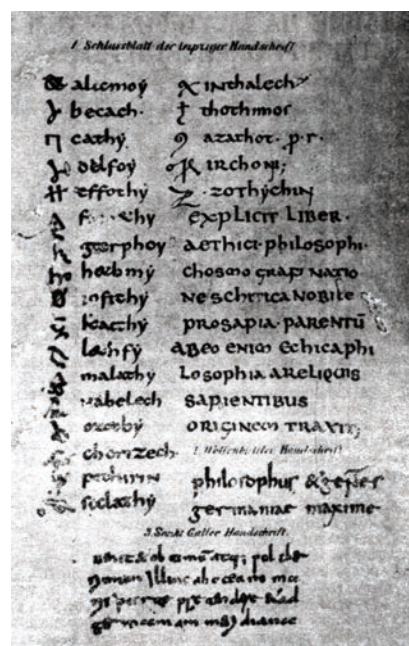
Църквата в Одесос се оттегля от съборите много рано. Тя предпочита да се грижи за своето население, което е подложено на постоянните нападения от страна на варварите, които преминават Дунав. Запазени са епископски документи как Църквата иска разрешение да претопява ценни църковни предмети, за да се откупуват християнски пленници.

Земята на учените монаси. Варненската църква освен това има една уникална черта – тук, край града и в земите на Южна Добруджа, се развива християнското монашество на така наречените скитски монаси. По това време Южна Добруджа се нарича Малка Скития. Монашеството е опит да се съхранят идеите и практиките на ранното християнство и да се противостои на превръщането на Църквата в институция по модела на римската държава. Монашество възниква паралелно и в Египет, и тук, но между египетското и балканското монашество има разлика. В Египет християните монаси се отдават изключително на аскетизъм в пустинята. В Добруджа те се отдават в равна степен на отшелничество в скалните си манастири, но и на наука. Така първата християнска История (Космография) е написана от скитския учен монах Етик Истрийски (Дунавски) през IV век. Летоброенето от раждането на Христос е изчислено от местния монах Дионисий Млади и т.н. В същия район се появява така наречената „готска Библия“, на която проповядва Урфила. Промяната на името му, което зазвучава като Вулфила, става много късно, а Библията от IV в. се превръща от местна, тракийска, в германска. Факт е обаче, че Йорданес, първият историк на траките – гети, кръщава труда си „Гетика“. Гетски език учи и св. Йоан Златоуст, когато е патриарх на Константинопол. През X в. във Византия е записан ритуалният текст на т.нар. готски танц. В него няма нито една германска дума, но за сметка на това фигурират 14 български думи. Всъщност ние разполагаме с доста убедителен отговор как е изглеждала тази азбука. Блажени Йероним, който е илириец от Стридон, превежда „Космографията“ на Етик на латински, като в края прилага азбуката на оригинала. Имаме основание да мислим, че другият голям проповедник на Балканите – св. Никита, трак от Ремесиана, през IV и V в. е използвал същия език и азбука, с които покръства бесите. На родния си тракийски език е писал и император Константин Велики в началото на IV век. Всъщност за писмен език на гетите и бесите говори още Овидий в началото на I век. Той е заточен в Томи (дн. Констанца в Румъния) и се оплаква, че за да го разбирали местните гети и беси, трябвало да пише стиховете си на техния „варварски“ език.

Накратко, на Балканите християнството е било не само разпространено от Христовите апостоли, но е имало и развита мрежа от църкви и специфични форми на монашество. Християнството е имало и литургичен език, на който се водят църковните служби, чете се Светото писание и се усвоява неговото учение.

Типичен раннохристиянски скален манастир от българските земи, функционираше от IV до XIV век. Село Хан Крум, където са открити три раннохристиянски църкви от IV – V в., е идентифицирано от учените като седалище на гетския епископ Урфила. Обкръжението на този център на раннохристиянската култура е още едно, макар непряко, но силно доказателство за тракийската принадлежност на Урфила и писмеността, на която проповядва. Германците (готи) никога не са развивали традицията на скалните манастири.

Азбуката на Етик от превода на Йероним

ЗА „СЛАВЯНИТЕ“, ИЛИ: ИСТОРИЯТА СЕ ПИШЕ И ОТ ГЕНЕТИЦИТЕ

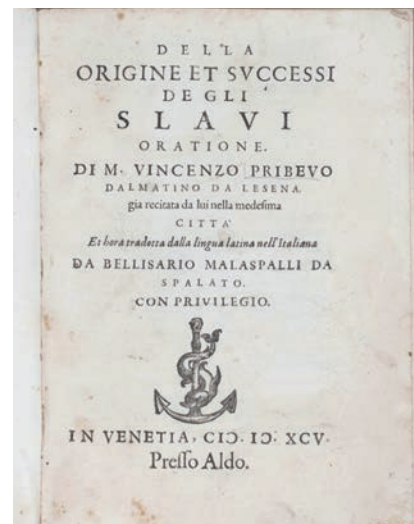
Един от най-важните въпроси в българската история е свързан с изясняване на ролята на т.нар. славяни при изграждането на българския етнос. В специален урок малко по-нататък ще бъде обяснено какво изразява името СЛОВЕНИ. СЛОВЕНИ не е етноним, а културоним, създаден от българските книжовници през IX век. Ето защо тук ще обърнем внимание на названията склавини/склави/есклави, които се появяват в гръцките и латинските писмени извори от VI в. и неправилно се превеждат като „славяни“.

От „робите“ склави до „славните славяни“. Първият факт, който трябва да се уточни е, че „склави/склавини“ най-общо се употребява от византийските автори като нарицателно име за определени групи население на Балканите. Тези групи не са етнически, а културно определени като недостатъчно интегрирани във византийската система. Следователно, през VI в. „склави/склавини/есклави“ не е етноним, т.е. не е название на народ, който се появява изведнъж на историческата сцена. През VI в. в действителност се говори за „склавини“, но с характеристики, които е трудно, ако не и невъзможно да отделим от възприемането за коренното тракийско население и за „варварите“ изобщо. Ето защо да се търси приносът на тези „склавини“ в изграждането на българския етнос, който е засвидетелстван с името си масово на Балканите най-късно от IV в., е неоснователно.

Според Страбон (I в.) старото име на склавите е венеди. Именно тези венеди създават Венеция, носеща до днес тяхното име. Според официалната наука обаче „венеди“ е название на западния клон на славяните (например сърбите). Не е ясно защо тези славяни изграждат един от най-емблематичните градове в Италия.

„Склави/с(к)лавинии“ най-общо може да се преведе като „роби“. „Роби на Империята“, разбира се. Поне така искат да представят нещата ромейските и латинските автори от VI век. Проблемът е, че тези „роби“ са имали, а и към VI в. продължават да имат висока култура, предшества гръцката и латинската. Орфей е културният герой на гръцкия свят. Той дава всичко на елините, включително писмеността. И елините не изменят на този мит. Кой тогава му изменя? Кой решава, че Орфеевите наследници на Балканите са „остатъчно романизирано местно население“, което се „претопява“ сред новодошлите нецивилизовани „варвари“? Това не са средновековните и ренесансовите историци, които създават термина „славяни“.

Същевременно „славяни“ е технически историческо-поетичен термин, който се появява през XVI в., при това на латински език. Противно на очакванията, той не е свързан с

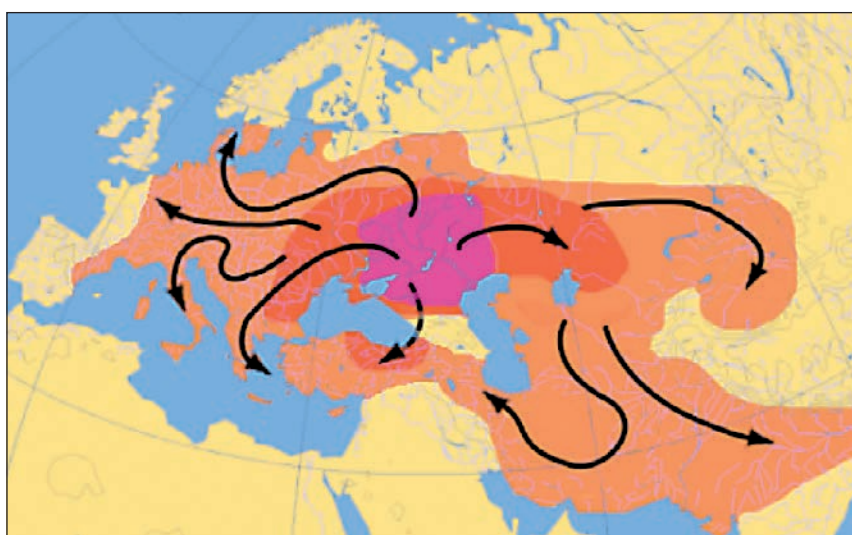
Италианско издание на „Слово за произхода на увенчаните със слава славяни“ на Винко Прибоевич, Венеция, 1595 г.

ЛИЧНОСТ:

Георги Раковски (1821 – 1867) е не само главен идеолог на националните ни борби, а и първият модерен български историк. Той владее най-малко шест езика, вкл. старогръцки и арабски. Автор е на множество езиковедски (любословски според неговата терминология) и исторически трудове. Застъпник е за изключителната древност на българския (славянския) народ, но според него той е дошъл на Балканите „заедно с елините от Хиндустан“.

Основните произведения на Г. Раковски, които са посветени на езика, а оттам и на произхода на българите, са: „Показалец или ръководство как да се изискват и издирят най-старите черти на нашия бит, език, народен произход, старото ни управление славното ни минало и прочее“. Част 1, Одеса, 1859, и „Българска старина“, 1865.

Балканите, Централна Европа или Русия, а с Хърватия и Венеция. През 1532 г., в хода на османо-венецианските войни хърватинът Винко Прибоевич в „Слово за произхода на увенчаните със слава славяни“ възпява героизма на венецианците. Причината за подобно определяне на италианците от Венеция като славяни е Страбоновото сведение за венедите (I в.), които са отъждествени със западните славяни – теза, останала валидна и до днес. Разликата е, че модерната наука под западни славяни разбира например чехите и не е ясно защо тези западни славяни са основали кръстената на тях Венеция. Конкретната причина е, че по това време тече и столетната османо-хърватска война, в чийто контекст се заражда идеята на панславизма –

На двете карти се представят обобщените данни за актуалния генетичен състав на българите и теорията за миграциите и обратните миграции от и към Балканите.

ЛИЧНОСТ:

Абат Мавро Орбини (1563 – 1614) е член на Бенедиктинския орден, верен съмишленик и последовател на В. Прибоевич. Неговата книга „Царството на славяните“, която излиза през 1601 г. е опит за цялостно представяне на колосалните мащаби – времеви и пространствени на (пан)славянското минало. Книгата е забранена от папата, но заради цитирания в нея „еретици“, а не поради фактически грешки. Въпреки забраната „Царството на славяните“, особено след превода му на руски (1722 г.), има много широко влияние и публика. Впрочем невината е безкритична. Например отец Паисий, който сочи М. Орбини за свой основен извор, страстно оспорва някои негови твърдения, като това, че българите били покръстени при Борис, а не при Омуртаг, в което е убеден хилендарският монах.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Всички те, славите, са снажни и извънредно силни. Телата им не са премного бели, нито косите им са светлоруси, но никак не клонят и към тъмния цвят, а всички са възчервени.“

Из „История на войните“,
Прокопий Кесарийски, VI в.)

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Славините са свободолюбиви и по никакъв начин не се оставят да бъдат поробени или управлявани, особено в собствената им страна... Те са... издръжливи, понасят леко и жегата, и студ, и дъжд, и телесна голота, и недостиг на храна..“

Из „Стратегикон“,
(Псевдо)Маврикий, VII в.

движение за политическо и духовно възраждане на народите, говорещи словенски езици.

За автори като Винко Прибоевич и Мавро Орбини, славяните са исконното местно балканско население. Славяни са били включително Александър Велики и всички римски императори с тракийски (илирийски) произход. Славяни са и ред други народи, като фини, вандала, готи (гетите), алани, и др. Славянството тръгва от Балканите към Русия, Полша, Чехия, а и към Италия.

Не изменят като цяло на тази представа и българските възрожденски автори – Георги Раковски, Паисий Хилендарски, йеросхимонах Спиридон и др. Изменят му историците, в т.ч. българските, в края на XIX и началото на XX в. Тогава решаващи се оказват не изворите и фактите, а нуждите на утвърждаващите се национални държави и натискът на Великите сили (особено на Австро-Унгария и Русия). Те налагат българите да бъдат мислени като тюрки, „погълнати“ от славянското море, което към VII в. вече било заляло Балканите. Малцината учени, които поддържат „тракийската теза“, биват заклеяени като псевдоисторици и шовинисти – клеймо, което тегне над тях и до днес.

Генетиците в защита на „тракийската теория“. Както в много области на науката, така и в историята модерните технологии предизвикват нови методи на изследване, а оттам и нови изследователски полета. Това поражда и необходимост от официално обявяване за невалидни на някои стари, очевидно погрешни тези. Този процес е съпътствал цялата човешка история, но през последните десетилетия е особено драматичен. Високите технологии се развиват толкова бурно, че реакцията към техните методи и резултати се свежда или до безкритично приемане, или до яростна съпротива.

Конкретно генетичните изследвания биват подозирани най-малкото, че поддържат националистични, шовинистични и дори расистки теории. Стига се до страхове в сферата на фантастиката – бъдеще, в което родителите ще „поръчват по каталог“ външния вид, заложбите (а защо не и характера?) на децата си. Да не забравяме и ужаса от създаване на човешки клонинги (по метода, „родил“ злощастната овца Доли).

Подобни мнения се дължат на дълбоко непознаване на методите на генетичните изследвания. Генетиката цели на първо място подобряване на гените, т.е. отстраняване на риска да се прояви „вреден“ ген и увеличаване на възможността да се възпроизвеждат „добрите“ гени. Хилядолетия преди началото на XX в., когато се е появил самият термин „генетика“, хората широко са я прилагали. Още през каменната епоха те са култивирали различни сортове растения и породи животни, а съзнателно или по инстинкт са съобразявали със законите на генетиката и обществените си норми. Над браковете между близки роднини са тегнели строги религиозни забрани дори когато религията е проповядвала например, че царят и царицата са брат и сестра, какъвто е случаят в древен Египет.

Орфеевата златна книга, съхранявана в НИМ, София. От гледна точка на някои лингвистични теории и особено на модерните генетични изследвания, спорът дали текстът е етруски или тракийски, се обезсмисля.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Когато Александър се завърна от Индия, иллирийци поискаха от Александър част от земята си и той им даде Македония, своето отечество, в годината от сътворението на света 5038; и им даде писмо, написано на кожена хартия със златни слова: „народ славен и непобедим“; даде им още и царска титла за преголямата храброст и за преславната победа, с която победи с тях вселената, а сам остана във Вавилон. И оттогава приеха българите името славяни и македонци да се наричат.

Из „История во кратце о болгарском народе словенском“, Йеросхимонах Спиридон Габровски, 1792 г.

В областта на генеалогията резултатите на генетичните изследвания представляват максимално обобщено и детайлизирано генеалогично дърво. Те проследяват общите връзки, динамиката в движенията и временното разположение на огромни групи население, като се базират върху конкретен генетичен материал. Под „време“ тук става дума за хилядолетия, често за десетки хилядолетия, а мащабите на разглежданото население не може да съвпадат с каквито и да било представи за „нация“ и дори „раса“.

Следователно една от погрешните тези, които генетичните изследвания от второто десетилетие на XXI в. разобличават в областта на историята, е нейният прочит на възникването, развитието и посоките на движение на човешката цивилизация. Една от най-погрешните тези е историческият разказ на XIX и XX в. за населението на Балканите.

Генетичните изследвания, проведени от интернационален екип, включително българи, в световен мащаб (участват над 100 страни) са категорични в едно: съвременните българи са наследници още на палеолитното население на Балканите. Генетично днес българите са най-близки с жителите на Хърватия, Р. Северна Македония и Италия, а за някакво генетично родство между т.нар славянски народи доказателства липсват.

Разбира се, учените трябва да са изключително добросъвестни, боравейки с резултатите от всички изследователски методи, били те нови и високотехнологични или стари, основани на практиката „проба – грешка“. Няма информация, която да не може да бъде манипулирана. Бъдещето на употребата на високите нови технологии в историята зависи на първо място от утвърждаването и на нов висок морал на учените.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„(Маламир) от бога архонт: дядо ми Крум намери заедно с нас тези произведения (става дума вероятно за статуите, платени на Крум като данък от Константинопол). Баща ми архонтът (Омуртаг), като склучи 30-годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз добре живеех, но гърците опустошиха нашите земи...“

Липсата на каквито и да било древни генеалогични списъци е сигурно свидетелство за отсъствието на дадена политическа и/или културна общност през дадена епоха. Точно такъв е случаят със „славяните“. Понякога генеалогии са полумитични, т.е. като предци на царете включват богове и герои, живели стотици години. Такива са повечето царски генеалогии, вкл. тази в „Именника на българските князе“. Друг път те са съвсем конкретни и дори не целят проследяване на рода, но категорично говорят не само за наследяване на престола, а и на характера на управлението. Цитираната тук „Маламирова летопис“ е сред най-типичните доказателства за подобна генеалогия.

Йсеевото дърво / „Богородичната лоза“, външен стенопис в купола на Рилския манастир, XIX в.

Едно от първите масовизиращи на генеалогичните изображения се нарича „Йсеево Дърво“ (Лоза/Клонка, Корен). Неговата цел е да проследи родословието на Богородица и чрез нея – на Иисус Христос. В светските династични и лични родословни дървета задължително присъстват двамата носители на наследствеността – майката и бащата.

ОТКОГА И КАКВИ СА БЪЛГАРИТЕ В ЕВРОПА

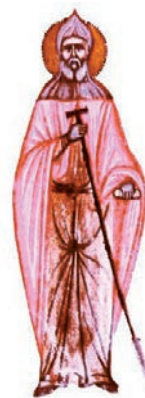
По въпроса „Откога и какви са българите в Европа?“ са изказвани многобройни стари и нови становища и хипотези. Българите, според домашните и чуждите писмени извори от Античността и Средновековието, нямат друга история освен европейска. От IV до X в. те нямат и друго минало освен християнско. Едва през 922 г. на историческата сцена се появява и мюсюлманската, но все така европейска (Волжка) България. В българската историческа памет са наложени магически години: 681 г. – създаването на Аспарухова България, и 864 г. – покръстването при княз Борис. В случая „магически“ не е просто епитет. Тези факти много успешно скриват огромни епохи от културно-политическата история на българите.

Българите – потомци на Ной? За т.нар. хора на Писанието – иудеите, християните и мюсюлманите, всички човешки същества са потомци на Адам и Ной. За малко народи обаче първото историческо споменаване е, че са преки потомци на Ной. Засега първият известен писмен документ, който споменава българите, е „Анонимният римски хронограф“. В него българите са посочени не само като европейски народ, живеещ при Кавказ, а и като християнски народ, наследник на избрания Ноев син Сим и внука му Зиези. Освен това според новозаветната генеалогия у евангелистите Матей и Лука потомък на Сим ще е и самият Исус. „Анонимният хронограф“ вероятно е латински превод на „Хрониката“ на учения папа Иполит. Това само прави сведението със 120 години по-ранно, а верската принадлежност на българите – по-сигурна. Във всеки случай сто години след споменаването в „Хронографа“ арменският историк и участник в събитията Егише описва българите при Кавказ да се сражават в първата велика война за християнската вяра. В Аварайрската битка между Армения и Персия, на 2 юни 451 г., един от четирите християнски полка бил предвождан от българина Татул Ванандаци. Българският епископ Гад гласува на събора, който взема решение християните да се опълчат срещу верската политика на Персия. Сред имената на 1036-те християнски мъченици за вярата, паднали в битката, както и сред екзекутираните след нея, има немалко ванандски българи.

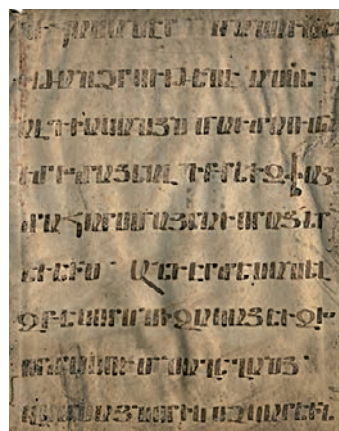
Първият договор с Византия не е през 681 г., а 200 години по-рано. Трийсет години след Аварайрската битка е първият официален българо-византийски договор (480 г.) между крал (рекс) Бузан (Бузес) и император Зенон. С него българите се ангажират да оказват военна помощ на ромеите срещу гетите (готите). Двете враждуващи страни са християнски, а историкът Йорданес, уточнява за българите само, че „са станали толкова могъщи поради нашите (на гетите) грехове“. В запад-

Светът и народите според
Равенската космография от VI в.
(фрагмент)

Егише – арменски
историк и богослов,
автор на книгата „За Вардан и
арменската война“

Страница от книгата „За Вардан
и арменската война“

ните извори тогавашният български владетел Бузан (Бузес) е титулуван „крал“ (rex). Във византийските „Кратки исторически хроники“ се отбелязва, че по същото време в центъра на Константинопол е била издигната статуя на българин. Още трийсетина години след договора от 480 г. българите вече са основна военна сила в още един религиозен конфликт. Те подкрепят бунта на православния претендент за византийския престол Виталиан срещу императора монофизит Анастасий. Сведенията на византийските историци Евагрий Схоластик и Теофан Изповедник се потвърждават от едно малко известно, но изключително красноречиво домашно свидетелство. Българите, поне до Възраждането, изглежда, са възприемали като свой пръв християнски владетел тъкмо Виталиан. „Историята“ на йеросхимонах Спиридон Габровски, писана в края на XVIII в., завършва със списък на българските „крале, князе и царе“. Сред тях фигурира крал Виталиан, който управлявал около 514 година. Спиридон Габровски изброява петима български владетели, царували след Виталиан през VII век. Известният днес като „създател на Велика (Стара) България“ Кубрат (в текста – Обрат) е просто един от петимата, а Аспарух изобщо не е споменат.

Трябва да се отбележи още една особеност на българското историческо мислене до XIX век: мнозина възрожденски автори, като този на анонимната, но достатъчно авторитетна „Зографска история“ от XVIII в., причисляват към българските владетели всички „българи на римския престол“. Така спи-

Фрагмент от манускрипта
„За Вардан и арменската война“

Крепостните стени на Юстиниана Прима

съкът се увеличава, като включва всички императори траки от Максимин Трак (III в.) през Константин Велики (IV в.) и Юстиниан Велики (VI в.) до Василий Македонец (IX в.). Това е едно специфично схващане на историята, при което българите безпроблемно се идентифицират изобщо с коренното население на Балканите, най-общо наричано „траки“. Доколко тракийски имена са звучали на предците ни като български, е ясно от красноречивото „съвпадение“ – един от Виталиановите синове е съименник на българския владетел Бузес.

В този контекст е очевидно, че когато епископ Йоан Никиуски разказва за кръщаването на кан Кубрат в началото на VII в., разказът не трябва да се схваща като споменаване за първо покръстване на български владетел. Той е като уточняване за специалните условия, при които е кръстен бъдещият български кан в Константинопол от император Ираклий. В тази светлина става ясно защо през 705 г. внукът на патриция Кубрат, кан-кесар Тервел помага на Юстиниан II – внука на Ираклий, да си върне престола. Става напълно обяснимо и защо през 718 г. Тервел спасява византийската столица от най-опасната до средата на XV в. мюсюлманска обсада. Никак не е учудващо и защо Тервел ще бъде канонизиран под името св. Тривелий Теоктист и ще фигурира неизменно в българските църковни стенописи от епохата на Възраждането. Странното е какво точно се случва при управлението на кан-княз Борис Михаил и защо последвалата историография толкова държи българите да са се покръстили едва тогава, при положение че още Паисий Хилендарски отправя горчив укор към сънародниците си, че са

ЛИЧНОСТ:

Юстиниан Велики е византийски император (527 – 565 г.), племенник на Юстин, за когото Йоан Малала пише, че е „тракиец по род“. Родният му град е Таврезим, който при управлението му е преименуван на Юстиниана Прима. Тези земи по-късно са част от Средновековна България. Безспорен факт е обаче, че родът на Юстин и Юстиниан е свързан с тракийското население на Балканите. Благодарение на военната кариера на своя чичо, Флавий Петър Сабатий е осиновен от него, приема името Юстиниан, а след смъртта му го наследява на византийския престол. Той става един от най-успешните императори, реализирайки активна външна политика и мащабна строителна и законодателна дейност.

Св. Тривелий Теоктист и св. Николай – външен стенопис в църквата „Св. Николай Мирликийски“, с. Чуковец, Радомирско, 1840 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Кетрадес (Кубрат), крал на мутанес (хуните), братов син на Органа... беше кръстен още в детството си и приет в недрата на християнството в Константинопол и бе израсъл при императорския двор. Той завързал нечувана дружба с Ираклий, който го беше обсипал с благодения. И след смъртта на императора той остана привързан към децата и жена му Мартина. Със силата на животворното кръщение, което получи, той победи всички варвари и езичници.“

Йоан Никиуски, „Хроника“, VII в.

Но доколко загубата при Сирмиум изобщо не се отразява върху имиджа на българите, можем да съдим от факта, че споменатият император Анастасий строи няколко години по-късно (512 г.) за защита на Константинопол от българите т.нар. Стена на срама, дълга 70 км. Точно по времето на Анастасий, според приписките на „Манасиевата хроника“, българите окончателно се установили в земите на юг от Дунав, като първо заели „Долната земя“, т.е. Охридско, а после и останалите територии.

забравили своя владетел „св. Тривелий“, знаменития победител на другOVERците.

„Народ, който имаше всичко...“. Паралелно българите се появяват в европейските извори от III – IV в. нататък не само с ясна верска принадлежност, а и с изключително устойчива житейска същност – те са описани предимно като воински народ. Това е посочено в „Похвалното слово за крал Теодорик“, написано в далечната 507 г. от св. Енодий, епископа на Тичино (по-късно Павия). Гордостта на Енодий в случая е мотивирана. Той говори за спечелената от крал Теодорик битка при Сирмиум (Сремска Митровица). В битката загиват „кралят на гепидите Трипсила и кралят на българите Бузан“. Теодориковата власт в района остава съвсем ефимерна. Унгарските извори разказват за внушителната победа на следващия български владетел Кеан Велики. Той не само отвоюва Сирмиум, а на връщане „завзел земите около Банат и Тиса“. Това завоевание е ознаменувано с договор между Кеан и император Анастасий. Кеан „нарекъл земите си България и царувал дълго, а след него царували и синовете му“.

В същото време римският сенатор и учен Касиодор пише до сената за почестите, които трябва да бъдат давани за победа над „страшните в целия свят българи“. При подобно, неподвластно на „магичната“ 681 г. представяне на българската история става обяснимо защо в Йеронимовата карта от IV в. и Анонимния равенски хронограф от VI в. България се намира в центъра на Балканите и обхваща Мизия със съседните ѝ територии.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Това е народът (българите), който преди тебе (крал Теодорик Велики) имаше всичко, което е пожелавал. Народ, придобиващ титли за благородство само чрез пролята неприятелска кръв, за който бойното поле прославя рода... Те са народ, комуто преди битката с тебе не се е случвало да срещне противник, който да му устои, и народ, който дълго време е завършвал войните си само с един набег... По-рано (българите) вярваха, че целият свят е открит за тях, сега вярват, че за тях е затворена само тази част от земята, която ти (крал Теодорик) пазиш.“

Енодий, „Похвално слово за крал Теодорик“ (нач. на VI в.)

Воин, изобразен на съд от Златното съкровище от Над Сент Миклош с предполагаем български произход

БЪЛГАРИЗАЦИЯ НА БАЛКАНИТЕ

Много от радикалните промени на елинската култура и на Римската империя остават необясними без влиянието на тракийските Учители, наследници на Орфей, и на тракийските римски императори. Радикалността на тези промени невинаги е успявала докрай. Така идеята за безсмъртието в гръцки вариант никога не достига до тракийската идея за хероса (богочовека). Император Галерий така и не успява да преименува Римската империя в Дакийска, понеже, както твърди латинският автор Лактанций, смятал името „римляни“ за позорно. Константин Велики обаче, който поверява на Лактанций възпитанието на най-големия си син, успява да реализира тази идея. Той премества столицата си последователно в три тракийски града – Сирмиум, после в Сердика и накрая във Византион. Така Римската империя не става „дакийска“, но се центрира в Тракия. От IV в. централната зона на Тракия – Мизия, започва да бъде наричана и България. Впрочем българите ще бъдат наричани доста често „мизи“ – факт, който недвусмислено говори за пряката приемственост на местната култура в очите на съседите им. България обаче се отъждествява не с мизите, а с българите, а и със словенете.

За името *българи*. В научната и популярната литература има десетки хипотези за значението на името *българи*. Най-често то се свързва с името на река Волга. Оттам част от българите се преселват първо на Таманския полуостров, сетне на Балканите през VII в., а някои от тях – в Италия. Това обяснява ред исторически събития, но не и информацията в споменатите извори – „Анонимния римски хронограф“, Равенската космография, Йеронимовата карта, сведенията на Йорданес, византийските и западните автори. За тях българите не само че са „страшни за целия свят“, а живеят в днешна България най-късно от V век. Ето защо, въпреки цялата легендарност на разказа на Павзаний в „Описание на Елада“, изглежда, твърдението му, че част от българите, начело с вожди си Болг, живеят на Балканите поне от III в. пр.Хр., не трябва да се пренебрегва. Тъкмо на това сведение се гради и споменатото цитиране на цар Болг, син на Колад, в българските възрожденски истории. Онова, което със сигурност може да се каже, е, че българите никога не са се схващали като „прабългари“ и „нови българи“. Това е изкуствен термин, който отделя не развитието в историята на българите, а съвременното предпочитание на една част от тази история пред другите ѝ части.

Велика Стара България (Оногурия) и Аспарухова (Дунавска) България. След договорите с Византия през 480 и 512 г., през 621 и 632 г. кан Кубрат и император Ираклий сключват нови договори. Съюзът им е насочен първо срещу

Предметите от гроба на кан Кубрат при селището Мала Перешчепина, Украйна

персите, а сетне срещу аварите. Така се поставя началото на Велика (Голяма) Стара България. Във византийската географска и политическа лексика „Велик“/„Голям“ може да се приема и буквално. Най-често обаче означава „Далечен“. Такъв е случаят с Малка Скития (на юг от Дунав), близката до Византия, и Голяма Скития – далечната и непозната Скития на север от Дунав; Малка (Мала) Азия, близка и позната, и Далечната Азия; Магна Гречия (Велика Гърция) – в Южна Италия, и същинския елински свят на Балканите, Пелопонес и близките острови. Кубрат получава титлата патриций, т.е. обявен е за римски благородник и запазва съюза с Византия до смъртта си, вероятно към 650 г.

Пътищата на българите. Кубрат оставя петима наследници, които ще имат различна съдба, така както и частите от народа, които повеждат. Най-възрастният, Батбаян, остава в старите земи на Велика България и по-късно става васал на Хазарския каганат. Котраг поема към Волга и Кама, където ще бъде създадена Волжка България, а след това и Казанското ханство. Алцек отива първоначално във франкското кралство на Дагоберт, но скоро е принуден да емигрира в Италия. Куберовите българи се заселват в Македония, като от времето на кан Крум двете български територии се сливат. Аспаруховите след престой в Онгъла овладяват земите на юг от Дунав до Одесос. Тогава, през 681 г. е сключен и договорът с император Константин IV Погонат.

Паралелно българите на Бузан, Кеан и наследниците им владеят земите северно от Дунав, Банат и съседните територии, станали известни към VII в. с българското име Седмоградско. Компактни групи българи живеят тук още от времето на хунската и аварската доминация.

Има основания да се смята, че и първата държава на териториите на съвременните словенци, словаци, чехи и лужишки сърби е създадена от българския вожд Само. Тя просъществува кратко (626 – 661), но влиза трайно в историческата памет на местните народи.

Защо от всички тези български държави в народностното ни съзнание се налага като ярък момент точно годината 681? Има поне две причини, едната от които е историческа, а другата – идеологическа. Аспарухова България успява за по-малко от два века да обедини по-голямата част от българите на Балканите. Тогава във византийските извори се появява и терминът „Отвъддунавска България“. Основаната от Аспарух държава се превръща в най-мощния политически фактор заедно с Византия, за чието оцеляване има решаваща роля през 718 година. Тесните връзки между българските и византийските владетели по-често водят до широк културен обмен, отколкото до конфликти. Освен това балканската България създава култура, която успява да се наложи далеч извън държавните си граници. Политическата причина е, че

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Този блажен наш отец (Климент Охридски) произхождаше от европейските мизи.“

*Теофилакт Охридски,
„Пространно житие на
св. Климент Охридски“,
кр. на XI в.*

ЛИЧНОСТ:

Алцек е един от синовете на кан Кубрат, който след неговата смърт повежда част от българите на запад. Първоначално се установяват в земите на франкския крал Дагоберт, но по-късно (по негова заповед) са нападнати и голяма част от тях са избити. Малцината оцелели, под предводителството на Алцек, успяват да стигнат до Равена (Северна Италия), където се заселват. Според лангобардския хронист Павел Дякон българските воители са включени във войната на Византия срещу кралството на лангобардите в Италия, а предводителят им – удостоен с високата титла дукс. По думите на летописеца „българите на Алцек живеят и до днес (края на VIII в. б.а.) по тези места и никак не са забравили собствения си език, макар и да говорят латински.“

ЛИЧНОСТ:

Котраг е създател на другата голяма средновековна българска държава – Волжка България. През X в. тя приема исляма, а столицният ѝ град Болгар се превръща в център на тази цивилизация и култура. През XIII в. Котраговата държава е завладяна от татарската Златна орда, но традициите ѝ са наследени и продължени от Казанското ханство. Потомци на волжките българи са казанските татари – мюсюлмани, и православните чувашки.

от един момент нататък научният дебат за събитията преди 681 г. и след 1944 г. се цензурира. Това става с налагането на абсурдния от хералдична гледна точка герб през 1971 година. На него са вписани тези две дати, докато в предишния герб на НРБ фигурира само датата 9.IX.1944 г.

Не на последно място за бързия възход на България важна роля има и приемствеността ѝ с местната тракийска традиция и сложната ѝ, изключително гъвкава и функционална структура. Държавата е разделена на Долна, Горна земя и Център. Паралелно тя е структурирана в административни единици, чийто брой варира в съответствие с разширението на територията. Техните управители разполагат с големи права, но от тях се очаква пълна лоялност към централната власт. Областите се управляват от български аристократи (боили), които се делят на вътрешни и външни спрямо земите, които са им поверени.

Титлите и сакралната функция на българските владетели. В науката са изказани най-разнообразни хипотези за значението на българската титла „кан“, която дълго време бе погрешно изписвана като „хан“. На практика „кан“ е древната титла на келтските и някои тракийски царе и буквално означава „глава“ – „този, който взема решенията“. Кean Велики всъщност не е споменат с личното си име, а с титлата си. Това е често срещана практика при автори, които не са особено добре запознати с чуждата политическа система или умишлено избягват да натоварват разказа си с излишни имена. Така византийският василевс много често се нарича Императора, ислямските владетели – Амермуни (от емир), и т.н.

За тясната културна връзка между българите и траките говорят и редица битови особености. Така Овидий в „Писма от Понта“ се жалва, че с гетите и бесите не можел да се разбере дори с жестове, понеже както и да клател глава, те разбирали обратното. Това е специфичното „обърнато“ клатене на глава за утвърждаване и одобрение. Нестинарството, прословутите

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Казвам се Константин. Презвитер съм на светата Божия църква, която се намира в Апамея, в провинция Втора Сирия. Ръкоположен съм от Авраимий, епископ на Аретуса. Дойдох при нашия свети събор, за да ви поуча, че ако бях изслушан, нямаше да претърпим онова, което претърпахме тази година, сиреч каквото претърпахме във войната с България. Защото аз поисках още отначало да дойда на събора и да помоля да стане мир, така щото да се извърши нещо, което да обедини двете страни, та нито едните, нито другите да се измъчват, сиреч нито тия, които изповядват една воля, нито тия, които изповядват две воли.“

*Из Актовете на Шестия вселенски събор,
Константинопол, 680 – 681 г.*

Орел от българското съкровище от Вознесенка (при дн. град Запорожие, Украйна)

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„И тогава всички пристигнаха в Авлида с кораби, и заедно с тях Ахил, синът на Пелей и на Тетида... водейки войска от хуни-българи-мирмидонци на брой две хиляди и петстотин;“

*Византийски поет
Йоан Цеця, XII в.*

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Пристигна с Атридите и самси Ахил със своя собствена войска, наричани някога мирмидоняни, а сега българи, 3000 души.“

*Йоан Малала,
„Хронография“, VI в.*

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Трибалите (тракийски народ) са били най-древният и най-големият от всички народи. Сега те биват наричани българи.“

*Лаоник Халкокондил,
„История“, XV в.*

празници за Трифон Зарезан, кукерските игри, еньовденските церемонии са все наследство на тази връзка с тракийските ни предци.

Същата сила на традицията се забелязва и в сакралната роля на българските канове. Техните родове се възприемат като свещени. По-конкретно свещена е царската кръв и особа, поради което до X в. царевубийството е крайно рядко и се извършва със специален ритуал. Фактът, че за 13 века история хипотетично запазени са тленните останки само на двама царе (Самуил и Калоян), е още един белег за почитта към владетеля. За смъртта на повечето владетели на България съществуват само легендарни свидетелства. Според представите на нашите предци свещеният владетел не е обикновен човек и затова при неговото преселване в отвъдното тялото му, както и телата на тракийските царе, не може да почива в гроб като телата на простосмъртните.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„[632 г.] господарят на уногондурите Кубрат, племенник на Орган, въстанал срещу хагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската, която била оставена от него, и я изгонил от своята земя. Отправил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който те запазили до края на живота си, защото той му изпратил подаръци и го почел с достоинството патриций...”

*Патриарх Никифор,
„Кратка история“, IX в.*

Мадарският конник край с. Мадара (близо до Шумен), част от световното културно наследство на ЮНЕСКО

ТЕРВЕЛ СПАСИТЕЛЯ, КРУМ СТРАШНИЯ И ОМУРТАГ РЕФОРМАТОРА

Във византийските извори българите далеч не се наричат само мизи. С времето българи започват да се назовават трибалите, както и даките (гетите) в Северна и Южна Добруджа, или както по византийски маниер я нарича Павел Дякон – Голяма България. Българи започват да се назовават и пеоните в Македония. Така Йоан Зонара категорично заявява: „Тук (в Македония) има народ, наречен пеони. Пеоните са българи“. Причина за експанзия на етнонима българи, който измества общото название траки, е не само активната външна политика, а и изключително далновидната вътрешна политика на първите наследници на кан Аспарух.

Кан-кесар Тервел (700 – 721). Първото появяване на кан Тервел в изворите е като спасител. През 705 г. той помага на детронирания император Юстиниан II Ринотмет (Носоотрязания) да си върне престола. Какъв престиж е имала българската помощ, е очевидно от лекотата, с която заточеният, мразен и с отрязан нос владетел си връща властта. За огромната заслуга на кан Тервел императорът му дава областта Загора – първата официално призната на България територия на юг от Стара планина, богати дарове и титлата кесар. Да се твърди, че кесар е почетна дворцова титла от типа на патриций, какъвто е бил кан Кубрат, е наивно. В разглеждания период кесарят е не само престолонаследник, а и главнокомандващ на византийската войска. Естествено, за да бъде обявен за кесар, Тервел е трябвало да се покръсти. Нищо обаче не доказва, че той не е бил християнин и преди това.

Отношенията с Юстиниан II не се развиват добре и при поредния заговор срещу него (през 711 г.) кан-кесарят не се постаравал особено да го спаси. С новия император Теодосий III обаче през 716 г. договорът не само е подновен, а са добавени търговско споразумение и клауза за връщане на политически бегълци. Едва ли фактът трябва да се надценява, но Теодосий III е издигнат на византийския престол от легионите в Мизия. След неговата абдикация император става Лъв III Сириец. Началото на управлението му е белязано с отблъскването на най-голямата военна заплаха за Константинопол поне до Четвъртия кръстоносен поход (1204 г.). През 717 – 718 г. градът е обсаден по суша и море от ислямизирани араби и решаваща се оказва помощта на кесар Тервел. Според различните извори жертва на българската войска стават между 22 000 и 30 000 араби. Не е известно защо от това време сведенията за Тервел се губят. Фактът обаче, че е бил канонизиран като светец, подобно на княз Борис и цар Петър, не оставя много място за съмнение, че в последните си години Тервел се е замонашил. След неговото управление в страната започва династична

Медальон на кан-кесар Тервел с надпис „Богородице, закриляй кесаря Тервел“

Тервел сключва договор с император Юстиниан II, худ. Димитър Гудженев

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Ако някой обвини друго, да не бъде слушан, преди да бъде вързан и разпитан. И ако се окаже, че той клевети и лъже, да бъде убит. Не се позволява да се дава храна на онзи, който краде. Или ако някой би се осмелил да направи това, имотите да му бъдат отнети. Заповядал също да се строшават краката на крадците [...] и всички лозя да се изкоренят. На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде достатъчно задоволен, за да не изпадне пак в нужда; или пък който не постъпи така, ще му бъдат отнети имотите“.

Из законите на кан Крум, „Свидас“, X в.

Карта на България с очертаване на границите от кан Аспарух до кан Омуртаг

криза, която е преодоляна при кан Телериг (768 – 777), Кардам (777 – 803) и кан Крум.

Крум и първите общи закони в България. Кан Крум (802 – 814) обикновено е наричан „Страшни“, като не е особено ясно дали е страшен със законите си, или с някои драстични действия срещу Византия. Всъщност Крумовите закони, така както са предадени във византийския лексикон „Свидас“ през Х в., са твърде умерени. Вярно е, че повечето народи през Ранното средновековие имат свои записани закони. Те обаче звучат наистина варварски. При Крумовото законодателство е видима волята да се заимства най-модерното за времето си право – това във Византия. Всъщност Крум, макар да е известен с войните си срещу Византия, при всички военни кампании е искал само едно – връщане на договора от 716 г. Той въпреки че бил византийски зет и в двора му на високи длъжности е имало доста ромеи. Това, от една страна, обяснява влечението му към

ЛИЧНОСТ:

Владетелите от времето на династичната криза

Според „Именника на българските канове“ след оттеглянето на Тервел от престола управлява владетел с неизвестно име. Това е изключително озадачаващо, предвид че „неизвестният“ заема престола цели 28 години. За него знаем само, че е от рода Дуло. Най-вероятно в случая става дума за наместничество, от типа на това на Докум и Дигенг, които се появяват между кановите Крум и Омуртаг. Ситуацията след неизвестния владетел не се променя. Новият кан Севар управлява 15 години и родът му е Дуло. След него Кормисош се задържа на трона 17 години, макар да е от рода Вокил. Следват ефимерните управления на Винех от рода Укил (7 години), Телец от рода Угаин (3 години), Умор от рода Укил (40 дни), Токту, вероятно от рода Угаин (1 година), и Паган, син на Винех (1 година). Следва стабилизацията в държавата при кановите Телериг и Кардам, България достига кулминацията си при управлението на кан Крум. За тази политическа нестабилност са изказани много хипотези. Най-често се изтъква про- и антивизантийската насоченост на отделните владетели и силата на поддържащите ги боилски родове. Не трябва обаче да се пренебрегва един факт: в това време започналата през VI в. чума върлува особено силно на Балканите. От тази гледна точка смяната на различни родове и тенденции в управлението е не на последно място търсене на изход от основната криза – тази с пандемията.

византийската култура. Известно е, че когато Крум е под стените на Константинопол и диктува мирните условия, той взема като данък от Византия не злато и богатства, а голям брой статуи и знатни девойки. Основната причина за това „византизирано“ законодателство е то да е най-близко до нравите на отдавна свикналите с римското право поданици на България. По времето на Крум страната отново разширява значително териториите си. С присъединяването на Сердика още през 809 г. се открива пътят към „Долната земя“ – Охридско. Разширението на северозапад включва Трансилвания, а границата с франките се установява при българския град Пеща. Включени са значителни територии по Черноморието – Месемврия (дн. Несебър), Дебелт (до Бургас), а с битката при крепостта Версиникия (в Ямболско), бива овладяна Тракия. Така България на практика се превръща в обширна империя с разнородно население, което би могло да се интегрира най-трайно с общи закони и обща администрация. Кан Крум поставя началото и на някои териториални реформи в Източна Тракия. Делото му е завършено от неговия наследник кан Омуртаг.

Омуртаг Реформатора. Управлението на кан Омуртаг (814 – 831) започва със сключване на 30-годишен мир с Византия. За онези размирни времена такъв мир изглежда не просто траен, а вечен. Мирът с Византия е необходим на България по три причини. Първо, България поначало не е била инициатор на повечето войни с южната си съседка. Тя е изисквала спазване на договорите и заплащане на данък, който е употребяван преди всичко за отбраната на най-опасната зона на Балканите – Дунавската граница. Точно оттам нахлуват варварски народи, борбата срещу които е била постоянна грижа на българските владетели. На тази граница загива кан Аспарух и според надписите на кан Омуртаг много от доверените му военачалници намират смъртта си в поредната война в региона срещу хазарите или маджарите (унгарците). Друг проблем възниква и на западната граница. Тъй като границата между кан Крум и Карл Велики не е уточнена с договор, част от местните племена тимочани, браничевци и абодрити минават под властта на Карловия наследник Людовик Благочестиви. След неуспешни опити на кан Омуртаг да уреди проблема по дипломатически път, войските му нахлуват по р. Драва и териториите на трите племена са върнати на България. В тях са назначени български управници, с което започва и мащабната административна реформа в България. Страната е разделена на административни зони, наречени комитати. Броят им варира с промените в територията на страната. Начело стоят български комити. Техните правомощия са големи, назначават се от владетеля и са лично отговорни пред него. В някои отношения тази система напомня персийските сатрапии. Впрочем иранско влияние може да се види и в тогавашната българска дума за държава – саракт. Не е изключено то да се отразява и в сведе-

Кан Крум празнува победата си над император Никифор I, миниатюра от българския препис на Манасиевата хроника, XIV в.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„В момента, в който Крум умрял, от небето се разнесе глас, който възвестил събитието и бил чул от мнозина.“

*Псевдо-Симеон
за тайнствената смърт
на Крум през 814 г., X в.*

Руините на Крумовия дворец в Плиска

Подобно на пирамидите в Египет и на Великата китайска стена, българската Еркесия се вижда дори от космоса

нието в „Книга на церемониите“ на император Константин VII Багренородни, че българският владетел имал 6 велики боили. Точно така е изглеждала картината в персийския двор, където шахиншахът и 6 велики сатрапи са имитирали на земята властта на седемте велики божества, начело с Ахура Мазда.

Строителна дейност. Част от мащабните реформи на кан Омуртаг е разгърнатата строителна дейност. Канът възстановява опожарената през 811 г. от византийците столица Плиска и издига в нея огромен палат. Построява дворец на Дунав и започва амбициозни строителни дейности в Преслав – бъдещата българска столица. Целта на тези строежи е колкото да внушава сигурност в мощта на владетеля сред българското население, толкова и респект сред чужденците.

Българската представа за граница. Когато кан Омуртаг изпраща пратеници до Людовик Благочестиви за уреждане на границата, франкският крал не отговаря, защото няма точна представа какво иска българският владетел. В резултат кан Омуртаг, разбирайки, че франкът не схваща идеята за договорна граница, рязко заявява: „Тогава всеки да пази границите си с оръжие“. Дунавска България поначало издига една нова идея за граници. Още Аспарух изгражда „велик вал“, Тервел очертава така наречената „граница по Милеона“ с договора от 716 г., Крум прави знаменитата Еркесия – голямата ограда, дълга 142 км и широка 22 м, а от времето на Омуртаг западната българска граница започва да се оформя като непроходима, некултивирана местност, известна по-късно като „Най-дългата българска гора“.

Благодарение на общите закони, администрация, впечатляващи центрове на властта и ясни граници, жителите на България започват все по-ясно да се идентифицират изключително като българи. Остава да се направи последната стъпка – да им се даде единна народностна идентичност.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Кана сюбиги Омуртаг, обитавайки стария си дом, издигна преславен дворец на Дунава. И като измерих разстоянието между двата преславни дома, направих по средата могила. А пък от средата на могилата до стария мой дом има 20 000 разтега и до Дунава има 20 000 разтега. Самата пък могила е всеславна. И като измерих земята, направих тези писмена. Човек и добре да живее, умира. И друг се ражда. И нека роденият по-късно, като гледа това, си спомня за онзи, който го е направил. Името на владетелят е Омуртаг, кана сюбиги. Дано Бог му даде да преживее 100 години.“

Търновски надпис на кан Омуртаг

Сюлейманкьойският (вляво) и Чаталарският (вдясно) надпис

НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА ХРИСТИЯНСКА ИМПЕРИЯ

При наследниците на кан Омуртаг – Маламир и Пресиян, териториите на България включват вече Пловдивска област, цяла Македония и части от Албания. По този начин завършва почти цялостното обединение на българите, които живеят от IV век в различни краища на Европа. Омуртаг и наследниците му започват да се титулуват сюбиги кан и „от Бога владетел“. Към тези титли българските владетели добавят „в земята, в която се е родил“ и „на многото българите“. В известния надпис от Филипи, демонстративно вграден в местния храм, кан Пресиян наблегнал на едно много важно уточнение – че „българите са направили много добрини на християните (византийците), а те са забравили. Но Бог вижда“. Явно българският „от Бога владетел“ се обръща едновременно към византийците – с огорчение, и към общия Бог – за техен съдник. Доколко обаче това е било разбираемо за византийците?

В търсене на нова идентификация. В случая с надписа от Филипи най-важното е, че византийците не са представени с политическите или езиковите си характеристики, т.е. не са наречени ромеи или елини. Кан Пресиян използва тяхното лично културно самоопределение – християните. Очевидно е, че „българи“ също значи християни, защото Бог, който е призван за съдник, е един. Българи, разбира се, невинаги е значело християни. „Християни“ обаче невинаги е било синоним и на римляни (ромей) или елини (гърци). Всъщност римляни до 311 г. е развнзначно на „гонители“, а на свой ред „елини“ поне до X в. е било синоним на „езичник“. Фактът, че България запазва религиозен неутралитет до IX в., е феномен, който изисква специална научна дискусия. Тук трябва да се отбележи, че този неутралитет е помагал на съседните народи да определят българските войни срещу тях като антихристиянски, а дадени български владетели – като езичници гонители (например Крум и Омуртаг). Синът на Омуртаг – св. Енравота-Воин, е канонизиран като принц християнин, а ако се съди по златния му медальон и текстовете в каменните му надписи, самият Омуртаг също е християнин. Към IX в. обаче, когато християнството е доминираща религия на Европа, изричното му заявяване като официална държавна религия е наложително. Ето защо на преден план в изграждането на българската самоидентификация се налага изработването на име, което да означава „християни“, но да е различно от „ромей“. С тази задача се заел синът на кан Пресиян.

Михаил-Борис или Борис-Михаил (852 – 889). В цялата сложна политика на княз Борис се акцентира върху външните му военни неуспехи и великия му дипломатически успех – покръстването на България и извоюването на самостоятелна

Медальонът на Омуртаг с всички инсигнии на християнската византийска власт

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„На многото българи от Бога архонтът Персиан изпрати кавхан Исбул, като му даде войски и ичиргу боила, и кана боил колобъра, и капхана срещу смоляните...

Който и да търси истината, Бог вижда, който и да лъже, Бог вижда. На християните българите направиха много добрини. И християните ги забравиха, но Бог вижда.“

Надпис от Филипи, IX в.

Надписът от Филипи на кан Пресиян

Българска архиепископия (870 г.). Във връзка с това се твърди, че кан Борис приема титлата княз и името Михаил през 864 г., когато се покръства. Това твърдение е невярно по ред причини. Първо, в историята е известен само един владетел, който си сменя името при покръстването – киевският княз Владимир, приел името на кръстителя си император Василий II. Никой обаче не го нарича св. княз Владимир-Василий. Второ, княз Борис се замонашва – акт, който би изисквал промяна на името му, но бива канонизиран със същото име – св. княз Борис-Михаил. Трето, във Византия не познават титлата княз и неизменно наричат Борис „от Бога архонт“. Както стана дума, „от Бога владетел“ е още кан Омуртаг, а предвид сакралността на владетелската институция в България кановите са мислени за божествени независимо дали изрично са се титулували така. Факт е, че във византийските извори българският владетел е наричан Михаил още от възкачването му на престола и в първите преговори с императрица Теодора – майка и регентка на василевса Михаил III. В българските апокалиптично-исторически съчинения главният герой отново е християнският български цар Михаил. Следователно единственото логично заключение е, че българският владетел е имал две имена, както са имали и ред други – Владимир е Расате, Симеон е Лабас, и т.н. Това не са езическо и християнско име. Вторите имена носят или различни аспекти на личността, както е при франкските крале – Пипин Къси, Карл Прости и т.н., или някакъв родов принцип, каквито са династичните фамилии. Във всеки случай това разкрива приписката към Чивидалското евангелие, където са записани имената на българите, отседнали в манастира Чивидале на път за поклонение в Рим през 867 г. Българският владетел (рекс) е наречен само Михаил, а сред синовете му е споменат Расате.

Загадъчното покръстване на Борис-Михаил. Дали един владетел с архангелското име Михаил е можел да бъде в онази епоха езичник? И какво налага безпрецедентната тайна церемония в лятната му резиденция край Плиска, както звучи официалната версия за покръстването на Борис-Михаил през 864 г.? За подобни тайни кръщенета може да четем в легендите за деянията на апостолите (като кръщаването на индийския цар Гундофар от св. Тома) или в житията на първите императрици и принцеси християнки, като св. Приска (Александра), съпругата на големия гонител Диоклетиан. След IV в. обаче, поне що се отнася до Европа, церемониите по кръщаването на владетели и членове на семействата им са били пищни тържества. Не са били кръщавани тайно нито кан Кубрат, нито кан Тервел. Друг, не по-малко интригуващ въпрос е защо толкова се настоява да се уточнява годината на покръстването на България. На практика християнизацията на страните се оказва бавен процес, който се свързва с кръщението на владетеля, но се развива дълго след него. Понякога народите са покръствани преди

Св. цар Борис, миниатюра от Учителното евангелие на Константин Преславски, XIII в.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Кана сьубиги Маламир е от бога владетел. Моят дядо Крум с нас намери тези работи. А баща ми, владетелят Омуртаг, сключи тридесетгодишен мир и живя добре с гърците. Отначало и аз живях добре, но гърците опустошиха земите ни. И владетелят Маламир, като управляваше заедно с кавхан Исбул, тръгна по поход срещу гърците с войска и опустоши крепостта Проват [при Одрин], крепостта Бурдизо [дн. Бабаески, Турция] и земите на гърците. И тогава кавхан Исбул заедно с преславния владетел води преговори с филипополци.“

Надпис на хан Маламир от 836 г.

Покръстването на Борис, миниатюра от Ватиканския препис на Манасиева летопис, XIV в.

владетелите си. Типичен пример са маджарите. Техният пръв християнски крал е Ищван Първовенчани, но никой не го нарича покръстител на Унгария. Не на последно място е интригуващ поводът, по който официално Борис-Михаил приема да се покръсти – загуба във войната с Византия през 863 г. След този военен конфликт България не губи, а печели територии – източната част на областта Загора без Месемврия, Анхиало и Девелт. Не по-малко интригуващ е житийният вариант на това покръстване – Борис, чиято сестра живеела в Константинопол, имал в двора си един иконописец Методий. Този християнски художник изрисувал в двореца му не ловни сцени, а Страшния съд и обзет от страх, българският владетел повярвал в Христа. Очевидно тези противоречиви, а често абсурдни сведения не разкриват, а скриват събитията не само на българската, а изобщо на църковната история от времето на Борис-Михаил.

Съборът от 870 г. – причини и последици. Активните преговори на Борис-Михаил с Константинопол и Рим имат дълга предистория. Тя започва по времето на император Лъв III Сириец, при когото е поставено началото и на продължилата над 100 години епоха на иконоборството, свързана със забрана на свещени изображения. Василевсът и тогавашната иконоборска Константинополска патриаршия отнемат Балканите от каноничната власт на Западната църква. Това води до остри, но безплодни протести на Рим. Под прякото ръководство на императрица Теодора през 843 г. иконоборството окончателно е осъдено като ерес, а всички императори и патриарси иконоборци са анатемосани. Византия обаче не се разделя с голя-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„От България, който пръв дойде в този манастир, името му е Сондоке и жена му Анна, и баща му Йоан, и майка му Мария, и синът му Михаел, и другият му син Велекнео, и дъщеря му Богомила, и другата Каля, и третата... Елена, и петата Мария, и другата му съпруга Согеслава. И другият знатен мъж Петър... и Георги. Петър и жена му София.“

Българска приписка към Чивидалското евангелие

ЛИЧНОСТ:

Иван Снегаров (1883 – 1971) е български историк от Охрид, който посвещава живота си на историята на Българската църква и в частност – на Охридската архиепископия. Освен виден учен Снегаров е и активен общественик. Той е член-учредител на българската организация Македонски научен институт и активен сътрудник в неговото списание „Македонски преглед“.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Тук са имената от България. На първо място техният крал (rex) Михаел и брат му Докс, и другият му брат Габриел, и съпругата му Мария, и синът му Расате, и другият Габриел, и третият син Симеон, и четвъртият син Якоб, и дъщеря му раба божия Пракси, и другата му дъщеря Анна“.

Латинска приписка към Чивидалското евангелие

ма част от иконоборското наследство. Това личи от законодателството, което следва законите на кан Крум, и от увеличението на влиянието на Константинополската патриаршия на Балканите. За да бъде узаконено това разширение на еретическите византийски власти обаче, е необходим официален ортодоксален събор. Папата, разбира се, не е в течение на тези византийски планове. Съборът е свикан по съвсем друг повод – отстраняването на патриарх Фотий и осъждането на една ерес. Точно по тази причина българският църковен въпрос не влиза в предварителния дневен ред. Той се разисква на извънредно заседание на 4 март 870 г. Целият добре репетиран диалог между българските представители и византийските участници в събора се свежда до следното. Въпросът от страна на ромеите е: „Вие, когато дойдохте в тези земи, на какъв език се проповядваше тук?“ Отговор от българите – „на гръцки“. Така се стига до заключението, че Българската църква трябва да е канонично подвластна на Константинополската. Така България официално става християнска държава с автокефална църква.

Св. Борис I Михаил, стенопис от манастира „Св. Георги Зограф“ в Атон

Възстановка на Архиепископската базилика в Плиска

ЗЛАТНИЯТ ВЕК – КАК СЕ СЪЗДАВА НОВ ИЗБРАН НАРОД

През 889 г. княз Борис-Михаил се оттегля в манастир, където умира през 907 г. След краткото управление на Владимир-Расате, през 893 г. българският престол е зает от третия Борисов син – Симеон. Във времето от 894 до 896 и от 912 до 918 г. той води множество успешни войни, сред които е паметната победа при р. Ахелой (20 август 917). Още през 904 г. по дипломатически път българската граница се установява на двайсетина километра от Солун, а през 924 г. са присъединени сръбските княжества. В резултат на това границите на Българската империя стават огромни. Те стигат до три морета – Черно, Адриатическо и Егейско, като земи-те северно от Дунав се управляват с българско наместничество. Обикновено се твърди, че войните на Симеон изтощили България и довели до падането ѝ под византийска власт. Това събитие става близо век след смъртта на Симеон, а неговите войни се водят само на вражеска територия, донасяйки териториални и други материални придобивки. Без тези новопридобити богатства феноменът Златен век би бил невъзможен. Той, разбира се, би бил невъзможен и без личните качества на владетелите Борис, Симеон (893 – 927) и Петър (927 – 969).

Съборът от 893 г. и началото на истинската Българска църква. Възкачването на Симеон на трона е едно от решенията на Първия български църковно-народен събор, проведен през 893 г. Друго негово решение е преместването на столицата в Преслав. Тези две теми може би са дискутирани на събора, но там принципно се занимават с църковни, а не със светски проблеми. Ето защо най-важното решение на този събор е отстраняването на гръцкото духовенство от страната ни и налагането на българския език и писменост в Българската църква и държава.

След събора от 870 г. България формално получава автокефална църква и ѝ е назначен византийски архиепископ. Никой обаче не знае не само къде резидира той, а даже и името му, което вероятно е било Йосиф или Стефан. Факт е, че този „първ български архиепископ“ изобщо не се споменава в известния византийски „Списък на българските архиепископи“ от XII век.

От българските извори става ясно, че „първ архиепископ на български език“ е св. Климент с катедра в Охрид. Паралелно в България действат епископ Константин (в Преслав), Наум (в Плиска), Йоан Екзарх (вероятно в Сердика). Изглежда, споменаването в житията на св. Борис-Михаил и св. Климент Охридски, че България била оградена от 7 светилника и пазена от 7 ангела, не е само метафора. Ставало е дума за седем митрополитски центъра, които са били относително са-

Кръглата (Златна) църква в Преслав

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„За този Симеон казвали, че бил „емиаргос“, т.е. полугрък, понеже още като малък бил изучил във Византион ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел.

Той (Симеон) имал двама синове; единият се наричал Боян, а другият, който и до ден-дневен още живее и здраво управлява българите, Петър. Боян обаче чак дотам бил изучил магията, че от човек ставал веднага на вълк и на какъвто друг звяр поискаш... бе силен в магия, вълшебство и тайно очарование“.

*Лиутпранд Кремонски,
„За посланичеството
в Константинопол от 949 г.“*

Карта на Симеонова България

мостоятелни. Трудно е да се предположи кои са тези седем центъра по Борисово време. Най-вероятно са равномерно разположени в трите дяла на държавата – западния, източния и централния. При всички положения св. Борис-Михаил и наследниците му са се постарали Българската църква да няма един църковен глава. След събора от 870 г. българите попадат под каноничната власт на най-близката патриаршия, т.е. на Константинопол. Другият сигурен инструмент е въвеждането на собствен литургичен език.

За произхода и значението на делото на Кирил и Методий е писано много. Глаголицата, с която те започват мисията във Великоморавия, е буквално художествен шедьовър. Доколко тя е била напълно оригинална и доколко – усъвършенстван вариант на древната балканска писменост, е академичен въпрос, който едва ли скоро ще се реши. Важното е защо тази писменост в България се изоставя сравнително рано, а на иконите на светите братя те неизменно държат свитък с ки-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Протоген, архиепископ на Сердика, чрез когото светите отци възразили на философа, който хулил Светия дух, както може да се види в дневниците на самия първи събор.

Методий, рожден брат на самия Кирил философа, ръкоположен за архиепископ на Моравя Панонска от папа Николай, който бил след Адриан в Рим.

Горазд, ръкоположен от Методий, а после изгонен от духоборците.

Климент, като станал епископ на Тивериопол или Велика, сетне бил натоварен от Борис, цар на българите, да надзирава третия дял на българското царство, т.е. от Солун до Йерихо и Канина или [и] Тасипият.

Дамян [свидетелствал] в Доростол, сега [наричан] Дристра. При него България бе почетена за автокефална. Той, по заповед на император Роман Лакапин, бил провъзгласен за патриарх от императорския съвет, а после бил свален от Йоан Цимисхи.“

Из т.нар. Дюканжов списък, византийски текст, XII в.

Църквата „Св. София“ в Охрид, днес в Северна Македония

Възстановка на Велики Преслав

рилища. Обяснението, че тя е била много по-лесна за писане, не е много сериозно. В кирилицата се запазват 14 букви от глаголицата, при това букви, характерни само за българския език, следователно много употребявани. Освен това за хърватите например глаголицата явно е била приемлива не само за писане, а и за печатане – употребява се спорадично чак до XIX в. Отговорът по-скоро трябва да се търси в това кой създава кирилицата и защо паралелно с налагането ѝ българите започват да използват и разпространяват термина *словене* за всички, които употребяват двете азбуки.

Симеоновият кръг и словенският народ. Често споменаваното твърдение, че кирилицата е дело на св. Климент Охридски, отдавна не се споделя от повечето учени. Първите кирилски надписи са от X в. и се откриват не в Охрид, а в Преслав. Оттук тръгва и разпространението на названието *словене*, често придружавано с уточнението „словене рекше болгаре“, т.е. „словени, което ще рече българи“. Християните, които използват двете български азбуки, се определят като народ на Словото. С други думи, Симеоновият кръг изковава едно понятие за християнска общност, което да може да конкурира византийското самоопределяне като „християни“ или „ромеи“. Налагането на това понятие става чрез създаването на една огромна по количество и перфектна по качество литература на български (словенски). Тя става достояние на всички народи, сред които българските мисионери я разпространяват – сърби, хървати, босненци, поляци, чехи, руси, и др. Създава се една християнска общност, за която основен идентификационен код е: ние сме словене, т.е. избраният народ, носещ Словото. И това название няма нищо общо с презрителното название „склави“, „есклави“ и пр., с които визан-

Мойсей със скрижалите, върху които вместо 10 заповеди са изписани 10 букви от кирилицата, Осоговски манастир, XIX в.

ЛИЧНОСТ:

Св. Йоан Рилски (ок. 876 – 946) полага основите на най-голямата българска православна обител – Рилския манастир. Още в младежките си години се посвещава на пълно отшелничество и си спечелва славата на лечител и чудотворец. Привлича многобройни ученици и последователи, на които преди смъртта си оставя своя „Завет“ – документ с изключително значение, който се възприема като устав на православното монашество.

Тази сцена е много разпространена в България. Произхожда от Рилския манастир, според чието предание Петър и Йоан са били братя.

тийските автори имат навик да наричат съседите си, които не са ромеи.

Избраният народ е благоденстващ народ. Огромното литературно творчество в епохата на Симеон и Петър се дължи основно на един факт: царете влагат огромни средства в културата. Значителна част от дейците на Златния век не са българи, а колеги на Симеон и Петър от Магнаурската школа, която и двамата са завършили. Същата е целта и на мащабното строителство, което осигурява не само достойни домове за Бога, но и сигурни и комфортни условия за почитащите го. Едва ли някой може да изрази тази идея – за богатствата и красотата на земното царство като фокус на красотата на Божието творение, по-добре от Йоан Екзарх, пред чиито очи тя се реализира:

„Когато някой просторoden и беден, и чужденец, дошъл отдалече при портите на княжеския дворец и видял ги, изумява се. И стигнал до (вътрешните) врати, като пита, чуди се. И влязъл вътре, вижда от двете страни да се издигат къщи, украсени с камък и дърво, и изписани, и прочее. Като влезе в двореца и види високите палати, и църквите, украсени невероятно с камък и дърво, и боя, а отвътре – с мрамор и мед, сребро и злато, понеже не знае с какво да ги сравни, тъй като в своята земя не е виждал друго освен сламени колиби, бедният, изгубвайки си ума, им се чуди... и ако някой, когато се завърне в своята страна, го запита, казвайки: „Какво видя там?“, ще каже: „Не зная как да го разкажа, защото (само) със собствените си очи бихте могли както трябва да се възхитите на красотата“. Така и аз не мога да опиша както трябва красотата и Божествения ред. Но всеки от вас, като гледа сам с плътските си очи и като размишлява с безплътния си ум, най-добре може да се възхити.“ („Шестоднев“, X в.)

В този ред на мисли е очевидно, че самопровъзгласяването на Симеон за цар през 913 г. или византийското признаване на сина му Петър за василевс през 927 г. са формални актове. И Симеон, и Петър са не само блестящо образовани. Те самите са творци на литературата, архитектурата и духа на Златния век. Те и двамата са ревностни християни, разликата е само, че Симеон от монах става цар, а Петър от цар става монах. За сметка на това е изключително важен фактът, че другите двама предполагаеми синове на цар Симеон са разпространители на нови, оригинални форми на християнството. Йоан Рилски става последовател на традициите на скитските монаси – живее аскетично, а пише като магнаурски възпитаник. Вениамин-Боян, пръв дипломат на брат си, обрисован много живописно от Кремонския епископ Лиутпранд, е един от лидерите на богомилството. И ако без словенската книжнина нямаше да има развилата се през вековете мощна славянска култура, без богомилството нямаше да има Реформация и протестантство, а вероятно и Ренесансът щеше да изглежда по друг начин.

ЛИЧНОСТ:

Константин Преславски е една от най-видните фигури на Златния век. Живял през IX – X в., той е автор на шедьоврите „Азбучна молитва“, „Учително Евангелие“, „Стихове добри Константинови“, „Памет на преподобния Методий, учител на словенския народ, брат на Кирил Философ“ и на десетки богослужебни текстове. Заедно с „Именник на българските канове“, „Историкии“ на Константин Преславски е първото създадено на български летописно съчинение. Като ярък член на Преславската книжовна школа той е не само виден богослов и учен, а без съмнение е сред авторите на кръстената в чест на св. Константин-Кирил Философ „кирилица“.

Печат на цар Петър със знаците на властта

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Тогава прочее, в дните и годините на свети Петър, царя български, имаше изобилие от всичко, сиреч пшеница и масло, мед, мляко и вино, и вреше и кипеше от всяко Божие дарование, и нямаше оскъдица от нищо, но имаше ситост и изобилие от всичко по изволение Божие.“

Из Български апокрифен летопис, XI в.

БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО ПРИ ЦАР САМУИЛ И НАСЛЕДНИЦИТЕ МУ

Синовете на комит Никола, т.нар. комитопули, се появяват на историческата сцена през 969 г. Според историографията от втората половина на XIX в. по време на киевско-руското нашествие в България те оглавяват т.нар. Западно българско царство, като противодействие на руската, впоследствие византийска окупация на източните български земи и реакция на „зловредното византийско влияние“ при цар Петър (927 – 969). Тези схващания са отдавна опровергвани от модерната историческа наука, но по инерция, а понякога и преднамерено, на „Самуиловата държава“ (обичайното определение в бивша Югославия и Република Северна Македония) в този период от българската история се гледа като на нещо обособено, включително и в държавно-политически план.

Имало ли е „Западно българско царство“ или „Самуилова България“? В началото на XX в. сръбската историография приспособява „теорията“ за т.нар. Западно българско царство с оглед на завоевателните кроежи на Белград в населената с българи историко-географска област Македония. Твърди се, че става дума за новосъздадена държава на „южни славяни“, близки или дори идентични със сърбите. Тази тенденциозна идея не е приета от сериозната европейска наука и остава за вътрешна употреба. През 20-те и 30-те години на XX в. постановките на Коминтерна за съществуването на отделна „македонска нация“ и език превръщат тази ненаучна „теория“ в „държавотворна“ доктрина. Те обслужват геополитически интереси на Съветския съюз при режима на Сталин, като възприемат традиционната руска политика на Балканите. Така „южните славяни“ стават „македонци“, което изисква „пренаписването“ на историята на т.нар. македонски народ.

Никъде в историческите извори българската държава след окупацията на източната част на царството (971 г.) не е наричана „западна“, „Самуилова“, „славянска“, още по-малко „македонска“. Съвременници я схващат като същата българска държава, управлявана от традиционните ѝ институции (цар, кавхан, ичиргу-боил и т.н.), данъчна система, независима църква. През 971 г. преславският патриарх Дамян търси убежище в неокупираните земи с временна столица Средец (дн. София). Динамиката на военните действия води до неколкостранно преместване на центъра на патриаршията, който в крайна сметка се установява в последната столица Охрид. Всичко показва, че в периода 971 – 1018 г. не може да се говори за „западна“, въобще за „нова“ българска държава. В този смисъл изразът „Самуилова България“ също е неточен, като по-скоро има алегоричен смисъл с оглед водещата роля на цар Самуил в онази епоха.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Макар че понякога ликът на България се засенчва от облаци, тя може да бъде горда със своята история. Първата българска империя ѝ е завещала славни спомени. Нейният величествен път се губи в мрака на далечни времена, минавайки през Самуил и неговия кипящ от страсти двор край планинските езера на Македония, през Симеон на златния му трон (...); през Борис, който излязъл пред озарения си от сияние дворец, заобиколен от ангели; през Крум, който (...) вдигал наздравици към своите боляри с черепа на един император; през Тервел, влязъл в Константинопол редом с друг император (...); през Аспарух и братята му и техния баща, хан Кубрат.“

Стивън Рънсиман
(британски историк)

Смъртта на цар Самуил – миниатюра от българския превод на Манасиевата хроника (около 1340 г.)

Трайната представа, че цар Самуил и наследниците му владеят преди всичко земи в Македония, е неточна и дори погрешна. В хода на десетилетния конфликт с Византия ядрото на българската държавност наистина се премества в тази част от земите на българското царство, но територията е далеч по-обширна – в нея влизат не само Охрид, Битоля, Скопие, Воден, Струмица и т.н., но и Белград (днешната столица на Сърбия, български град до XIV в.), Ниш, Браничево, Видин, Велбъжд (Кюстендил), Перник, Средец (София), Щипон (Ихтиман), а дори и значителна част от земите на север от Дунав. В борбата срещу завоевателите се включват хиляди българи от цялото етническо пространство.

„От същото царско коляно...“. Българите в незавладените земи полагат усилия да възстановят тежко поражения от византийската агресия държавен организъм. Както съобщава Йоан Скилица, от роднините на цар Петър „... едни били измрели, а синовете му Борис и Роман били отведени в столицата (Константинопол)...“. Управлението остава в ръцете на синовете на комит Никола. Различни сведения показват, че той най-вероятно е близък родственик (братовчед) на цар Петър. Византийската принцеса и историчка Анна Комнина, самата тя от българската династия по майчина линия, определя Самуил като потомък на българския владетел „Мокрос“ (изопачено от „Кромос“/кан Крум). За автора на Българския апокрифен летопис от XII в. Самуил и неговите братя са от „същото царско коляно“, от което са владетелите от Плиска и Велики Преслав. Показателни са съвпаденията и сходствата в имената на владетелите, включително на това на кан Пресиян (836 – 852), при когото Македония и част от днешна Албания са включени в територията на българската държава.

През 971 г. болярството в свободните земи утвърждава комитопулите – Давид, Мойсей, Арон и Самуил, като колективно наместничество, упражняващо върховната власт при жив легитимен цар, който е чужд пленник. След нелепата смърт на Борис II българите признават за свой цар неговия брат Роман (978 – 997). Комитопулите следват външната политика на цар Петър, като през 973 г. търсят съюз с германския император Отон I Велики и маджарите. Данни за чужда помощ в последвалите действия обаче няма, което означава, че комитопулите е трябвало да разчитат преди всичко на собствените си български сили.

Византийската власт се опасява от съществуването на тази свободна територия и комитопулите, които се готвят за контраофанзива. По тази причина император Йоан Цимисхи хвърля много усилия за организацията на завладените земи, прехвърля военни контингенти и население от Мала Азия в Тракия и Северна България. С други думи, Византия не остава пасивна, макар в конкретния момент комитопулите да не са приоритет на политиката ѝ.

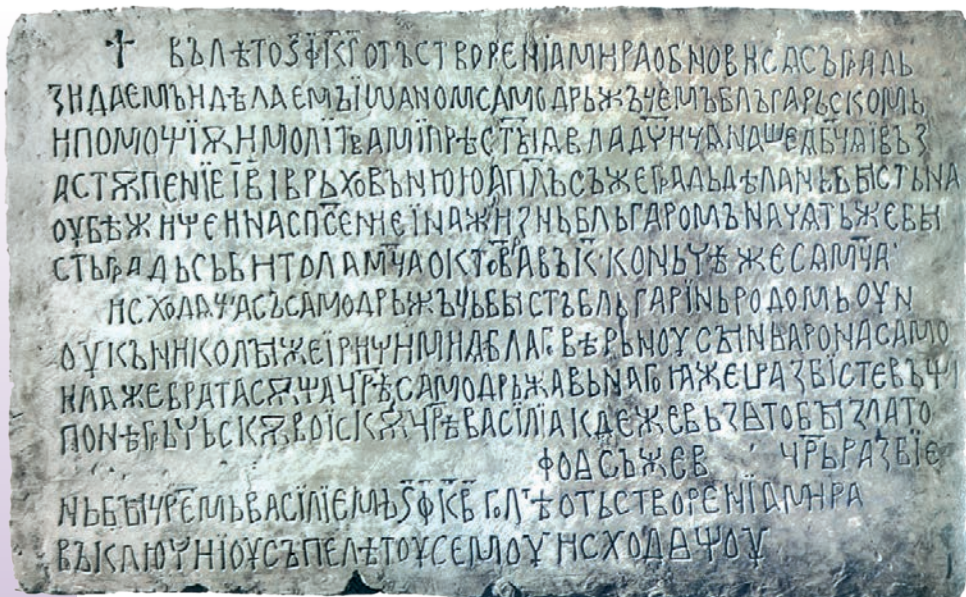

Базилката „Св. Ахил“ с гроба на цар Самуил. Намира се на остров Свети Ахил в Малкото Преспанско езеро (дн. Гърция) и е част от дворцовия комплекс на цар Самуил. През XX в. гръцки археолози разкриват в нея богати погребения, за които се смята, че са на българските царе Самуил, Гаврил Радомир и Иван Владислав.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Дългата, продължила повече от 40 години война, водена и от двете страни така сурово и упорито, показва и нещо друго: народностният елемент, който водел войната от българска страна, можел лесно, и то задълго, да бъде обладан от въодушевление и дори фанатизъм. Става дума следователно за български народностен елемент. По своята същност държавата на Самуил била чисто българска и българските съпротивителни изяви срещу Византия могли да се поддържат преди всичко и най-продължително в области, които били и подчертано български.“

Й. Караянопулос
(гръцки византолог)

Битолският надпис на цар Иван Владислав (1016 г.)

„Самодържавният цар“ Самуил и идейното наследство от Плиска и Велики Преслав. Самуил е наречен „самодържавен цар“ в Битолския надпис на своя племенник Иван Владислав. Титлата е наследена от царете Симеон и Петър и е българският аналог на византийската „василевс и автократор“. Отново в Битолския надпис комит Никола и съпругата му Рипсимия са наречени „благодарни“ – израз, който се употребява единствено по отношение на лица от царската династия. Приемствеността с идеите на цар Симеон Велики за правата на българите върху престола на империята намират израз в замислите на Пресиян II през 1026 и 1029/1030 г. за превземането на империята „отвътре“ (и освобождение на България „отгоре“), като законният наследник на Българското царство завземе с преврат византийския престол. Идейната формула „цар на българи и гърци“ остава като наследство и при владетелите след отхвърлянето на византийската власт.

Водени от самите обстоятелства, българските владетели задълбочават „югозападната“ ориентация в цялостния живот на царството. Те не се отказват от старата столица Велики Преслав, но центърът на държавната власт и на църквата „мигрира“ все по-на юг и запад – в Средец, Скопие, най-сетне в Охрид. Това се дължало както на многобройното българско население в „долната земя“, така и на природогеографски и геополитически причини. Стопанските условия в плодородните речни долини и край големите езера (при Охрид, Преспа, Костур, Острово) осигуряват бързото възстановяване на държавните ресурси въпреки териториалните и човешките загуби. В плановете на българските царе влиза и многоброй-

ЛИЧНОСТ:

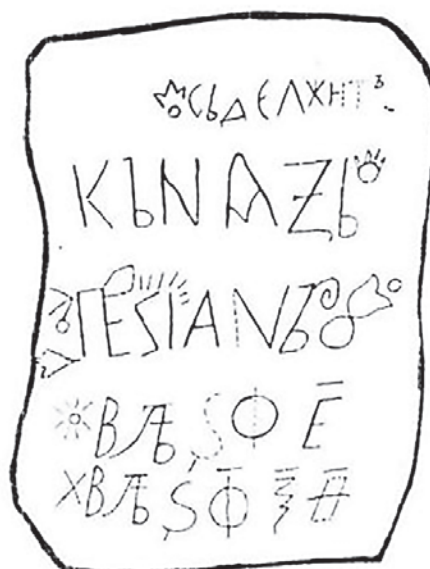
Пресиян II (996/997 – 1060/1061) е най-големият син и престолонаследник на цар Иван Владислав и царица Мария. След гибелта на своя баща заедно с братята си Алусиан и Арон с част от армията се укрепява в планината Томор (в дн. Албания). По същото време царицата майка и преобладаващата част от боярите капитулират пред Василий II. Въпреки че не е официално коронясан, Пресиян е приеман за български цар. Блокиран от армията на самия Василий II, през юни – юли 1018 г., Пресиян е принуден да се предаде. Императорът го третира като победен чужд владетел и му дава титлата „магистър“ – същата, която през 971 г. е присъдена на детронирания български цар Борис II. Пресиян е назначен за управител в Мала Азия с център Ангора (дн. Анкара). Той е в основата на два заговора през 1026 и 1030 г., като се стреми към византийската корона. Ослепен и изпратен в манастир, неизвестно кога успява да избяга в Унгария. Умира в изгнание в Михаловце (в дн. Словакия), където при археологически разкопки е открит неговия надгробен паметник.

Миниатюра от хрониката на Йоан Скилица, изобразяваща постригването на Пресиян за монах

ното българско население в днешна Албания, Тесалия и още по-на юг. Същото може да се каже и за племенните държавици от Западните Балкани, не по-различни като типология от познатите на българските канове и царе „славинии“. Дукля (дн. Черна гора), Требине (Херцеговина), Рашка (Сърбия) влизат в периметъра на българската политика за разширение на запад още при Омуртаг и Пресиян I, както и при Борис-Михаил и Симеон. Византийското завоевание слага край на тези тенденции, а възобновеното през 1186 г. българско царство със столица Търново няма потенциал и историческото време да обедини цялото българско пространство и да го организира по начин, максимално адекватен на етнокултурните реалности на Балканите.

Цар Самуил оставя траен спомен в българската историческа памет. Въстаническите водачи Петър Делян и Константин Бодин са представяни на първо място като негови потомци. Като такъв се представя и цар Калоян (1197 – 1207), възприеман като отмъстител за злодеянията на Василий II над българите. Едва ли обаче може да се даде по-точна оценка за мястото на великия комитопул в българската традиция от думите на Йоан Ставракий (XIII в.) за „... оня прочут Самуил, който и досега е в устата на българите...“

Надгробният надпис на Пресиян II от ротондата в Михаловце (1060/1061 г.)

Самуиловата крепост в Охрид

Византийската власт в българските земи през XI – XII в., наложена и поддържана с военна сила, не намира трайна социална опора. В България формите на експлоатация са по-засилени в сравнение с тези в изконните византийски провинции, а властта не проявява последователни грижи за защита на българите от чужди нашествия, бедствия и т.н. Българската аристокрация, която с течение на времето набира стопанска мощ, позиции и авторитет, все по-трудно се примирява с второстепенното си положение в своята страна. Редица фактори, които византийската власт не е в състояние да преодолее, водят до възстановяването на независимата българска държава.

Историческата памет и идеята за приемственост. Когато през 1186 г. с въстанието на Петър и Асен държавата е възстановена, за нейното утвърждаване са впрегнати не само военно-политически, административни, финансови, но и други механизми. Първите Асеневци се опират на идейно-политическото наследство на Първото българско царство. Въстанието е обявено през зимата или ранната пролет на 1186 г. при освещаването на изградения от Теодор-Петър и Асен храм „Св. Димитър“ в Търново. Като гости са поканени епископът на Видин и още двама владици, които са заставени да прогласят монаха Василий за български архиепископ. Възстановяването на независимата църква легитимира и законността на държавната власт – архиепископът коронясва по-големия брат за цар с името Петър в чест на царя светец Петър (927 – 969). Така още в самото начало на освободителното движение неговите водачи издигат като своя идейна програма приемствеността в българското държавно развитие. Тя е адресирана както към самите българи, така и с оглед на международното признание на възобновеното царство. Показателно е, че първата военна акция на въстаниците е насочена към освобождаването на старата столица Велики Преслав. Император Исак Ангел подценява идеологическата основа на движението в България. Идеята за приемствеността е водеща при преговорите на цар Калоян (1197 – 1207) с папския Рим – като се започне с титлите „цар“ и „патриарх“ вместо предлаганите от Инокентий III „крал“ и „примас“ и се стигне до категоричната позиция, че българските владетели са легитимни наследници на „нашите стари царе Симеон, Петър и Самуил...“. Израз на тази идея е пренасянето в столицата Търново на мощи на прочути светци, на колони с надписите на Крум и Омуртаг и други реликви. Идеята за приемствеността в българското държавно развитие и историята на българската църква е засвидетелствана в Бориловия синодик и други емблематични книжовни паметници от епохата на първите Асеневци.

ЛИЧНОСТИ:

Духовните водачи **архиепископ Василий** и **патриарх Йоаким I** играят важна роля в процеса на възстановяването на българската държавност. Василий, близък до първите Асеневци – монах и техен съмишленик, е духовен глава на българите от 1186 до около 1232 г. при петима български царе (Петър, Асен, Калоян, Борил и Иван Асен II). Заслугите му за изграждането на църковната организация и издигането на престижа на българската църква и на нейния нов център Търново са несъмнени. В писмо до папа Инокентий III цар Калоян нарича Василий „велик човек на моето царство“. Най-вероятно архиепископът е „архитект“ на унията с папския Рим, довела до международно признаване на Българската държава и църква.

Монахът Йоаким поставя началото на скалните манастири край Иваново на р. Русенски Лом – едно от водещите духовни и културни средища на Второто българско царство. Избран за архиепископ на мястото на оттеглилия се Василий, Йоаким I ръководи Църквата до смъртта си (18 януари 1246 г.). Той олицетворява възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. и е духовен наставник на цар Иван Асен II. Канонизиран е за светец, а негово кратко житие е запазено в Македония.

Църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново

Държавна пропаганда и „психологическа война“. Петър и Асен се оказват познавачи на психологията на своя народ, но и на основния противник – Византийската империя. Колебанията на част от българите са преодоляни с умели ходове, сред които е и идеята за небесното покровителство на св. Димитър. Една прочута икона на светеца е донесена от Солун и показана на ликуващия народ. След обявяването на въстанието въоръжени отряди се отправят към други български градове, с което бунтът бързо се разраства. Ако се вярва на византийските автори, отначало въстаниците не вземат военнопленници – от една страна, пресичат колебанията в собствения си лагер, от друга, предизвикват страх сред силите на противника. Показателно е, че през 1196 г. византийските войници отказват да навлязат в старопланинските проходи, опасявайки се от неминуема гибел, ако попаднат в български плен. Никита Хониат препредава и една реч на цар Асен пред неговата армия, с която се дава отпор на византийската пропаганда към българите – в нея българският владетел оборва твърденията за способностите на император Алексий III Ангел като военачалник. Пренасянето на мощите

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Малко време след това, когато благоволи Бог да възобнови българската държава, която беше рухнала под византийското насилие, възстанови българското царство при благочестивия цар Асен... Като развя българското знаме, той укрепил добре всички разсипани български градове, а рухналите обнови, и като препаса оръжие против гръцкото царство, покоряваше околните страни, градове и села...“

*Из „Житие на св. Иван Рилски“
от Патриарх Евтимий
Търновски, XIV в.*

Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, построена от цар Иван Асен II през 1230 г.

на св. Иван Рилски от Средец в Търново от Петър и Асен през 1195 г. е организирано като своеобразна военно-политическа демонстрация, като шествието минава не по най-прекия път, а през Тракия. Нека припомним и известния пример с цар Иван Асен II (1218 – 1241), който се хвърля в битката при Клокотница с набучения на копие то му мирен договор, нарушен от Теодор Комнин.

Политиката за обединение на българските земи. Още през есента на 1186 г. Петър и Асен открито заявяват, че целта им е да обединят Мизия с неосвободената все още тема България с център Скопие, „както е било някога...“ при старите български царе. Водейки армията, Асен освобождава Средец (1195), прониква до Бяло море, разбива ромеите в Източна Тракия и т.н. При цар Калоян политиката на освобождаване на българските земи продължава по отношение на Македония, оставаща все още под византийска власт, и най-северозападните области на Белград и Браничево, окупирани от Унгария. Нещо повече, отвъддунавските земи про-

Балдуиновата кула в крепостта Царевец. Реконструкция. Легендата свързва мястото с последните години от живота на пленения император Балдуин.

дължават да бъдат част от българското политическо и етно-културно пространство. Въпреки едни или други трудности и проблеми, тази линия е следвана от Борил (1207 – 1218), за да достигне най-мощните си резултати при Иван Асен II. Независимо от кризисните явления, териториални загуби и прояви на политически сепаратизъм през втората половина на XIII и през XIV в., етнокултурната цялост на българските земи се запазва и през последвалите столетия.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... Пресвети отче, вие ни известихте чрез вашето писмо да ви съобщим какво желаем от Римската църква... На първо място ние като любим син искаме от нашата майка, Римската църква, царска корона и достойнство според както са ги имали нашите стари императори. Както намираме записано в нашите книги, един е бил Петър, втори — Самуил и други, които са ги предхождали по царуване...”

Из писмо на Калоян до папа Инокентий III от 1202 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Начало на българските царе: На Борис, първия български цар, наречен в светото кръщение Михаил, който преведе българския род към богоразумение чрез светото кръщение, вечна памет. На неговия син Симеон и неговия внук светия цар Петър, на Пленимир, Борис, Роман, Самуил, Радомир Гаврил, Владимир, Владислав, древни български царе, които със земното царство наследиха и небесното, вечна памет. На древната българска царица Мария вечна памет...”

На преславските патриарси Леонтий, Димитрий, Сергей и Григорий вечна памет...”

Из Синодик на Търновската патриаршия, т.нар. Борилов синодик, 1211 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„В лето 6738 [1230], индикт 3, аз, Иван Асен, в Христа бога верен цар и самодържец на българите, син на стария цар Асен, издигнах из основа и с живопис украсих докрай пречестната тази църква в името на светите 40 мъченици, с помощта на които в дванадесетата година от царуването си ... излязох на война в Романия и разбих гръцката войска, а самия цар кир Тодор Комнин взех в плен с всичките му боляри. И цялата му земя от Одрин до Драч превзех, гръцка още и арбанашка (албанска) и сръбска; а пък градовете, които се намират около Цариград, и самия този град владееха фръзите, но и те се покоряваха под скиптър на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене и благодарение на мене прекарваха дните си...”

Из надписа на цар Иван Асен II върху колона в църквата „Св. Четиридесет мъченици“, 1230 г.

Пръстен печат на цар Калоян

Т.нар. Търновски надпис на кан Омуртаг (815 – 831) в църквата „Св. Четиридесет мъченици“

„СТЕПНАТА ПОЛИТИКА“ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Една от важните особености във външната политика на България през XII – XIV в. са отношенията с народите от Северното Черноморие. Българските царе, подобно на владетелите на Византия, Унгария и средновековните руски княжества, са имали своя „степна политика“. Тя е най-резултатна в периода 1186 – 1241 г. Въпреки неблагоприятната промяна в средата на XIII в., свързана с хегемонията на татарската „Златна орда“ в Източна Европа, българските царе се стремят да защитават държавните интереси и в коренно различна геополитическа обстановка.

Куманите. Най-успешен за Второто българско царство е военно-политическият ѝ съюз с куманите. Според Никита Хониат още при Петър и Асен във водените от България войни участват „мравешки множества“ от този степен народ. В битката на цар Калоян с латинските рицари край Одрин (14 април 1205 г.) куманите са 14 хиляди. Значителната численост на съюзниците е отразена и в домашни паметници от епохата. Българските царе успяват да привлекат номадите на своя страна, лишавайки Византия от съюзник в българския тил. Тази политика е закрепена с династичен брак – цар Калоян се жени за куманска принцеса (царица Анна в Бориловия синодик), произлизаща от владетелската династия на куманите в поречието на Днепър. Асеновци успяват да държат съюзниците си под контрол, а върховното командване категорично остава в български ръце. Този съюз има прояви и след средата на XIII в., когато част от куманските племена имат известна автономия спрямо татарската „Златна орда“. С куманска помощ, разрешена от татарските ханове, разполагат браничевските боляри Дърман и Куделин, както и видинският владетел Шишман. От преписката на цар Калоян с папа Инокентий III и някои действия на Иван Асен II (1218 – 1241) може да се съди, че са съществували планове за покръстване на куманите и трайното им приобщаване към българската държава.

След завладяването на куманските земи от татарите в България се заселват групи от този народ. Идването на номади в страна с уседнало по тип стопанство и християнска култура не протича гладко. Българските царе дават на куманите статут на военизирано население, което има отражение и в имената на някои селища в близост до важни центрове, като столицата Търново, Дръстър, Видин, Ловеч, София и др. Езиковата характеристика на част от мюсюлманите в Лудогорието и на други места показва, че става дума за потомци на куманите. Този в някои отношения „загадъчен“ народ дава на България царските родове на Тертеровци и Шишмановци.

„Златната орда“. Първият сблъсък на България с татари-

ЛИЧНОСТ:

Царицата куманка Анна (монахиня Анисия) е олицетворение на съюзните отношения на България с номадския народ на куманите от степите на Северното Черноморие. Омъжва се за Калоян още преди идването му на власт (1197). Езическото ѝ име е неизвестно. В България приема християнството и името Анна. След смъртта на латинския император Бодуен (Балдуин) Фландърски в Търново (1205 г.) на Запад се носят слухове за зловещ „любовен роман“ на българската царица със знатния пленник. Обвиненията за участието на куманката в заговора, довел до убийството на цар Калоян през 1207 г., не се опират на конкретни сведения. Бракът на цар Борил с вдовицата на неговия вуйчо Калоян е политически мотивиран, като легитимира властта на новия владетел и съюза с куманите. Мария, дъщерята на Калоян и Анна, през 1213 г. става латинска императрица като съпруга на император Хенрих (Анри) дьо Ено. Отстраняването на Анна от двореца става най-вероятно около 1217 г. и е свързано с влошаването на отношенията на цар Борил с куманите. Бившата царица приема монашеството под името Анисия.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... Декември 28 ... Януари 13... Март 6 кумани 10 300 ... Април 10[]80... Май. Октомври 8 [000], Боже...“

*Надпис от Велики Преслав,
открит при археологически
разкопки*

Кумански скулптурни (т.нар. каменни баби) от Историческия музей в Донецк (Украйна)

те, или монголите, както официално са се наричали потомците на Чингис хан, е през 1241 – 1243 г. При своя голям поход в Източна и Средна Европа, прегазвайки Унгария, Полша, част от Германия, Хърватско и Сърбия, силите на хан Бату и други татарски князе се завръщат в степите край Волга през българските земи. Войските им разоряват редица градове – Велики Преслав, Червен, Дръстър (дн. Силистра), Килия в Дунавската делта и др., а България е принудена да поеме данъчна и известна политическа зависимост към новата „суперсила“ в Източна Европа. Опустошенията ерозират мощта на българското царство, но с течение на времето българските царе се стремят да превърнат заплахата в преимущество. През 1265 г. цар Константин Тих-Асен (1256 – 1277) в коалиция с татарите нанася тежък удар на възстановената през 1261 г. Византийска империя. Около 1274 г. Византия се съюзява с могъщия татарски сепаратист Ногай. Подновените набези дестабилизируют страната и водят до въстанието на Ивайло – водача, който съумява да постигне военни успехи срещу „господарите на света“. Въпреки това бунтовническият цар е принуден да признае върховенството на Ногай. Върхът на т.нар.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... Той (цар Калоян) се спуска към града на солунчаните, водейки войска, по-многобройна от пясъка, съставена от българи, от скитници номади скити (кумани), от ромеи, от алани и руси (бродници) – голямо множество от всеки народ, от всички, които храни северната страна...“

*Из „Похвално слово“
за св. Димитър от Йоан
Ставракий, XIII в.*

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Йоанис (цар Калоян) идваше да подпомогне тези от Адрианопол (Од-рин) с твърде голяма армия, защото той водеше българи и власи, и око-ло четиринадесет хиляди кумани, които не бяха кръстени...”

*Из „Завладяването на Константинопол“
на Жофроа дьо Вилардуен, XIII в.*

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„От устието на Танаис (Дон) на запад до Дунав всичко е тяхно, дори и от-въд Дунава към Константинопол – Влахия, която е земя на Асен, и Мал-ка България (за Рубрук „Голяма“ е Волжка България) чак до Славония (Хърватия) – всички те им плащат данък, дори освен установения данък те са събирала донеотдавна от всяка къща по една брадва и всичкото желязо, което намираха на слитъци... Синът на Ватаци (никейският им-ператор Теодор II Ласкарис) ... води война със сина на Асен (български-ят цар Михаил II Асен), който също е още момче и е угнетяван от тата-рите...”

*Из „Пътепис“ на француският монах и папски дипломат
Гийом Рубрук, 1253 г.*

татарска хегемония в България е при царете Георги I Тертер и Смилец, но в началото на XIV в. Теодор Светослав (1300 – 1321) успява да елиминира наместа на „Златната орда“ в бъл-гарските дела. Нещо повече, при него, както и при Михаил III Шишман Асен (1323 – 1330) и Иван Александър (1331 – 1371) България редовно разполага със съюзни татарски вой-ски. Чумната пандемия от средата на XIV в., дошла в Европа именно от земите на „Златната орда“, и последващият упадък на татарската „империя“ лишават България от така необходи-мата ѝ наемна сила във времето на османската експанзия.

Последната татарска „вълна“ към България е през 1399 г., когато една татарска общност бяга от ударите на монголския завоевател Тимур/Тамерлан. По-голямата част от среднове-ковна България по онова време вече е завладяна от османци-те. „Татарите на Актав“, наричани така по името на техния предводител, превземат Варна през 1399 г. и нанасят фатален удар на Добруджанското деспотство. Скоро след това са раз-бити от османците и преселени в района на дн. Пазарджик, наричан в миналото „Татар-Пазарджик“.

Бродници и алани. Заедно с номадите във водените от България войни участват и уседнали жители на степите. През 1207 г. в армията на цар Калоян пред Солун заедно с кумани-те участват руси и алани. Под името „руси“ се подразбират т.нар. бродници, предшествениците на по-късното украинско казачество. Те са регистрирани като български съюзници през 1190 г., а и по-късно във войните с Византия и латинците. Именно бродниците са „сбирщината“, с чиято подкрепа Иван

**Историческа възстановка
на кумански воин**

**Монета на Ногай (90-те години
на XIII в.)**

Асен II се завръща в България, започва война с цар Борил и завзема столицата Търново.

Аланите (наричани също и „аси“, „яси“), чиито потомци са днешните осетинци в Северен Кавказ, през XIII – XIV в. имат свои „анклави“ в черноморските степи и дори в днешна Молдова. През 1301 г. една аланска преселническа вълна, преминавайки през българска територия, се озовава в земи на Византия. След редица перипетии през 1307 г. аланите търсят убежище в България. Алански военни отряди участват в редица събития, включително във войната на Михаил III Асен Шишман със сръбския крал Стефан Дечански през 1330 г. Алани е имало и във войската на видинския цар Иван Срацимир през 1365 г.

Много от събитията в историята на възобновеното българско царство не може да бъдат анализирани пълноценно, ако игнорираме отношенията с народите от региона на Северното Черноморие. Те очертават една от традиционните зони „на повишено внимание“ в българската външна политика през Средновековието.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Скитите (куманите), народ, който досега не е робувал, и онези от Бордона (бродниците), презиращи смъртта и издънки от тавроските (средновековните руси), и те племе, обладано от Арес (бога на войната)...“

*Из реч на Никита Хониат
към император Исаак II Ангел
от 1190 г.*

Остров Хортица на р. Днепър – един от центровете на бродниците (при гр. Запорожие в дн. Украйна)

В историята на Второто българско царство традиционно се говори за три династии: Асеновци (1186 – 1280), Тертеровци (1280 – 1323) и Шишмановци (1323 – 1422 г.). Историята на Тертеровци, представени само от трима царе, разкрива интересни факти за мястото на българската държава в геополитическите процеси на Балканите и в Източна Европа. От друга страна, имаме възможност да проследим по-отчетливо т.нар. татарска хегемония и нейното преодоляване, както и появата на самостоятелни държавни формации в българските земи през XIII – XIV в.

Георги I Тертер (1280 – 1292). Създател на династията е видният болярин Георги Тертер, потомък на старата куманска династия Тертероба. През 1239 г. по време на татарската експанзия в Източна Европа хиляди кумани, водени от своя хан Кутен, търсят убежище в Унгария. След конфликт с унгарските „магнати“ част от тях бягат през Дунав в северозападните български земи. По време на въстанието на Ивайло (1277 – 1280) военачалникът Георги Тертер е своеобразен водач на българското болярство. За да укрепи властта си, византийският поставеник Иван Асен III (1279 – 1280) го привлича на своя страна, дава му ръката на сестра си Кира-Мария и титлата деспот. След бягството на Иван Асен болярството избира за владетел Георги Тертер. Новият цар се опитва да стабилизира държавата и да поведе активна външна политика, но татарската намеса във вътрешните ѝ дела става все по-силна. Георги Тертер е принуден да даде дъщеря си за съпруга на Ногаевия син Чака, а към 1285 г. да изпрати своя син и престолонаследник Теодор Светослав като заложенник в двора на татарския хан. Нещата се влошават още повече през 1291 – 1292 г., когато под натиска на Ногай българският цар е принуден да търси убежище във Византия.

След възцаряването на Теодор Светослав през 1300 г. е разменен срещу пленени византийски офицери и се завръща в България. Светослав обаче не поделя властта с баща си, а го държи в изолация, най-вероятно в средновековния град Червен. В края на живота си Георги Тертер става монах в скалния манастир при Иваново, Русенско.

Апогей на татарската хегемония. През 1292 г. с подкрепата на Ногай на престола в Търново идва средногорският болярин Смилец (1292 – 1298), владетел на земи с център крепостта Копсис (дн. Аневско кале при Сопот). С това татарската намеса във вътрешните работи на България достига своя апогей. След смъртта на Смилец управлява неговата съпруга царица „Смилцена“ (името ѝ остава неизвестно) като регентка на своя малолетен син Иван Смилец. Неин главен поддръж-

Златен кръст – реликвиарий на цар Георги I Тертер с посветителски надпис на старобългарски, който се пази във Ватопедския манастир на Атон

ник неочаквано се оказва деспот Алдимир (Елтимир във византийските извори), по-малък брат на цар Георги Тертер. С подкрепата на Ногай след смъртта на Смилец той се завръща в България, става зет на царица „Смилцена“ и получава владения в Подбалканските полета с център Крън (при дн. Казанлък).

През 1300 г. Ногай е победен от върховния татарски хан Токту. След кратка междуособна война неговият наследник Чака също е разбит от своите противници, след което бяга в България. Чака е придружаван от Теодор Светослав, който печели с дарове подкрепата на част от българското болярство. Богатството на българския царски син се дължи на брака му с Ефросина, внучка на богат гръцки търговец от Крим и личен приятел на Ногай. Чака е допуснат в Търново, но утвърдилото се в науката становище, че татарският принц е обявен за български цар, е невярно. Такъв става Теодор Светослав, който на първо време признава зависимостта си от Чака. Това води до заплаха от страна на Токту. С ловки действия Теодор Светослав пленява и екзекутира татарския натрапник. Удовлетворен от отстраняването на своя съперник, ханът на „Златната орда“ връща на България административния контрол над някогашните ѝ земи между Дунав и Днестър заедно с важното пристанище Белград (Акерман, дн. Белгород Днестровски, Украйна).

Цар Теодор Светослав (1300 – 1321). Новият цар прави решителни ходове, с които започва процес на вътрешна стабилизация и възстановяване на изгубените външнополитически позиции. Опитите на Византия да наложи в България свой поставеник в лицето на Михаил, сина на Константин Асен и Мария, а после на севастократор Радослав, брат на Смилец, са осуетени от Теодор Светослав и деспот Алдимир. След решителна победа над византийците при р. Скафида (в района на дн. Бургас) през 1304 г. Теодор Светослав връща на България Южното Черноморие до Странджа. Той завладява земите на своя чичо деспот Алдимир, един от водещите примери за сепаратизъм в началото на XIV в., преминал на византийска страна. Византия иска мир, а през зимата на 1307/1308 г. българското жито е „лекарство срещу глада“ в Константинопол.

При цар Теодор Светослав е ограничена и сръбската заплаха, най-вече в българския Северозапад. Видинският владетел Михаил Шишман получава високата титла деспот и е привлечен към Търново, макар да запазва автономията си. България участва все по-активно в международната търговия, като с оглед на своите политически и финансови интереси влиза в конфликт с мощната италианска република Генуа.

Георги II Тертер (1321 – 1322), синът на Теодор Светослав, засилва натиска в Тракия във връзка с гражданската война във Византия. Той успява да върне на България Пловдивската област, но търпи поражение в района на Одрин, а малко по-късно загива при неясни обстоятелства. След кратки междуособици болярството дава българската корона на деспот Михаил

ЛИЧНОСТ:

Царица „Смилцена“ Палеологина е българска царица и племенница на византийския император Андроник II Палеолог (1282 – 1328), дадена за съпруга на Смилец, когато е самостоятелен владетел в района на Средногорието. Енергичната „господарка на българите“, както я нарича един съвременник, привлича деспот Алдимир Тертер, като му дава ръката на дъщеря си Марина. На „Смилцена“ неоснователно е приписван проект за брак със Стефан Милутин (1282 – 1321), с което България би попаднала под властта на сръбския крал. Става въпрос не за обединение между двете страни, а за съюз, какъвто е реализиран чрез брака на българската принцеса Теодора със сръбския престолонаследник Стефан Дечански. От този брак се ражда Стефан Душан (1331 – 1355), най-великият владетел на средновековна Сърбия. След завръщането на Теодор Светослав в България „Смилцена“ със своя син намира убежище отначало при деспот Алдимир, а впоследствие в Константинопол.

Сребърна монета на цар Теодор Светослав

Цар Ивайло пред Царевец, стенопис, худ. Илия Петров

Шишман Асен, владетел на Видин и братовчед на Теодор Светослав. С други думи, Шишмановци са „клонка“, както на Асеновци, така и на Тертеровци по линия на Шишман, близък родственик на цар Георги I Тертер.

Тертеровци в историята на Балканите. По-голямата дъщеря на Георги Тертер, неизвестна по име, е дадена за съпруга на татарина Чака. По-малката Анна е омъжена за сръбския крал Стефан Милутин (1282 – 1321). След 1292 г. „светият крал“, чиито мощи векове по-късно се оказват в софийската църква „Св. Неделя“, се развежда с българката. Анна Тертер е изпратена в Константинопол, където в нея се влюбва епирският деспот Михаил-Димитрий Дука. Неговият брак с „...жена, враждебна по произход...“ води до подозрения за намеса на цар Теодор Светослав във вътрешните работи на Византия.

Една от загадъчните „тертеровски връзки“ е с владетелите на Добруджа. Тази „клонка“ на династията получава властта на онази част от българските земи от своя родственик цар Теодор Светослав. Пръв е боляринът Балик от средата на XIV в. Неговият брат и наследник деспот Добротица управлява до смъртта си през 1385 г., като играе важна роля в балканската политика и създава силен военноморски флот.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Снощи татари минаха,
цар Гюргя ранен носеха...“

*Откъс от старинна народна
песен от Североизточна
България*

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... Тертер не беше в състояние да помогне нито на себе си, камо ли на другите... Сам Тертер беше избягал при императора и пребиваваше някъде около Адрианопол (Одрин), защото императорът беше отклонил молбата му [да му даде убежище], за да не би да предизвика гнева на Ногай, ако го приеме като молител...“

*Из „История на Георги
Пахимер“, началото на XIV в.*

Историческият спомен за този владетел дава новото име на областта – Добруджа, „земята на Добротица“. Неговият син деспот Иванко носи династичното име „Тертер“.

Тертеровци имат своето продължение и в друга българска историко-географска област – Македония. След елиминирането на деспот Алдимир съпругата му Марина и техният син Иван Драгушин намират убежище във Византия. По-късно крал Стефан Душан им дава владения в завладения от сърбите български земи. Братята Иван и Константин Драгаши, владетели на голяма част от Македония след 1371 г., вероятно са внуци на Иван Драгушин. Елена, дъщерята на Константин, е омъжена за византийския император Мануил II Палеолог (1390 – 1425) и е майка на Йоан VIII (1425 – 1448) и Константин XI Палеолог Драгаш (1448 – 1453). Тяхната племенница Зоя/София Палеолог през 1472 г. става съпруга на московския велик княз Иван III. Неин внук е знаменитият цар Иван Грозни (1533 – 1584).

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Да не се отива в Созопол. Забрана да не се отива в Загора [България]... Съветът на осемте мъдреци, поставени за надзор на корабоплаването в Черно море, след като разгледа изложението за разследване и уреждане на загубите от щетите, извършени от императора на Загора и неговите поданици или от народа на същия господин император – Светослав, по Божия милост император и господар на България, за търсене на възмездие за щетите, нанесени на генуезците в казаните земи, подчинени на споменатия господин император – както в Маврокастро (Белград на Днестър), така и другаде... (в други генуезки документи, освен Созопол и Белград на Днестър, се споменават Варна и Анхиало/Поморие)..."

Из решение на Съвета на република Генуа за налагане на ембарго над пристанищата в България от 1316 г.

Възстановка на портата на крепостната стена при Калиакра

Паметник на деспот Добротица в град Добрич

Деспина Марина с внука си – ктиторски портрет от църквата в манастира „Св. Георги Полошки“ (Р. Северна Македония), около 1340 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... Избяга ти, нещастният, и тук дойде в Романия [Тракия], а пък татарите навред те дирят да те хванат..."

Из византийската сатирична поема „Птичеслов“, началото на XIV в., в която се иронизира бягството на Георги I Тертер във Византия

ЗАЛЕЗЪТ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Падането на България под османска власт е неразделна част от събития, които засягат Югоизточна Европа и Близкия изток. Гибелта на българската държавност е следствие както на конкретни събития през XIV – XV в, така и на глобални икономически, социални и политически процеси. Олицетворение на гибелта на средновековна България е завладяването на Търновското царство през 1393 – 1395 г. Така е възприето падането на столицата Търново във Византия, Влашко и Молдова, Сърбия, Русия, Западна Европа. Окончателното унищожаване на българската държавност обаче е свързано със завладяването на Видинското царство и другите държавни формации в български земи в края на XIV и през XV век.

Българите и османската експанзия. В средата на XIV в. отслабването на балканските християнски държави, както и на повечето от създадените век по-рано двајсетина тюркски „бейлици“ в Мала Азия, извежда на преден план младата и агресивна османска държава. Нейните сили правят дръзки набези на европейския бряг. През 1351 г. доскорошният турски съюзник император Йоан Кантакузин предлага на Иван Александър (1331 – 1371) и на сръбския цар Стефан Душан (1331 – 1355) създаването на общ християнски флот за охрана на Проливите. Българският цар първоначално приема предложението, а гражданите възторжено аплодират византийските пратеници по улиците на Търново. В крайна сметка обаче двамата балкански владетели отказват поради недоверието си към Кантакузин. През 1352 г. Сюлейман, най-големият син на султан Орхан, превзема Цимпе – първата османска позиция в Европа. Положението се влошава съществено, когато през 1354 г. в негови ръце пада стратегически възловата крепост Калиопол (Галиполи). Това дава възможност на османците да прехвърлят значителни сили на Балканите. В борбата срещу зачестилите набези загиват царските синове Михаил Асен и Иван Асен. Опитите за изграждане на антиосмански коалиции с Византия се провалят, включително поради недооценяването на османската заплаха.

През 60-те години османците разширяват позициите си в Източна Тракия и Беломорието. Иван Александър е принуден да ги използва като наемници във войната с Византия през 1364 г., както и срещу окупиралите Видинското царство унгарци (1365 – 1369 г.). През 1366 г. потеглилият със силен флот против османците савойски граф Амедей VI („Зеленият граф“) насочва удара си преди всичко срещу България. Имайки военотехническо надмощие (артилерия), графът завзема българските черноморски градове (устоява единствено Варна), след което ги отстъпва на Византия.

Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... На протокилийника [адютант на царя] Приязд и воеводата Балдю, които бяха убити за вярата на своя господар, вечна памет!

На Семир, Йончо, Добромир, Иваниш и на всички, които мъжки се бориха против безбожните турци и проляха кръвта си за православната християнска вяра, вечна им памет!

На Арко, Трошан, Ратен и неговия брат Карач, Потрък, Ханко, Стан, Михаил, Богдан, Шишман, Батул, Радослав, Войсил, Константин, Годеслав, Черноглав вечна им памет!“

Имена на български военачалници, загинали в борбата с османската експанзия, в Бориловия синодик, край на XIV в.

Гибелта на Търновското царство. През 1369 г. османците завладяват Адрианопол (Одрин), с което стават преки съседи на България. През 1370/1371 г. падат Пловдив и Боруи (Стара Загора), а новият български цар Иван Шишман (1371 – 1395) е принуден да сключи неизгоден съюз със султан Мурад I и да му даде сестра си Кера-Тамара за жена. Търновският цар е изолиран от подготвяната от деспот Иван Угleshа (владетел на Сяр) коалиция. През септември 1371 г. в битката при Черномен османците разгромяват войските на Угleshа и неговия брат, крал Вълкашин, в които участват и македонски българи. Османската експанзия се превръща в необратим процес. През 1377 г. Търновска България е подложена на нова агресия, а Иван Шишман е принуден да стане васал на султана. Същото правят и други български владетели – цар Иван Срацимир, деспот Иванко от Добруджа, крал Марко, Константин Драгаш. Османците неведнъж нападат София, но срещат упорито противодействие. Ожесточената съпротива ражда легенди и песни за цар Иван Шишман, когото народната традиция свързва с битки „за Христовото име на Софийско поле...“ Противникът завладява града с измама (1385), след което падат Пирот и Ниш.

Гравюра на неизвестен автор от XIX в. на цар Иван Шишман в притвора на Преображенския манастир

Битката при Никопол от 1396 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... А и сам Баязид се обърна в бягство, като искаше да премине Дунав. Той постави стража по целия брод на река Дунав. Той залови българския цар Шишман и го погуби в 6903 (1395 г.), на третия ден от месец юни, завладя също и българската земя и постави там свои управители по цялата българска земя...“

Из „Българската анонимна хроника“, XV в.

Сребърна монета на цар Иван Шишман (1371 – 1395)

През 1388 г. Мурад I нанася мощен удар срещу Търновското царство. Останал без подкрепа от съседите, Иван Шишман губи Шумен, Провадия, Дръстър/Силистра и други крепости. Успехът срещу Шишман позволява на султана да организира поход срещу сръбския княз Лазар, приключил с битката на Косово поле (15 юни 1389 г.). Иван Шишман се стреми да закрепни положението, като търси помощ от Унгария. През лятото на 1393 г. султан Баязид I изненадващо обсажда Търново – на 17 юли изтощената столица пада в ръцете на завоевателя. Само след година столичното население е подложено на жестоки репресии – 110 първенци са избити, Патриарх Евтимий е заточен, част от гражданите са изселени в далечни земи. Иван Шишман запазва част от земите си с център Никопол. На 3 юни 1395 г. последният търновски владетел, обвинен в сътрудничество с унгарци и власи, е пленен и обезглавен по заповед на Баязид.

Край на средновековната българска държавност. Чаканата от Иван Шишман помощ идва със закъснение – кръстоносният поход на унгарския крал Сигизмунд (бъдещ

Гербът на „кайзера на България“, вероятно цар Константин II Асен, в Сборника на Грюнеберг, 1483 г.

Търново се прощава с Патриарх Евтимий, худ. Борис Денев

император на Свещената римска империя) стига до Никопол, но претърпява катастрофален разгром (26 септември 1396 г.). Идва редът на цар Иван Срацимир, който е заловен от Баязид и умира като затворник в Бурса. Съдбата на Видинска България е неясна. Има основания да се мисли, че цар Константин (синът на Срацимир) наследява баща си като васал на султана при още по-тежки условия. Константин се изявява на политическата сцена след битката при Анкара (1402), по време на междусобиците в османската държава, като е подкрепян и от братовчед си Фружин (син на Иван Шишман и емигрант в Унгария) – събитие, определено като въстание на Константин и Фружин. През 1413 г. Константин заедно с други християнски владетели сключва мир със султан Мехмед I. Като васална територия Видинското царство вероятно е съществувало до 1422 г., когато е унищожено от султан Мурад II.

Важна е и съдбата на „другите Българи“, включително на държавиците в Македония. Двете най-мощни формации – на Константин Драгаш и крал Марко (Крали Марко) са присъединени към османската държава след смъртта на владетелите им. Те загиват в битката при Ровине във Влахия (17 май 1395 г.), в която участват като васали на Баязид. Скоро след това османците завладяват Добруджанското деспотство. Земите на византийския „деспотат Загора“ (със столица Несебър), населени с преобладаващо българско население, са завладени заедно с византийската столица Константинопол през пролетта на 1453 г.

ЛИЧНОСТ:

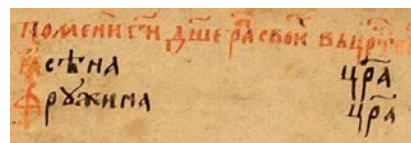
Фружин (неизв. – 1460 г.) е син на цар Иван Шишман – според някои автори от втория му брак със сръбската принцеса Драгана, според други от извънбрачна връзка. След гибелта на своя баща през 1395 г. Фружин емигрира в Унгария. В различни документи е наричан „господар на Загора“ (Търновското царство). Действа заедно с братовчед си, видинския цар Константин, срещу османците през 1408 – 1413 г. След смъртта на Константин през 1422 г. е възприеман за наследник на българския престол. Заедно с трансилванския войвода Пипо Спано на няколко пъти навлиза в българските земи. Получава имения от унгарския крал Сигизмунд и от негово име води преговори с албанските водачи за общи антиосмански действия. Участва в двата кръстоносни похода на полско-унгарския крал Владислав Варненчик през 1443 – 1444 г., но е в обтегнати отношения с регента на унгарската корона Янош Хуняди. Според османския регистър на Видинския санджак след 1444 г. Фружин временно се помирява с османците и получава земи около Свърлиг и Пирот. Неясно кога отново емигрира в Унгарското кралство и умира в Брашов през 1460 г. В „Помениците на българските царе“ е споменаван като последен средновековен български владетел с името „Фружин цар“.

Крал Марко (1371 – 1395) – ктиторски портрет от т.нар. Марков манастир „Св. Димитър“ близо до Скопие (между 1366 и 1371 г.)

Султан Мехмед II обсажда Константинопол, миниатюра, XVI в.

Името на Фружин като последен средновековен български цар в Боянския поменик (втората половина на XVI век)

Типичните за средните векове процеси на стопанска и политическа децентрализация не отминават и България. Тук, както във Византия и Сърбия, те се проявяват по-късно в сравнение със Западна Европа, при това в специфична и остра форма. Това се дължи на силната външна заплаха, непрекъснатите конфликти между самите балкански държави, слабостта на градовете като социално-политически фактор, по-изявения модел на авторитарна монархия. Отчасти при царете Калоян и Иван Асен II държавата успява да обедини почти всички земи с доминиращо българско население. Татарската хегемония, която на Балканите има най-силно отражение в България, съпътствана от вътрешните кризи, позволява на съседите (Византия, Унгария, Сърбия) да завладеят редица български области. Всичко това води до откъсването на земи от мощни боляри, стремящи се към търновския царски престол или към изграждане на свои държавици. И все пак Търново остава символна столица.

Самостоятелни владетели на „голямата България“ през XIII – XIV век. Опити за изграждане на местни княжества от мощни боляри има още в края на XII – началото на XIII в.: Добромир Хриз и севастократор Стрез в Македония, Иванко и Алексий Слав в Родопите. Следват ги опитите на други боляри, които временно господстват в обширни области – например севастократор Петър и деспот Яков Светослав. Тези формации обаче остават „държави в държавата“ и не създават собствени династии. Техните владетели се стремят да си създадат опорна база за овладяването на царския престол в Търново. От края на XIII и първите десетилетия на XIV в. се оформят и по-трайни държавици – на Шишмановци във Видин, на Смилец и роднините му в Средногорието, на Балик и фамилията му („клонка“ на Тертеровци) в Добруджа, и др. Самото име на Добруджа произлиза от името на най-известния ѝ владетел – деспот Добротица. Негов наследник е Иванко Тертер, при когото областта пада под османска власт. В северозападните земи още в началото на XIII в. се споменава „принцепс“ („княз“) Белота, а в края на столетието съществува Браничевското княжество на Дърман и Куделин. Макар и мимолетно, една „Родопско-Егейска България“ със столица Ксанти (дн. в Гърция) е създадена от знаменития „юнак“ и авантюрист Момчил в средата на XIV в.

Процесите на децентрализация, които обхващат българското царство, както Византия и Сърбия, в конкретни периоди имат още по-тежки последствия. Те водят до разцепления и вътре в отцепените „държавици“. През осемдесетте години на XIV в. Добруджанското деспотство явно не е единно – монетите с надпис „господин Тертер“ свидетелстват, че Иванко, синът

ЛИЧНОСТ:

Родопският господар Момчил юнак е една от най-интересните фигури на балканския XIV век. Византийският император и историк Йоан Кантакузин представя този силен и смел българин като разбойник по границата с Византия. Преследван от властта, Момчил бяга от България. Постъпва на византийска военна служба, но поради провиненията му българските власти искат Момчил да им бъде предаден. Тогава той постъпва на военна служба в Сърбия, но през 1343 г. се присъединява към византийския претендент за престола Йоан Кантакузин. Назначен е от него за управител на местните българи в Средните Родопи. Събирайки силна войска, Момчил завзема земите до Бяло море и на практика се превръща в независим господар. Скоро влиза в конфликт с Кантакузин заради грабежите на неговите турски съюзници. Желаяйки да привлекат храбрия българин, управниците в Константинопол му предлагат титла деспот, а Кантакузин – достойнството на севастократор. През 1345 г. Момчил се съюзява с цар Иван Александър, но загива в бой с турците на Умур и войската на Кантакузин през лятото на 1345 г. Споменът за него се е съхранил в български народни песни и предания.

Средновековната крепост Копис (Аневско кале) при Сопот, столицата на Смилец преди да стане български цар

на Добротица се е ползвал със статут на самостоятелен господар със „столица“ Дръстър (Силистра). Това е модел, сходен с т.нар. апанаж в Западна Европа – предоставянето на области и градове за управление от страна на близки роднини на владетелите.

Процесът обхваща и онези области, които през XIV в. не са директно в пределите на царството. В отвъддунавските земи, където влашкото (романоезично) население през XIII – XIV век се увеличава, се създава воеводството Влахия. Негов пръв владетел е Иванко Басараба, който, подобно на други боляри от същата епоха (вкл. Тертеровци и Шишмановци), е от българо-кумански произход. „Ядрото“ на влашката държавност се формира на базата на местната българска власт от времето на Асеновци. Сходно е положението и в земите на Молдова, част от които при първите Асеновци, както и при цар Теодор Светослав (1300 – 1321), са под българска власт.

Югозападните български земи. Земите на историко-географската област Македония са загубени от българските царе през втората половина на XIII в. Отначало са под властта на Византия, която от края на столетието губи тези територии за сметка на засилващата се Сърбия. След смъртта на цар Стефан

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Споменатият този Стрез след убийството на цар Калоян беше преследван като царев роднина... Те (българите) бяха завладели и околните на Солун селища, държаха и Охрид... Някои загорски (български) боляри, които тогава владееха града (Охрид), и те му се подчиниха заедно с крепостите си...“

*Из „Житие на св. Сава“
от Теодосий, края на XIII в.*

Част от саркофага на деспот Алексий Слав, открит при археологически разкопки в Мелник през 2012 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„България е една голяма империя сама по себе си. А столицата на тази империя е Видин, един голям град. Императорите на същата тази империя се наричат Шишмани. Земята е много широка, просторна и хубава ... Обсеяна е с живописни гори и дъбрави, изобилства от хляб, месо и риба, сребро и злато и много стоки, предимно восък и коприна. В нея има много сребърни рудници и всички реки влачат пясък, примесен със злато, откъдето по заповед на императора се извлича и добива златото. По средата на тази империя протича река Дунав...“

*Из „Описание на Европа“
от анонимен френски автор,
1311 г.*

Руини от крепостта на Алексий Слав в Мелник

Душан (1355 г.) голямото сръбско „царство“ се разпада. В етнически българските земи в Македония се образуват местни държави, най-значителни от които са тези на крал Вълкашин и сина му Марко („Крали Марко“ от българския фолклор) със столица Прилеп и на Константин Драгаш с център Велбъжд (дн. Кюстендил). За съвременниците, включително тогавашни сръбски, византийски, албански и турски автори, тези държавни формации се управляват от „български владетели“. Марко, чиято майка е произхождала от местното българско болярство, е смятан за „български крал“. „Господин“ Константин Драгаш е възприеман по същия начин от своите съвременници.

Вътрешната разпокъсаност се наблюдава и в тези български земи. Братята на крал Марко са се чувствали като почти независими господари на своите владения. В този смисъл локалните „Българи“ стават в определени моменти още повече. Към тях естествено трябва да прибавим „Българиите“ на деспот Иван Углеша с център Сяр (Серес, в дн. Гърция) на Андрей Гропа в Охрид и т.н.

Българското Южно Черноморие – „Деспотат Загора“. Интересен и показателен е случаят с византийския деспотат Загора със „столица“ Месемврия (дн. Несебър), създаден през 1366/1367 г. и просъществувал до превземането на Константинопол от османците през 1453 г. През XIII – XIV в. названието „Загора“ е често срещан еквивалент на „България“. Дори и в официални документи, особено западноевропей-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Кюстендил... Този град някога е бил столица на България...”

*Евлия Челеби (османски пътешественик и историк),
1668 г.*

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Той (сръбският цар Стефан Урош V, синът на Стефан Душан) даде на двамата братя Вълкашин и Углеша да управляват българското царство... Тогава цар Баязид събра войска против Марко, българския княз...”

*Из „История, или летописи, турски“ на Константин Михайлович от Островица,
1490 г.*

ски, българските царе са наричани „императори на Загора“. В Месемврия и крайбрежната зона на тази „държавица“ е имало гръцко малцинство, но във вътрешността доминацията на българския елемент е безспорна. Факт е, че самите византийци наричат тази „своя“ територия с името „Загора“, т.е. България. Пръв владетел на деспотата е Михаил Палеолог, зет на Добротица, който през 1376 г. е убит от своя шурей Иванко Тертер. Тази наглед роднинска разпра издава желанието на добруджанските владетели да присъединят „Загора“ към своята държава. Османското настъпление на Балканите коренно променя развитието на събитията. За известно време тази византийска „Загора“ (България) е управлявана и от последния ромейски император Константин XI Палеолог-Драгаш (1449 – 1453), внук на Константин Драгаш.

Османското завоевание не позволява на започналите политико-икономически процеси да претърпят своята естествена еволюция. Децентрализацията е можело да бъде последвана от обратната тенденция – така както става в цяла Европа. Средновековната българска народност, формирана още през IX в., съхранява българския етнокултурен облик на Мизия, Тракия и Македония и през следващите столетия. Така или иначе, устойчивата представа за „трите Българии“ не отговаря на истината – при своя залез в българските земи съществуват няколко по-големи държавици със столици Търново (българският „Цариград“), Видин, Калиакра, Прилеп, Велбъжд (дн. Кюстендил) и Несебър.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Двама велможи се бяха закрепили в земята Браничевска, в града, неречен Ждрело, от много време тук, утвърждавайки се като самовластни, неплашещи се от никаква сила, братя от една майка, по име Дърман и Куделин. Те много се хвалеха със своята сила и не даваха на никого да има власт около техните предели...

В това време се установи в земята българска някой си княз, наричан Шишман, живеещ в града, наричан Бдин (Видин), държейки околните области и много земи български...”

*Из „Жития на сръбските крале и архиепископи“
от архиепископ Данило,
30-те години
на XIV в.*

Крепостта Баба Вида във Видин с т.нар. Срацимирова кула

БЪЛГАРИ – ДУХОВНИ ВОДАЧИ НА ДРУГИТЕ ХРИСТИЯНСКИ НАРОДИ

От края на XIX в. в славистиката, особено в руската, се налага понятието „първо“, а след това и „второ южнославянско влияние“. Огнище на това културно излъчване е именно средновековна България, а корените му са в Плиска и Велики Преслав, в Охрид и Търново, в българските манастири на Света гора. Безспорен факт е и присъствието на българи в структурите на самата Константинополска (Цариградска) вселенска патриаршия. Нерядко патриаршията изпраща в руските земи свои представители от български произход предвид езиковата близост и старите традиции, възприети от тамошното общество и духовенство.

Византия и Константинополската патриаршия. В продължение на векове в пределите на империята живее българско население, останало извън границите на българската държава. Във византийската култура се проявяват изтъкнати фигури от българско потекло: светите братя Кирил и Методий и най-видните им ученици, Йоан Кукузел и др. Монаси българи заемат високи позиции в Константинополската патриаршия и нейните митрополитски катедри. Най-ярко обаче се откроява патриарх Йосиф II (1416 – 1439), извънбрачен син на цар Иван Шишман, монах на Атон, дълги години митрополит на Ефес – „градът на Света Богородица“. Той е духовният глава на православие то при опитите за сключване на уния с Римската църква, която да обеди християните срещу гибелната османска заплаха. Неговото участие във Фераро-Флорентинския събор (1437 –

Патриарх Йосиф II, изобразен като един от тримата влъхви – фреска на Беноцо Гоцолли, Капела дей Маджи във Флоренция, 1459 – 1460 г.

ЛИЧНОСТ:

Патриарх Йосиф II Константинополски (около 1365 – 1439 г.) е извънбрачен син на цар Иван Шишман. Още като юноша постъпва в манастира „Алипу“ на Света гора. През 1393 г. е ръкоположен за митрополит на Ефес, „града на Света Богородица“. Изпъква като един от най-авторитетните православни архиереи и през 1416 г. е избран за константинополски („вселенски“) патриарх. Йосиф е радетел за обединение на православната и католическата църква пред лицето на османската заплаха, но при взаимно зачитане и на основата на съборното начало. Заедно с император Йоан VIII Палеолог патриархът българин оглавява многочислената делегация на православните църкви на събора във Ферара и Флоренция през 1438 – 1439 г. Съвременниците представят „сина на василевса Шишман“ като благородна и обаятелна личност. За нещастие, патриарх Йосиф умира на 10 юни 1439 г., месец преди завършването на събора. Неговата смърт води до отстъпки на императора пред папа Евгений IV, които в известна степен компрометират унията. Известни са няколко портрета на патриарх Йосиф II, дело на тогавашни италиански художници. Гробът му се пази и днес в църквата „Санта Мария Новела“ във Флоренция.

Митрополит Киприан Киевски и Московски (съвременна руска икона)

Патриарх Йосиф II Константинополски, портрет над гроба му в „Санта Мария Новела“, Флоренция

1439) го представя като една от най-ярките фигури на християнския свят през XV в. Йосиф умира във Флоренция малко преди края на събора, а гробът му е в църквата „Санта Мария Новела“. Имената на константинополските патриарси, българи по произход или свързани с нашите земи, са:

- Патриарх Никита I (български славянин): 766 – 780 г.
- Патриарх Йоан XII Козма (от Созопол): 1294 – 1301 г.
- Митрополит Теодосий (от Горенци/Корисос, Костурско), духовен глава на Трапезундската империя: 1370 – 1388 г.
- Патриарх Йосиф II (от Търново): 1416 – 1439 г.
- Патриарх Митрофан III: 1565 г.
- Патриарх Кирил III Спанос (митрополит на Търново): 1651 г.
- Патриарх Герасим II (митрополит на Търново): 1673 – 1674 г.
- Патриарх Партений IV (митрополит на Търново): 1657 – 1685 г.

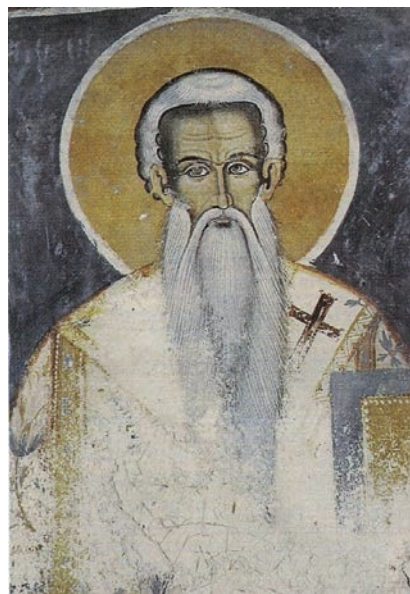
От IX до XI в. албанците живеят на територията на България. „Арбанашката земя“ отново влиза в българските предели при цар Иван Асен II, а през XIV в. княжеството Авлона (дн. Вльора) е управлявано от деспот Иван Асен, брат на цар Иван Александър. По същото време по онези места пребивава Ромил Видински, който по-късно изгражда ново средище в пределите на Сърбия. Родом от Драч е Йоан Кукузел, прочутият „ангелогласен“ певец и реформатор на православната музика. Традиционно албанските земи са в състава на българската Охридска архиепископия.

Средновековна Сърбия. Българското духовно и културно влияние в Сърбия започва скоро след покръстването. Нещо по-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Този свят и велик отец бе от владенията на Българското царство, от Търновската страна (...). И едно, че турците още воюваха и събор не можеше да се свика, изпращат и молят този великия за помощ за църквата в такава нужда. Той пък, не можейки да презре молбата на своите чедя и църковното неустроение, победен от милосърдието си, приема тяхното прошение. И отново добрият пастир Ефрем при своето стадо [сърбите] идва, и за църквата се подвизава, и душата си за людете полага...“

Епископ Марко Печки – „Житие на св. патриарх Ефрем“, началото на XV в.

Митрополит Теодосий Трапезундски, фреска от манастира „Дионисиат“ на Атон, 1765 г.

вече, официалната християнизация на България през 864 г. е сред важните предпоставки сръбските князе да последват примера на св. княз Борис–Михаил. В сръбските земи отрано се налага българската азбука кирилица, а старобългарският език става официален за държавата и църквата. До 1219 г., когато е създадена сръбската автокефална църква, земите на сърбите са в пределите на Охридската архиепископия „... на цяла България...“. Те отново са в диоцеза на Охрид след завладяването на Сърбия от османските турци. При възстановяването на Печката патриаршия през 1557 г. в нея са включени и няколко български епархии (Ниш, Скопие, Кюстендил и Самоков), а нейният духовен глава е наричан „патриарх на българи и сърби“.

Олицетворение на българското участие в духовния живот и културното развитие на Сърбия са Ефрем Печки и още няколко патриарси – Ромил Видински, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Владислав Граматик, Димитър Кантакузин. Имената на духовните водачи на сръбската църква, чийто център е в Печ (дн. в Косово), които имат български произход или най-малкото са свързани с нашите земи, са:

- Йоаникий II – архиепископ от 1346 г. и пръв сръбски патриарх (родом от Призрен?): 1338 – 1354 г.
- Патриарх Сава IV (от Тетово): 1354 – 1375 г.
- Патриарх Ефрем (от „Търновската страна“) 1375 – 1380, 1389 – 1391/1392 г.
- Патриарх Спиридон (от Ниш или Мелник): 1380 – 1389 г.
- Патриарх Максим (от Скопие): 1656 – 1674 г.
- Патриарх Калиник I (от Скопие): 1691 – 1710 г.
- Патриарх Атанасий I (от Скопие): 1711 – 1712 г.
- Патриарх Атанасий II (от Скопие): 1747 – 1752 г.
- Патриарх Гаврил III Николин (от Ниш): 1752 г.

Влахия и Молдова. Земите на Влахия и Молдова в продължение на векове влизат в откъснати земи на средновековна България. Двете княжества възникват през XIV в. на базата на местната провинциална власт. Българският език там е не само официален и църковен, но и масово говорим до XVII – XVIII век. Поели по самостоятелен път, княжествата продължават да следват старите български традиции. Митрополити на Молдова през XV в. са българите Дамян и Теоктист. Една от най-заслужилите личности в средновековна Влахия е прочутият в онази епоха монах Никодим Тисмански – македонски българин, създал първите големи манастири в северната ни съседка, съвременник и последовател на патриарх Евтимий. Григорий Цамблак, който за известно време е игумен на манастира „Нямц“, е тачен като създател на средновековната молдавска литература.

Средновековните руски земи. Ролята на видни българи в Киевска Рус, наследилите я средновековни държавици и особено в набиращото сила през XIV – XV в. Московско княжество е безспорна. „Първото влияние“ през X – XI в. се доказва от из-

Патриарх Ефрем, стенописен портрет от началото на XVII в. в църквата „Св. Димитър“ – Печ, Косово

Никодим Тисмански

ползването на българските преводи на свещените книги, както и от личности като митрополит Михаил – първият духовен глава на Киев. „Официалната“ покръстителка на русите е Византия, но сред мисионерите, приобщили предците на днешните украинци, руси и беларуси към Христовата вяра, е имало българи както от окупираните през 971 г. от Византия източни български земи, така и от населението в границите на самата империя.

Новата вълна на българското влияние е особено силна в годините на османското завоевание. Както възкликват съвременниците, словото на Евтимий достига „... до Северния океан...“ Руската литература, изкуство, православна музика дължат много на наследството на България – „държавата на Духа“ по думите на акад. Дмитрий Лихачов. Творчеството и дейността на Евтимиевите събратя и последователи Киприан и Григорий Цамблак оставят неизличими следи в историята на руската църква, общество, литература. Имената на известните руски архиереи от български произход са:

- Митрополит Михаил Българина: около 988 – 992 г.
- Митрополит Киприан Българина (от Търново): 1375 – 1406 г.
- Митрополит Григорий Цамблак (от Търново): 1415 – 1419 г.
- Митрополит Исидор (от Солун): 1436 – 1441 г.
- Митрополит Григорий II Българина: 1458 – 1472 г.
- Митрополит Йосиф Болгаринович: 1500 – 1501 г.
- Архиепископ Нектарий (бивш охридски патриарх): владика на Вологда през 1613 – 1626 г.
- Архиепископ Филотей (бивш охридски патриарх): владика на Смоленск през 1721 – 1725 г.

Митрополитите Михаил и Киприан в средновековна Русия, патриарх Ефрем в Сърбия, Никодим Тисмански във Влахия, митрополит Теоктист в Молдова са тачени като национални светци. Григорий Цамблак има уникалното качество да бъде представител на няколко национални литератури от онази епоха – българската, византийската, сръбската, молдавската, староруската (по-късните руска, украинска и белоруска), литовската.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Да, братя сме ви най-добри, защото вашият отец, когото оплаквам, по род нам (българите) принадлежи и брат беше на нашия отец (патриарх Евтимий Търновски). Ето защо, когато вие се веселяхте, ние като чувахме, към вашето веселие се приобщавахме. Към вашия плач сега такива съобщници сме, защото и бедата е обща. (...) Отче Киприане, наистина си светило на руската земя!“

Григорий Цамблак, Надгробно слово за св. Киприан, архиепископ на Русия, 1406 г.

Митрополит Григорий Цамблак на събора в Констанц през 1418 г.

Икона на митрополит Михаил Киевски, худ. Митрофан Дикарев, Ермитаж – Санкт Петербург, края на XIX в.

ЦЪРКВА И КУЛТУРА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ „ТЪМНИТЕ ВЕКОВЕ“

Османското завоевание разрушава основните структури на средновековната българска култура, лишава я от мощната подкрепа на държавата и църквата. Григорий Цамблак, Константин Костенечки и други представители на интелектуалния елит емигрират извън пределите на България. Ликвидирането на Търновската патриаршия (около 1416 г.) води до отсъствието на общ църковен център, собствен път в богословието, философията и други области на познанието.

Промени в църковната организация. През XV – XVIII в. българските земи попадат в диоцезите на три църкви – Тракия и Мизия са в състава на Константинополската (Цариградската) патриаршия, по-голямата част от Македония е под духовната власт на Охридската архиепископия „... на цяла България“, но в средата на XVI в. редица нейни епархии (Ниш, Скопие, Кюстендил, Самоков) са предадени на възобновената Печка (Сръбска) патриаршия. Въпреки че през XV – XVII в. тези църкви не извършват народностна дискриминация, липсата на собствена църква е негативен фактор за развитието на духовния живот и културата на българите.

Търновската митрополия, която отчасти запазва позициите на предшествалата я патриаршия, се ползва с авторитет в православния Изток. Съвременниците възприемат търновския митрополит като почти равностоен на охридския архиепископ, на сръбския и източните патриарси, въпреки прякото му подчинение на Цариград. Охридската архиепископия, определяна в

„Часослов“ на Яков Крайков, 1566 г.

ЛИЧНОСТ:

Яков Крайков (неизв. – след 1572 г.) е роден в с. Каменна река близо до Кюстендил и е от род на свещеници. Получава добро образование в Осоговския манастир и София, като на младини е преписвач на книги. Тъй като родния му край е в диоцеза на Печката патриаршия, през 1539 г. Яков Крайков заминава да изучава книгопечатането в манастира „Грачаница“ в Сърбия. През 60-те години на столетието се премества във Венеция, където издава печатни книги с религиозно съдържание. Яков Крайков е първият български печатар и книгоиздател, като същевременно е редактор, книжовник, художник, създател на нови печатни кирилски шрифтове. В своите книги помещава редица произведения на старобългарската литература, посветени на Константин-Кирил Философ, Иван Рилски, Иларион Мъгленски и др. В българските земи разпространява книгите си с помощта на книжаря Кара-Трифон от Скопие.

„Св. Богородица Перивлепта“ – катедралният храм на Охридската архиепископия – патриаршия през XV – XVIII в.

тази епоха като патриаршия, включва както българските земи в Македония, така и православните християни в Сърбия (до средата на XVI в.), Албания, Далмация и дори Италия. Духовенството от българските земи поддържа активни връзки с Цариград и Атон, с Москва и Киев, както и в някои страни в Западна Европа.

Културен живот и книжнина. През XV – XVII в. българската култура губи много от своите „високи“ характеристики, а функциите ѝ се поемат от семейството, патриаршалния род, селската община, местната църква или манастир. Въпреки неблагоприятните условия книжовният живот продължава – преписват се стари ръкописи, създават се нови преводни и оригинални творби. Процесът на ислямизация е най-силен в градовете, което пресича естественото развитие на градската култура. Основни средища на книжовността остават манастирите. Във възстановения през 1460 г. Рилски манастир работят български и общобалкански творци, като Владислав Граматик и Димитър Кантакузин, а в манастирите около София се обособява книжовна школа. Матей Граматик и поп Пейо възвеличават „новите мъченици“ Никола и Георги Софийски. Такива огнища на културата и книжнината се появяват в Кратово (Македония), Етрополе, Аджар (дн. с. Свежен) в Средна гора и на други места. Връзките помежду им са спорадични, обединяват ги по-скоро контактите им с манастирите на Света гора, преди всичко със „Зограф“ и „Хилендар“, с подчертано български монашески състав през тази епоха. Ново явление в литературата през XVII – XVIII в. са дамаскините – сборници с разнообразно съдържание, в които личи тенденцията към изграждане на новобългарския език и присъстват повече светски мотиви. С печатната книга, която се разпространява все повече сред българите, навлизат нови идеи от Западна Европа, гръцката, сръбската, хърватската, руската и други литератури. Първият български печатар е Яков Крайков, работил във Венеция през 60-те – 70-те години на XVI в.

Важен дял от българската култура през XVII в. се пада на авторите католици. Сред тях се откроява Петър Богдан, комуто дължим и първия опит за история на България. Филип Станиславов издава в Рим първата новобългарска печатна книга – „Абагар“ (1651 г.). Интерес представляват разностранната дейност и творчество на Петър Парчевич. И тримата творци са представители на висшето католическо духовенство, получило солидно образование в Рим. Католическата литература е повлияна силно от съвременните европейски образци, като притежава ярко изразена патриотична мотивация. Българите католици обаче имат свой културен модел, който ги разграничава от православно мнозинство. Тези елементи на дезинтеграция в условията на господстващата ислямска държава се засилват и допълнително усложняват културните процеси сред българите като цяло.

Архитектура и изкуство. Най-представителната архитектура, свързана с българското християнско население, е църковната. При забраната за строеж на високи храмове българите

Страници от сборника „Абагар“ – първата печатна книга на новобългарски език, издадена в Рим от Филип Станиславов, 1651 г.

Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси с богата стенописна украса от XVI – XVII в.

изграждат ниски, „потънали“ в една или друга степен в земята църковни сгради, без звънари и куполи. Образци на храмовото строителство в западните краища са църквите на Драгалевския и Кремиковския манастир (в околностите на София), Добърско (в Пирин) и др. Съхранени са няколко църкви в Търново и близкото селище Арбанаси, Русе, храмът „Св. Богородица“ в Бачковския манастир и др.

Жилищната архитектура е разнообразна – от колиби и землянки до образци, сходни с тогавашното „модерно строителство“ в Цариград и Западна Европа. Своеобразен връх в тази област е градската къща – каменно здание на два етажa, оградено с висок и дебел зид. Долният етаж обикновено включва домакински помещения, а горният е жилищен, като не липсва лукс според тогавашните стандарти.

Паметници на монументалната живопис, отразяващи приемствеността в традициите на българското и византийското средновековие, са композициите в църквите „Св. апостоли Петър и Павел“ в Търново, „Рождество Христово“ и „Св. Архангели“ в Арбанаси, трапезарията на Бачковския манастир и др. От тази епоха са съхранени и някои ценни ктиторски портрети – на Радослав Мавър и семейството му (в църквата на Драгалевския манастир), на Радивой и неговите близки (Кремиковски манастир), както и такива от XVII в. в Бачковския манастир, в Добърско и др. Църковната живопис остава в духа на т.нар. късновизантийско изкуство, но в някои паметници се чувства почеркът или влиянието на Критската школа и италианския Ренесанс, което говори за наличието на трайни контакти на балканските християнски творци.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Мнозина са описвали българската история, всеки, както е смятал за вярно или похвално. Разумно изглеждаше да се помоли някой от това племе да хвърли светлина не само върху неща, които е чувал или е прочел в книгите, но и за научените за бащината земя от (собствен) дълг опит, и за наследените от прадедите, като различава истината от лъжата, и (да) разкаже за земята и областите, реките и планините, които сам познава добре. Мен ме роди българската земя, сега, почти грохнал от старост, същата родина ме крепи като разпадащ се кораб след дълги и разнообразни пътешествия, но не мисля да обхвана всичко, а смятам да изясня някои само неща, да разпръсна заблудите, разпространявани необмислено от други... Съзнавам, разбира се, слабите сили на таланта си и колко малко блясък и изящество може би ще даде на човечеството грубото ми перо; но към този дълг ме тласкат природата и насърченията, които чувам, та всеки като частица от света да съдейства за общото благо, да се стреми да принесе някаква полза и особено да се старее да бъде уважаван от съгражданите си. Към това се добавят и молбите и писмата на моите съграждани, а и би било жалко да си отида от този свят, без преди това да изплатя, така да се изразя, данъка, който с право се изисква от мен.

Глава I. За Царство България и за идването на българите през Истър

Царството България обхваща много провинции (...), простира се през билото на планината Хемус и към югоизток, и към север, на юг извира към Македония и Тракия... И така по този начин в Европа българите завладе-

Традициите като етностабилизиращ фактор. Отсъствието на официални български църковни и държавни институции намира отражение в народното творчество. Древните предхристиянски обичаи и вярвания получават далеч по-голяма свобода в сравнение с времената на свободната българска държава. Богатството и многообразието на българския фолклор донякъде се дължат и на тази нова обстановка, която „отключва“ първични стихии и волнодумство. Смътните спомени за средновековните герои са синтезирани в събирателните образи в неголям, но могъщ като излъчване пантеон. Заедно с цар Иван Шишман и Момчил юнак особено монументално се откроява Крали Марко. Неговият образ символизира вярата в непобедимостта на българското християнско оръжие и отразява свободолюбието на българите.

По българските земи се създава и „висока“ османска култура, богати библиотеки, великолепни джамии (най-известни са тези в Шумен, София, Скопие, Битоля, Търново, Пловдив и т.н.), училища (медресета), ислямска интелигенция. По редица причини обаче тази култура има пряко отношение към твърде тесен слой от господстващата върхушка и почти не засяга обикновеното мюсюлманско население, включително приелите исляма българи. Последните запазват българския си етнокултурен облик най-вече в селските планински райони, но предимно в езика и фолклора. Като цяло те са изключени от развиващите се сред православните българи и католиците културни процеси.

Софийският „воевода“ Радивой със семейството си – ктиторски портрет в църквата на Кремиковския манастир, 1493 г.

ли Тракия и съседните ѝ провинции и като преминали Истър, цялото това пространство на тези земи нарекли България, където им е поверена столицата Сердика и където е Кипровац, скъпата ми родина.

Из „История на България“
на Петър Богдан Бакшев,
около 1667 г.

Медальони от апсидата в църквата „Свети Петър и Павел“ във Велико Търново

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„За строгите пости на българите... Като видяхме селянина и жена му, която държеше малко дете в ръце, поканихме ги да седнат до нас около огъня и им подадохме от нашето сирене и хляб. Те обаче отказаха да ядат с най-големи извинения поради техните пости... Това са хора от православната вяра и трябва много да се съжалява, че при ясната светлина на Христовото учение да се почита Бог и заради земното и вечното спасение на душите си хората у нас (в Германия) не носят и половината от боязънта пред греха и неправдата, каквато имат тези бедни хора.“

Георг Христоф фон Найчиц,
средата на XVII в.

През вековете на османското господство, определяно от нашите предци като „робство“ – режим на дискриминация и неравноправие, хиляди българи се разделят с бащината си вяра. Съдбата им ги прави „други“, макар родната българска реч често да е запазена, да се помнят старите обичаи и фолклор. Такива общности от българи живеят в Родопите, Беломорието, Пиринска и Вардарска Македония, Тетевенско, в днешните Албания и Косово. По различно време през XIX – XX в. групи от тях – не само от България, но и от съседните ѝ страни, се преселват в Турция.

Процеси и форми на ислямизация. В процесите на ислямизация, независимо от изтъкваните в османските документи причини, водеща е принудата. Проявите на насилие над отделния човек са отразени в хиляди документални свидетелства. Ако в някои случаи е имало по-слаба съпротива срещу натиска за приемане на исляма от „неверниците“, тя е била

Еничарите се сражават с рицарите хоспиталиери при обсадата на Родос през 1522 г., османска миниатюра от сборника „Сюлейман-наме“, XVI в.

ЛИЧНОСТ:

Ахмед паша Войнук (неизв. – 1649 г.) е представител на османския политически и военен елит от българи, приели исляма в резултат на т.нар. кръвен данък. Един от характерните случаи е с родения в Разград Ахмед, произлизащ от средите на българите с военни задължения. Освен с прозвището „войнук“, наричан е от съвременниците и „Българ Ахмед“. Кариерата му на еничар започва от градинар (бостанджи) в султанския дворец, като преминава през все по-високи офицерски и административни постове: командир на еничарския корпус (1643 г.), валия (управител) на Босна и Атина, комендант на крепостите, охраняващи Босфора и Дарданелите. През 1647 г. е назначен за командващ османския флот (капудан паша). Загибва по време на морска битка в турско-венецианската война за остров Крит през 1649 г. Женен е за Айше султан, дъщеря на султан Ахмед I (1603 – 1617). Прозвището „Войнук“, с което този способен военачалник остава в историята, е свидетелство за запазването на известно народно-стно самосъзнание, примери за което има и при други българи, приели исляма.

Християнски момчета, събирани като кръвен данък, гравюра, XVI в.

там, където през Средновековието е било силно богомилството. Сходна е картината в Босна, където днешните мюсюлмани са потомци на средновековните босненски богомили.

Непрекъснатият натиск на чуждата власт над християнското население в покорените страни води до единични, групови и масови форми на ислямизация. В голяма част от случаите те са насилствени, но дори когато се интерпретират като „доброволни“, смяната на религията е резултат на икономическа и социална дискриминация. Отсъстват преки данни отделни личности, семейства, групи и селища да са приемали исляма в резултат на „мирна“ мисионерска дейност. От друга страна, общият бит на населението, сходствата между християнството и исляма улесняват проникването на тази религия сред българското население в някои райони, градове и селища.

Обект на религиозната асимилация е голямата част от оцелялата българска аристокрация. Спахиите християни постепенно са претопени, като приемат исляма. В някои случаи редовните части на османската армия, особено еничарите, военизираните групи от мюсюлманско население (напр. юруците), ислямските монашески ордени обръщат в „правата вяра“ цели райони с християнско население. Сакрални християнски места сменят своята знаковост, като църкви са превръщани в джамии, създават се мюсюлмански монашески средища (текета) и т.н.

Единичните помюсюлманчвания имат място през цялата епоха на османското владичество до 1878 г., а в Македония дори до 1912 – 1913 г. Тези лични трагедии са най-ярко от-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Християните, най-сетне, като виждат, че са бедни, жалки, смазани, опозорени, лишавани от децата си, подложени на наглостта на всеки мошеник, започват да премислят и да предпочитат настоящия свят пред отвъдния... Това кара хиляди да се обърнат към мохамеданството.“

Хенри Блаунт (английски пътешественик), XVII в.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Когато излязат от джамията по време на празник, ако в този ден някой неверник излезе извън портата си, веднага го убиват. Впрочем в наше време, без да му дадат време, обрязват го и го правят мюсюлманин. Това е едно голямо зрелище... Тогава мюсюлманите им оказват голяма възхвала, обсипват с грижи тези момци, обличат ги с почетни халати и с тържествени шествия и музика обикалят из града...“

Евлия Челеби (османски пътешественик и историк), XVII в.

Спахия, гравюра, XVIII в.

разени в съдбите на много български новомъченици от XV – XIX в.: Георги Нови Софийски, Прокопий Варненски, Йоан Търновски, Злата Мъгленска и др. Данни за масова ислямизация има за началото на XVI в., когато са засегнати различни селища и райони в санджаците Чирмен, Силистра и Никопол, както и в Македония и Беломорието. Втората по-голяма вълна е през средата и втората половина на XVII в. като следствие на турско-венецианския конфликт и засяга Западните Родопи. Османските регистри, отделни извори и предания са категорични, че много днешни мюсюлмански селища в Мизия, Тракия и Македония до XVII – XVIII в. са имали християнско население. Ислямската държавна традиция, останала още от времето на Арабския халифат, допуска съществуването на иноверно население. Тоталната ислямизация е била практически невъзможна както поради очевидната си икономическа и социална нецелесъобразност, така и поради съпротивата на българите християни.

Политиката на османската държава ражда чудовищни явления, като данъка девширме (т.нар. кръвен данък) – през няколко години хиляди български момчета на възраст между 10 и 18 години са отнемани насилствено от своите родители, заставяни са да приемат исляма и са превръщани в еничари („нова войска“). Тази практика започва още през XIV в. и продължава до началото на XVII век. Тя засяга и другите страни и региони, завладени от османците – Гърция, Сърбия, Босна, Албания и дори Унгария.

Пленници християни, водени на работа, рисунка Х. Бек, XVI в.

Фреска на Георги Нови Софийски от Журечкия манастир „Св. Атанасий“, Р. Северна Македония

Стенопис на света Злата с гръцки и църковнославянски надпис от църквата „Света Параскева“ в Бериславци, Мегленско, 1862 г.

Българското село, худ. Феликс Каниц, XIX в.

Българите мюсюлмани. Българите мюсюлмани (наричани и българо-мохамедани) са познати най-вече с името „помаци“. Според някои учени първоначално то визира само тези от Северна България, а по-късно е наложено и върху всички останали. През вековете на османско владичество части от българите, приели исляма, живеещи в земите с по-силна доминация на държавата, в градове с големи гарнизони и райони с преселници мюсюлмани (Лудогорието, Добруджа и др.), са подложени на силно езиково, конфесионално и психологическо влияние. Това води до налагане на турския език и загуба на народностно самосъзнание. Неслучайно в народната традиция като синоним на приемането на исляма се утвърждават понятия като „потурчване“ и приемане на „турската вяра“. Факт е, че през XIX в. самите турски власти, притиснати и от европейското обществено мнение, се опитват да ограничат насилствените действия спрямо българите.

Родопски помаци, началото на XX в.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Българите нямат право да носят хубави дрехи, никой не носи оръжие... Трябва да ходят на ангария на 50 или 100 мили и освен това да плащат такива данъци и налози, така че могат да измрат от глад...“

Ханс Дерншвам (германски пътешественик), XVI в.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Между българите има повече от един милион мюсюлмани. В това число не влизат нито татарите, нито черкезите. Тези мюсюлмани не са дошли от Азия, за да се установят в България, както се вярва повсеместно. Те са наследници на потурчени българи, приели исляма по време на завоюването и след това. Те са синове на тази страна, на същата тази раса, от същия народ... Между тях има и такива, които говорят само български...“

Митхад паша (османски държавник), XIX в.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Беше нужно много време, докато християнските народи бъдат принудени насилствено да приемат исляма, или да се чака доброволно да направят това... В същото време беше невъзможно турци от Анадола да бъдат докарани и заселени по тези места... Османският елемент на Балканския полуостров се създава и утвърждава, от една страна, чрез робската институция, особено еничарите, от друга – чрез насилствената смяна на религията...“

Мустафа Гьокбилгин (съвременен турски историк)

„ВЕЛИКАТА БЪЛГАРСКА ГОРА“ („MAGNA SILVA BULGARICA“)

В многобройни свидетелства от античната и средновековната епоха, а дори и от XVIII – XIX в., се съобщава за необятни гори не само в Стара планина, Родопите, Рила, Пирин, планините на Македония и т.н., но и в полетата на Мизия и Тракия. Оцелелите днес безмълвни свидетели на отминалите времена са само блед спомен за гигантските гори, които впечатляват пътешествениците и са неразделна част от жизнената среда на тогавашните българи. Ако любимият поетичен образ за гърците е морето, за българите това е гората. В българския фолклор, както и в авторското творчество, особена сила притежават поетични мотиви като „Заплакала е гората...“ и „Хубава си, моя горо...“

„Неизмеримите гори на българското царство...“. Гората неведнъж е „участник“ в политическата и военната история. Непроходимите лесове играят важна роля при разгрома на византийския император Никифор I Геник от кан Крум през 811 г. При скъсването на мирните отношения между Византия и България през 966 г. император Никифор II Фока нахлува през границата. Според византийския историк Лъв Дякон войнственият император се отказва да навлезе по-дълбоко, защото страната е „... много гориста и оградена отвред с непроходимы планины...“, в която „... теснини и пропасти се редуват с гори и храсталаци, усои и мочурища ...“.

Образното название „Великата българска гора“ („Magna silva bulgarica“) дължим на западните хронисти, разказващи за преминаването на кръстоносните походи от XI – XII в. през

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Там, където някога са се простирали вековни лесове, сега ще видите само храсталаци. Само на по-непрístupните места се е запазил по някой дъб или бук великан, няма свидетелство за могъществото на отдавна повалените си събратя. Най-много гори са унищожили турските власти. Дори един хайдутин да се скриел в гората, преследващите го заптиета я запалвали...“

Из „Пъттепис“ на Ян Вагнер (чешки журналист), 1889 г.

Лудогорието някога, илюстрация на Б. Илиев

Лудогорието днес

Хилядолетният дъб в с. Гранит, 2019 г.

българските земи. Един от вариантите на името е „Българската пустиня“, който визира отсъствието на селища в продължение на десетки километри по „Военния път“, свързващ още в римската епоха Западна Европа с Азия през Белград, Ниш, София, Пловдив, Одрин и Константинопол. Френският хронист Алберт Аквенски разказва за премеждията на хората на кръстоносния водач Пиер Отшелника през 1196 г. „... в огромната и обширна българска гора...“ Необходими са осем дни, за да изминат разстоянието от „Алба Булгарика“ (дн. Белград) до Ниш. Одон от Дюи, Ансберт и други автори пишат за „... българската гора, простираща се надлъж и шир...“. „Неизмеримите и нечувани гори на българското царство...“ впечатляват съвременници, които идват от Германия, Франция, Фландрия и други страни с вековни гори в онази епоха – очевидно видяното в България е надхвърляло техните очаквания.

През Античността и средните векове българските гори са пълни с дивеч, включително не само опазените днес (в силно ограничен мащаб) благороден елен, сърна, дива коза, глиган, мечка, вълк и т.н., но и зубър (европейски бизон), тур (диво говедо), рис и други изчезнали видове. Според специалистите до около II в. сл.Хр., а според някои извори дори до XI век в българските гори се е срещал и евразийският лъв.

„Лудите гори“. Ако названието „Великата българска гора“ дължим на хората от Запада, „Делиорман“ (Лудогорие) отра-

ЛИЧНОСТ:

Твърде смело е да се твърди, че един вековен дъб е „личност“, но за хората от с. Гранит и близките селища най-старото дърво в България отдавна има своя биография, преплетена с легенди. Появата му преди седемнадесет столетия се свързва с преминаването през тези места на св. Атанасий Александрийски, един от „отците“ на Църквата. Най-старото дърво в България е представител на вида летен дъб. Намира се в с. Гранит, община Братя Даскалови, Старозагорска област. Възрастта му е установена по научен път през 1982 г. Оказва се, че фиданката е поникнала през 345 г. сл.Хр. Когато Аспаруховите българи идват на Балканите, дъбът от с. Гранит вече е бил на повече от триста години. През 1969 г. короната му е покривала площ 1017 кв. м при обиколка на ствола 7,45 м и височина 24 м. Преди установяването на възрастта на Гранитския дъб за най-старото дърво в България е сочена Байкушевата мур в Пирин, „едва“ на тринадесет века.

Байкушевата мур

Лъв напада кошута, Луковитско съкровище, IV в. пр. Хр.

заява контактите на българите с Изтока. През 1148 г. при военен поход император Мануил Комнин навлиза в огромните и пълни с дивеч гори между Стара планина и Дунав, наричани „Тели орман“. Името е предадено според тюркския език на куманите. През 1750 г. един арменски търговец съобщава, че по пътя от Провадия за Тутракан се минава през „... истинския Делиорман, пълен с диви зверове...“. Половин век по-късно се отбелязва, че „... Дели Орман носи името си от гъстата гора, заемаща огромна, равна площ. Дърветата са толкова клонести и сенчести, че слънчевите лъчи едва проникват през тях...“. Дори и през 1750 г. се съобщава за три Делиормана – наред с „истинския“ в Северна България са отбелязани „... невисоките планини и гъсти гори, наречени Делиорман...“ в Одринско, както и „... едни много гъсти и обширни гори, наречени със същото име...“ по пътя от Одрин към Айтос и Провадия.

Българските гори във вековете на османската власт. След векове на безогледна сеч, естествени и умишлени пожари картината е променена. През 1577 г. австрийският дипломат Соломон Швайгер отбелязва, че в района на Ниш „... гори няма, освен само дъбови храсти, както и по-нататък в България...“. След стихването на перманентния през XVI – XVII в. военен конфликт между Османската и Хабсбургската

Сив вълк

империя горите отчасти се възстановяват. В средата на XVIII в. един арменски търговец споменава за „...обширните и гъсти гори...“ от Белград за Ниш, вече разпокъсани на части. Между тях има обширни пространства с необработваеми земи и „трънаци“, за които съобщават пътешествениците. Така например през XVI в. австрийски дипломат разказва как навлиза с хората си в „... една дълга гора...“, която е смятана за „разбойническа“. Затова на определени места, в най-гъстите гори, има селища на българи със статут на дервентджии, които охраняват проходите.

Безогледната сеч започва през вековете на османското господство. През XV – XVIII в. е унищожена над 30 процента от общата площ на българските гори. Върху съдбата на горите силно влияние оказва т.нар. малък ледников период – евразийският климатичен феномен, започнал през XVI в. и продължил до средата на XIX век. Причините за трайното застудяване са различни – слънчевата активност, забавянето на океанското течение Гълфстрийм, катастрофалните вулкански изригвания в различни точки на планетата.

Масовото изсичане на горите е резултат и от стопанската дейност и намесата на османската власт с оглед снабдяването на армията и големите градове, данъчните постъпления и т.н. В османските архиви са запазени заповеди за ежегодно осигуряване на стотици хиляди глави дребен рогат добитък за многохилядната османска армия, която се сражава от границите с Иран до Виена, от руските степи до Северна Африка. Същото се отнася и за доставките на зърно, което на свой ред налага увеличаването на обработваемата земя. Българските гори са унищожавани и по политически причини, за да бъдат пресечени опитите за съпротива срещу чуждата власт.

В днешните времена на климатични катаклизми по цялата планета, на апокалиптични пожари в Сибир и Амазония, опазването на българското горско богатство е кауза с национални, европейски, а и с чисто човешки измерения.

Рис от резервата Маврово в Република Северна Македония

Евроазиатска кафява мечка

Стадо турове – глинени статуетки от Регионалния исторически музей във Враца (по Зл. Боев)

Военните неуспехи от края на XVII и началото на XVIII в. се отразяват върху общото състояние на Османската империя. Централната власт се оказва неспособна да се справи с огромния бюджетен дефицит и обезценяването на сребърното турско акче, с повсеместно ширещите се корупционни практики, с провинциалните бунтове и размирици. Слабостта на Високата порта улеснява разширяването на чуждите влияния на Балканите, което позволява на по-инициативните представители на подвластното християнско население да се възползват от появилите се пролуки в социалния и културен модел, наложен на балканските народи още през XV – XVI в., и уверено да пристъпят към усвояване на постиженията на Новото време. Промените в живота на българите са първоначално спонтанни и трудно забележими. В тях прозират подражателството и заемките, но постепенно иновационните тенденции стават по-осезаеми и обхващат все повече сфери от ежедневието – образование, книжовност, празници, облекло, поведение в обществото, маниери на хранене.

Предпоставки за духовното пробуждане на българите през XVIII в. Засиленият интерес на чуждите търговци към румелийските земи подтиква мнозина българи да разширят стопанските си връзки с големите имперски градове и със съседните държави. Това създава неочаквани възможности пред възрожденските търговци и занаятчии за досег с редица от най-прогресивните придобивки на тогавашната европейска култура. Честите пътувания из Австрия и Русия, Влашко и Молдова, Египет и Индия откриват пред българина нови светове и нови перспективи, повдигат самочувствието му, разширяват кръгозора му.

Най-чувствителни промени настъпват в българските градове. Тяхното население се увеличава значително. Променя се и техният облик. Старите чаршии се разрастват. Появяват се нови дюкяни и кафенета. Започва строителството на часовникови кули, училищни помещения, манастирски метоси. Богатите търговци и проспериращите еснафи отделят пари за поддържането на църковните сгради и манастирите. Широко разпространение получават хаджилъкът и ктиорството. Подпомагането на килийните училища се превръща в морално задължение за богатите българи от онова време. Всичко това изиграва изключителна роля за материалното обезпечаване на културното възраждане на българския народ.

Общият подем в развитието на българското общество намира израз и в областта на литературата, художествените занаяти, изкуството. За разлика от предходните столетия, през XVIII в. се увеличава броят на работещите книжовници и преписвачите. Все по-отчетливо се открояват отделните книжовни школи –

Гербовете на областите Мизия и България от „Стематографията“ на Христофор Жефарович, 1741 г.

Страница от „Стематографията“ на Христофор Жефарович, 1741 г.

Рилска, Самоковска, Етрополска, Врачанска, Котленска. Още по-широко разпространение получава дамаскината книжна, като измежду известните дамаскинали изпъкват имената на Йосиф Брадати, Милко Котленски, Никифор Рилски, Пунчо Мокрешки, Тодор Врачански, Тодор Габровски. Важна роля за духовното раздвижване на българите изиграва и печатната книга, която навлиза в българските земи по различни пътища.

Първите будители. Културното битие на българите през XVIII в. преминава и под знака на три ярки личности: Кръстьо Пейкич, Партений Павлович и Христофор Жефарович. И тримата притежават висока за времето си култура. И тримата имат безспорни заслуги за приобщаването на своите сънародници към просвещенските идеали. Кръстьо Пейкич е типичен представител на българската католическа интелигенция. Роден през 1665 г. в Чипровец, той получава образованието си в Рим, след което е назначен за църковен служител в българската колония в Седмиградско. По-късно заминава за Венеция и там подготвя повечето от бъдещите си книги, в които прокарва просвещенските си възгледи. През 1715 г. се премества в Славония, а през последните години от живота си служи в католическата църква в Белград. Сред книжовното творчество на Кръстьо Пейкич се откроява „Огледало на истината между източната и западната църква“ – един труд, в който авторът защитава тезата, че ако православието и католицизмът се обединят, това ще позволи да бъдат изгонени турците от Европа, а славянските народи на Балканите да бъдат освободени.

ЛИЧНОСТ:

Йосиф Брадати вероятно е роден в Елена около 1690 г. Свидетелствата за живота му са оскъдни. Не се знае нищо конкретно за неговото детство, нито за това кога и къде получава образованието си. Замонашва се в Рилския манастир и често пътува, като документално са установени неговите посещения в Самоков, Враца, Щип, Габрово, Видин, Свищов. Няколко десетилетия работи неуморно над различни ръкописи. Превежда от гръцки език, преработва и съставя на достъпен език кратки разкази, слова и жития. Автор е на над 10 обемиисти сборника, в които покрай църковно-религиозните теми отделя внимание и на актуални за своето време въпроси. Точно това прави съчиненията му популярни и подтиква неговите ученици и последователи да ги преписват многократно.

Хиландарският манастир на Атон

Партений Павлович от своя страна съчетава умело качествата на политик и дарованието на книжовник. Роден в Силистра около 1695 г. той завършва прочутата „бейска“ академия в Букурещ, посещава различни училища и школи в Италия, Костур, Корфу, Янина. Учителства в Далмация, участва и в различни политически мисии. През 30-те години на XVIII в. Партений Павлович се изявява и като пратеник на ипекския патриарх Арсений IV. В качеството на негов протосингел той обикаля Нишко, Самоковско, Софийско, подпомагайки подготовката на въстание, което трябвало да избухне, след като Австрия предприеме настъпление срещу Османската империя. Неуспехът на бунта принуждава Партений да емигрира. Първоначално се установява в Егер, а по-късно във Виена. След смъртта на Арсений IV е привлечен за помощник на сръбския архиепископ Павел Ненадович, а след две години става и епископски викарий в Сремски Карловци, където остава до смъртта си през 1760 г.

Покрай политическата си активност Партений Павлович осъществява и огромна проповедническа дейност, изявява се и като един от най-талантливите книжовници на своето време. Още през 1737 г. той описва бягството на Арсений IV в Сремски Карловци. По-късно превежда богослужебни книги, изготвя и своя „Автобиография“.

Името на Христофор Жефарович е свързано с разпространението на една от най-популярните сред българите печатни книги – „Стематографията“. Роден в Дойран, той отпечатва през 1741 г. във Виена сборник с литографските изображения на южнославянски владетели и светци, придружени от гербовете на различните народи и области. За разлика от други подобни книги обаче Жефарович поставя акцента върху гербо-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

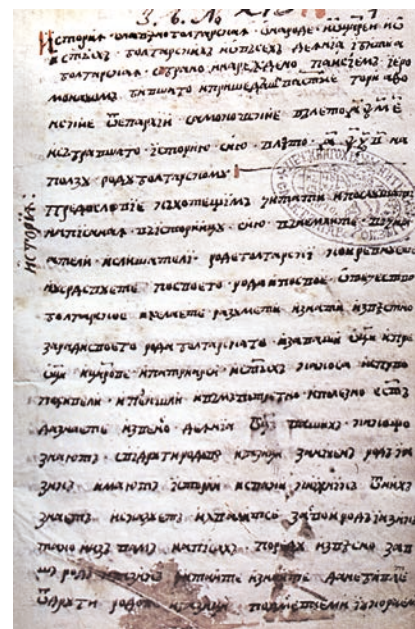
„Историята на отца Паисия, освен гдето е писана и преписвана много пъти по всичките български места, но още е била и допълнявана и преправяна. Намирали са се такива Българи, които като са се прониквали с народообразователния дух на о.[тец] Паисия, опитвали са се и сами да се потрудат като него „на ползу роду българскому“. Те са преправявали тази история, допълнявали са я с нови исторически фактове и предания, или пък са притуряли в нея нова полемика с враговете и хулители български, а такожде и нови възбуждения българскому народу. Мени са познати за сега до четири такива преработвания [на] Паисиевия труд, съставителите на които могат да се нарекат ученици на отца Паисия.“

Из статията на Марин Дринов „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“, 1871 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Аз видях, че много българи постъпват така и отиват по чуждия език и обичай, а своя хулят. Затова тук написах за ония отцеругатели, които не обичат своя род и език, а за вас, които обичате да знаете и слушате за своя род и език, написах да знаете, че нашите български царе, патриарси и архиереи не са били без летописни книги и кондики. Толкова години са царували и господствували на земята и са имали царски истории и архиерейски кондики, знания за всичко и за много български светци жития и служби. Но в онова време не е имало славянски печатници, а хората от небрежност не преписвали. На малко места се намирали такива книги. А когато турците заели българската земя ненадейно, те погазили и изгорили черквите, манастирите, царските и архиерейските дворци. В това време хората бягали от турския страх и ужас само да запазят своя живот и в това люто време загинали ония царски истории и кондики за българските патриарси и архиереи и на много светци житията и службите. И днес няма тия летописни книги, които са били пространно написани за нашия народ и за българските царе.“

Из предисловието към Паисиевата история, 1762 г.

Страница от ръкописа на Паисий

вете на Мизия, Тракия, Македония и България, както и върху образите на българските владетели и светци, с което съдейства за разбуждане на националното самочувствие на българите.

Делото на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. Най-големи заслуги за духовното пробуждане на българите през втората половина на XVIII и началото на XIX в. имат Паисий Хилендарски (1722 – 1773) и Софроний Врачански (1739 – 1813). В съдбата на Паисий и Софроний може да се открият редица прилики. И двамата получават добро за тогавашните условия и възможности образование – Паисий учи най-вероятно в Самоков или в Рилския манастир, а Софроний Врачански има шанса да бъде ученик на даскал Милко Котленски. И двамата се посвещават да служат на Бога на 23 години – Паисий се замонашва в Хилендар (1745 г.), а Софроний става свещеник в родния Котел (1762 г.). И двамата се изявяват като талантиливи книжовници, пътуват из близки и отдалечени селища, проповядват Божието слово, учат сънародниците си как да се борят с гърчеченето, с корумпираните фанариоти, с безродието. Житейският път и на двамата е белязан от множество изпитания и предизвикателства – Паисий трябва да надмогва и тежките болести, и крамолите на задължнялото и обедняло хилендарско братство, а ако се доверим на „Житието“ на дядо Софроний, целият живот на врачанския епископ е една непрекъсната борба за оцеляване – от малък остава сирак, болести, недоимък, преследвания от гръцки архиереи и местни турски първенци, арести, принудително бягство във Влашко. И въпреки негодите и ограниченията двамата клирици допринасят съществено за зараждане на българската национална идея и за очертаване на пътищата за приобщаване на българите към ценностите на Новото време: Паисий Хилендарски с Историята си (1762 г.), а Софроний Врачански с книжовните си занимания и с политическите си инициативи – двата преписа на Паисиевата история от 1765 и 1781 г., двата Видински сборника от 1802 г., превеждането и отпечатването през 1806 г. на „Неделника“, превода на „Театрон политикон“ от 1809 г., Автобиографията от 1804 – 1805 г.; създаването на емигрантския политически кръг в Букурещ, молбата до ген. Михаил Кутузов от 1811 г. и др.

ЛИЧНОСТ:

Иван Замбин е роден през 1775 г. във Враца. Той е заможен и влиятелен търговец. През есента на 1804 г. заедно с Атанас Николаев пристига в Петербург. Тяхната цел е да ходатайстват пред руската дипломация за освобождаването на българския народ, но тъй като нямат официални пълномощия, налага се Атанас Николаев да се върне във Влашко. Иван Замбин обаче остава и така влиза в ролята на български представител пред руското външно министерство. Добре образован за времето си и владеещ четири езика, Иван Замбин впечатлява руските дипломати, които оценяват неговото достойнство и лични качества. Когато през 1806 г. избухва поредната руско-турска война, пред Замбин се открива възможност отново да повдигне българския политически въпрос. Започва активна кореспонденция с намиращия се вече в Букурещ Софроний Врачански. С негово съдействие през януари 1808 г. получава официална препоръка да работи „за спасението на своето отечество“. Малко по-късно се разболява тежко и през октомври 1808 г. умира.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Я вижте, о роде български, кой друг народ е така глупав и неучен и под иго толкова покорен и на толкова народи подвластен? Ами защо? Не е ли от неучение? Не е ли от немара към книгите и невнимание към мъдростта? Я вижте гърците, вижте арменците, вижте и евреите, вижте и европейците – а те всичките не са ли хора като нас? Ала с това учение станали господари, станали властители и с блясъка на знание[то] светят по света, а не са като нас помръкнали, потъмнели в умствен и телесен мрак. Ах, наша немарливост, ах наша неразумност и наша небрежност!“

Из Втория видински сборник на Софроний Врачански, 1802 г.

Сборникът „Неделник“, отпечатан във Влахия през 1806 г.

БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕСЕЛЕНИЯ ПРЕЗ XVIII – XIX В.

През XVIII и XIX в., под влияние на различни вътрешни и външни фактори, в съседните на Османската империя държави се формират многобройни български емигрантски центрове. Пръснати из териториите на тогавашните дунавски княжества или в границите на Австрийската и Руската империя, тези центрове очертават една съвършено нова география на българското присъствие в модерната европейска история. И въпреки че, съобразявайки се с местните условия и традиции, както и с политическата действителност в съответните държави, българската емиграция заживява по други правила и с други темпове, съдбата на над един милион наши сънародници остава преплетена с болките и надеждите на българското възрожденско общество. Емигрантските центрове се оказват мощен фактор за стопанския просперитет на десетки селища във вътрешността на страната. Много от най-известните възрожденски фамилии, като Априлови, Палаузови, Мустакови, Тошкови, Рашееви, Георгиеви, дават не само облика на българската диаспора, но и са пряко свързани с най-ярките проявления на възрожденската епоха. В средите на емиграцията възникват първите ни политически формации. Тук се замислят и предприемат бунтовни и четнически акции, развиват се просветното и читалищното дело, създават се общонационални институции, като Браилското книжовно дружество (1869). Само на територията на днешна Румъния до Освобождението функционират 42 български училища, 13 читалища, 19 печатници и 18 културни и политически организации и дружества. БРЦК има свои клонове в 12 града, а БЦБО – в 17. В Браила са печатани 22 вестника и списания, в Букурещ – 24, в Гюргево – 4. Повече от половината възрожденски вестници и списания (общо 57) са издавани във Влашко. Подобна е и картината на развитие на българските общности на територията на Сърбия, Австрия, Русия.

Българските преселения във Влашко, Трансилвания и Банат. Първите български заселници на север от Дунав се появяват още в края на XIV в. По онова смутно и трагично за средновековното ни общество време стотици българи търсят спасение в странство от кошмара на потисничеството. Установявайки се в непознати за тях земи, те са принудени да се приспособят към местните условия и постепенно да се впишат в типичната за региона стопанска обстановка. Някои продължават да се занимават със занаятчийство, други – с търговия, но повечето от заселниците са селяни, на които е предоставена земя за ползване при определен режим.

През XV – XVII в. емигриранятия на българите не спират, при това, освен индивидуалните и груповите бягства, на няколко пъти се извършват и масови преселения. Първата по-голяма

Брошурата на Георги Раковски, в която се разобличава пагубната за българите преселническа политика на Русия. Брошурата е отпечатана с финансовата подкрепа на братя Евлози и Христо Георгиеви, но след намесата на руския генерален консул в Букурещ разпространението ѝ е прекратено, а всички налични екземпляри са унищожени.

Вестник „Дунавска зора“ е един от най-популярните емигрантски вестници в периода 1867 – 1870 г. Редактиран е от Добри Войников и изразява позициите на по-радикално настроената част от българската емиграция.

емигрантска вълна обаче се отнася към края на XVII в. и е свързана със събитията около Чипровското въстание от 1688 г. След неговия разгром няколко хиляди жители на Чипровец и околните селища напускат пределите на Османската империя. Някои се установяват в района на Нови Сад, Петроварадин и Осиек. Други се прехвърлят между Свищов и Оряхово на север от р. Дунав и се настаняват край Къмпулунг. Отделни групи чипровчани се спират в Римник, Крайова и други селища из Влашко, а част от емигриралите българи продължават към Трансилвания, където създават свои общини.

Когато областта западно от р. Олт (Олтения) е включена в пределите на Австрия, правителството във Виена предприема целенасочена пропаганда сред балканските народи за привличането на нови заселници. Някои данъци са намалени, а други са отменени за първите две години от заселването. Обявените привилегии привличат десетки българи и на север от Дунав тръгва поредната емигрантска вълна. Най-много бежанци се установяват в Каракал, Крайова, Римник. През 40-те години на XVIII в. голяма българска колония се оформя и във Винга, където първоначално пристигат около 600 души, а през 1828 г. селището наброява вече 3218 души. За разрастването на Винга допринася и специалният декрет на Мария Терезия (от 1744 г.), по силата на който българите получават безплатно земя, правото на търговия из цялата империя, разрешение за строеж на своя църква и

ЛИЧНОСТ:

Стефан Дуньов (1816 – 1889) е банатски българин, роден през 1816 г. във Винга (дн. Румъния), в семейство на бежанци от Чипровско. Завършва право и открива своя адвокатска кантора в гр. Арад. Повлиян от идеите на Лайош Кошут и Шандор Петьофи, участва през 1848 г. в Унгарската революция. След разгрома на революцията е осъден на смърт от австрийските власти, но по-късно присъдата му е заменена с 10 години затвор. През 1859 г. се установява в Сардиния. Включва се като доброволец във войната за независимост на Италия. Командва самостоятелен отряд и достига чин полковник в армията на Дж. Гарибалди. Тежко ранен, остава в свободна Италия до края на живота си.

Букурещ от края на XIX в.

Ханът на Райчо, Кръстьо и Димитър Чапърови в Браила. Тримата братя се установяват във Влашко след Руско-турската война 1828 – 1829 г. С усърдие и труд се замогват, а в построения от тях хан често отседат известни български хъшове.

училище и др. По-късно, по примера на Винга, и други български общини в Банат успяват да си издействат привилегирован статут.

Русия и българските преселения през Възраждането. Важна роля за възникването на българските емигрантски центрове през епохата на Възраждането играе руският фактор. Още в началото на XVIII в. Петър Велики (1682 – 1725) се опитва да стимулира миграционните процеси от Балканите с различни привилегии, но бягствата на компактни групи българи в Русия се увеличават при управлението на Екатерина II (1762 – 1796), когато привличането на заселници в новозавоюваните за сметка на Османската империя територии придобива стратегическо за Петербург значение. Изселническата вълна в края на XVIII в. се дължи и на всеобщата анархия, завладяла по това време цяла Румелия. Документалните материали показват, че единичните и груповите бягства придобиват в началото на XIX в. непознати до този момент размери, като общата цифра на емигриралите в Русия, Влашко и Молдова достига 100 – 150 хиляди души.

Руско-турските войни от 1806 – 1812 и 1828 – 1829 г. отварят нова страница в историята на българската възрожденска емиграция. Първоначално и двете войни подхранват надеждите на българите за скорошно освобождение. Когато обаче става ясно, че Петербург няма намерение да се заема с решаването на българския политически въпрос, страхувайки се от репресии след завръщането на османските войски, населението от районите на бойните действия започва да се прехвърля на север от р. Дунав. Бежанските потоци се инициират и от самото руско командване, което със силови методи принуждава българите да

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„На 4 юли изпратих до Дивана по бежанците тутраканци жалбата им да бъдат освободени да се върнат в предишните им местожителства поради притеснението и беззаконията на местната власт, за което натоварих Дивана да ги разкрие и да предприеме необходимите мерки и без забава да ме уведоми.

Без да разполагам с подобно уведомление, аз междувременно получих жалба от други бежанци от град Оряхово, също така притеснени не само от местната власт, но и от господаря на мошията [имение/чифлик], който им отнел добитъка и не изпълнява обещанието си, и в заключение са склонни да останат в Княжеството само със същите привилегии, които са дадени на гръцките и българските семейства след последното разпореждане на властта, при което да върнат и парите, събрани като данъци.

Като намирам тази жалба на поменатите хора за смислена и справедлива, тъй като постановлението за освобождаване от данъци трябва да се разпростре върху всички гърци и българи, които се преместиха от турската държава, за да се заселят тук поради войната, поставям пред Дивана задача да се вземат необходимите мерки, а парите, които са взети като данъци, да се оставят в хазната и да се пресметнат срещу взиманията за в бъдеще време. ...“

Из писмо на ген. Киселъв до Дивана на Влашко, 1830 г.

се преселват във Влашко. За да се предотврати завръщането по родните места, някои селища, като Свищов, Русе и Силистра, са дори целенасочено опожарявани и разрушавани.

Още в началото на военната кампания през 1806 – 1812 г. например към Главния щаб на руската армия е създадена специална канцелария, която трябвало да се занимава с всички изселнически въпроси. Въпреки това положението на българските бежанци остава изключително тежко. Поради тази именно причина през 1811 г. Софроний Врачански изготвя известната си молба до ген. Кутузов, в която предлага емигриралите българи (над 96 хил. души) да се настанят в Бесарабия, образувайки автономна българска област в рамките на Руската империя, но молбата не била удовлетворена.

Големи емигрантски вълни съпътстват и следващата руско-турска война. Първоначално Николай I (1825 – 1855) и неговото правителство проявяват незаинтересованост към желаещите да се установят в Русия християни. През 1829 г. обаче руският император възприема въдворяването на бягащите от Румелия българи в Южна Русия като жизненоважна за самото руско общество операция. Със заповед на ген. Иван Дибич руската флота, патрулираща край българското Черноморие, превозва стотици християни от Малкотърновско, Несебър, Царево и други крайморски селища към Одеса и Херсон. Значителен поток от емигранти тръгва и на север към Влашко, Молдова и Бесарабия. Документалните свидетелства показват, че броят на емигриралите в хода на войната и непосредствено след подписването на Одринския договор българи е около 130 – 140 хиляди души.

Подобни масови преселения се съпровождали със сериозни социално-икономически катаклизми, както за българското възрожденско общество, така и за самите бежанци. Властите във Влашко, Молдова и Бесарабия не могли своевременно да преодолеят всички трудности по настаняването и оземляването на българските емигранти. Затруднения съществували и при осигуряване на техните културно-просветни и духовни потребности. Затова след Одринския мирен договор се наблюдава процес на реемиграция към пределите на Османската империя. Обстановката се нормализира едва около 1830 – 1832 г.

Последното преселване на компактни групи българи към Русия започва през лятото на 1860 г., когато около 16 – 17 хиляди души, предимно от Видинско, са привлечени от руската пропаганда с примамливи обещания за настаняване в Приазовието и Крим. Руското правителство обаче не изпълнява поетите ангажimenti, а видни възрожденски дейци, като Георги Раковски, разобличават пагубните за българския народ последици от изселванията към Крим. В крайна сметка, изпаднали в безизходица и обезверени, бежанците се обръщат с молба към султана за амнистия и след дълги митарства успяват да се завърнат по домовете си.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Милостивейший Наш Царю! ... Кога излезнахме у Крим, веднага избрахме юнаци да ги изпратиме у Цариград за да Те молят от наше лице, честити Царю, да ни спомогнеш да ни избавиш от Московците и да ни върниш назад – у Видин. Русите усетиха това, запряха нашите пратени[ци] и един, само един от них – Димитра Сръстев от Горни Лом – можал да побегне у Одесса, дека като показал у Вашето Консулато просбата, что бяхме написали до Вашето Царско Лице, Вашия Консул го е изпратил у Цареград и слушаеме да сте благовелили да приемете речената просба. ...

Честити Царю! Смили се на над нас, кои са молиме със сълзи пред Вашия Висок престол да ни простите нашата грешка, че ние сме невинни, излъгани прости селяни – да ни приберете пак под Вашата Царска Сянка, да пратите параходи га да ни съберат на едно и да ни занесат у Видин, колко може по-рано щото да има време да са хванеме това лято за работа. Молиме Ви честитий Царю, да бъде така голяма Вашата Царска Милост към нас, щото като пратите параходи, да ни снабдите на заем сас попътни харчове, та кога си отидеме у Видин да сме длъжни да Ви ги върнеме. ...

Из молба на група видинчани към султана, 1861 г.

Одеса, XIX в.

Училища и учители през XVIII и началото на XIX в. Чуждото политическо господство има тежки последици за духовното развитие на подвластното християнско население. В хода на османските завоевания действащите по времето на патриарх Евтимий книжовни центрове са унищожени, културното общуване с околните и по-отдалечените европейски страни е прекъснато, а по-голямата част от тогавашната българска интелигенция е избита или принудена да търси спасение в съседните православни държави. Едва през втората половина на XV в., когато Високата порта успява да покори окончателно всички балкански народи, се създават предпоставки за бавното възстановяване на старите просветни традиции, като единственият възможен и достъпен за българите тип училища се оказват т.нар. килии.

Килийните училища се откривали към манастирите или към големите градски църкви. Преподаването се осъществявало от монаси или свещеници, които обучавали до десетина деца на различна възраст. Липсвали специално подготвени учебници и помагала, затова при усвояването на елементарните познания и умения по четене, писане и смятане се използвали т.нар. требни книги – книги с църковно-религиозно съдържание, като „Апостол“, „Часослов“ или „Псалтир“.

Документалните свидетелства показват, че през първите столетия на османското владичество килийните училища по българските земи не били много. От първата половина на XVIII в. обаче, във връзка със засилващата се стопанска активност на подвластното население, интересът на българите към образованието видимо нараства. Броят на действащите килии значително се увеличава и само за около половин столетие – от 1762 г. до началото на XIX в., те достигат от 112 до над 230, като особено известни са училищата към Рилския, Етрополския и Троянския манастир, в Котел, Елена, Търново, Сливен, София. Засилва се постепенно и светският елемент в тяхната организация. Все по-често местните търговски и занаятчийски еснафи, църковните и общинските настоятелства поемат грижите за издръжката на учителите. В обучението започват да се използват печатни гръцки, руски или сръбски граматики, книги със светско съдържание, като „Стематографията“ на Христофор Жефарович или „Историята“ на Йован Раич. През 1792 г. Марко Теодорович от Разлог отпечатва и първия български буквар.

Новите тенденции в развитието на килийното образование през XVIII в. дават тласък на просветното дело, но промените в живота на възрожденското общество, свързани със стопанския просперитет и духовната пробуда на българите, повишават

Взаимното училище в Златоград, построено през 1852 г. с дарения от местните търговци и занаятчи. То е сред първите български светски училища в Родопската област.

ЛИЧНОСТ:

Емануил Васкидович (1795 – 1875) е роден в Мелник. Учи в родния си град, на о. Хиос и в известната Бейска академия в Букурещ. Впечатлен от успехите на по-напредналите и просветени народи, още в юношеските си години той решава да се посвети на учителското поприще. Преподава за кратко в Мелник, а от 1815 г. се установява в Свищов – един от най-бързо проспериращите по онова време български градове. Със съдействието на местните първенци организира първото в нашите земи елинобългарско училище, в което се преподават и изучават само светски предмети. Превежда от гръцки и сам пише учебници, притежава една от най-големите лични библиотеки, като значителна част от книжния фонд дарява на свищовското училище. Участва в създаването на местното читалище, за кратко учителства и в Плевен. Елинист по образование, Емануил Васкидович възпитава стотици млади българи в духа на модерните европейски ценности.

очакванията и изискванията към съществуващата училищна мрежа. Старите килии не отговаряли на нарасналите потребности от по-високо и по-модерно знание, затова все повече български младежи избират да продължат обучението си в гръцките светски училища, каквито започват да се създават в по-големите имперски градове още от началото на XVIII в. (Иstanbul, Солун, Смирна и др.). В тези, устроени изцяло по европейски образец, училища се подготвят няколко поколения българи, които по-късно се превръщат в основно ядро на формацията се възрожденски елит. Показателни в това отношение са имената и примерът на Васил Априлов, Петър Берон, Георги Раковски, Иларион Макариополски, Иван Богоров, Иван Селимински, Любен Каравелов, Антим I.

През втората половина на XVIII в. гръцки светски училища се откриват и в някои български градове, като Пловдив, Самоков, Мелник, Търново. В началото на XIX в. обаче, в духа на Паисиевите идеи за укрепване на националното самосъзнание и за ограничаване на модното по онова време гърчеене сред младите и образовани българи, се заражда инициативата за откриване на т.нар. елинобългарски училища. В тези светски по характер училища преподаването в началото се осъществява на гръцки език, но задължително присъства и изучаването на българския език, като тенденцията е броят на учебните дисциплини, усвоявани на български език, да се увеличава постепенно. Опити за създаване на подобни „смесени“ училища са направени през 1810 и 1812 г. в Сливен и Котел, но в завършен вид първото елинобългарско училище е открито през 1815 г. от Емануил Васкидович в Свищов. По-късно неговият пример е последван от Райно Попович в Котел и в Карлово, от Иван Селимински в Сливен, от Константин Фотинов в Смирна.

Петър Берон и неговият „Рибен буквар“. По времето, когато единствените светски училища по българските земи били гръцките и елинобългарските, просветното дело в големите европейски страни преживява видим подъем благодарение на въвеждането на т.нар. взаимоучителен метод. Разработен от двама британци – Бел и Ланкастър, той позволява на един учител да обучава едновременно до 100 деца, което осигурява реални възможности за масово огромотяване на населението. В началото на XIX в. взаимният метод бързо се разпространява в редица държави, като постепенно започва да се използва и в балканските провинции на Османската империя.

Повлиян от опита на съседните народи, младият котленец Петър Берон (1800 – 1871) си поставя амбициозната задача да популяризира най-новите педагогически идеи сред българите. С финансовата подкрепа на сливения търговец хаджи Антон Иванов той съставя и отпечатва през 1824 г. в Брашов „Буквар с различни поучения“. В обширния си предговор П. Берон анализира общото състояние на съществуващите по българските земи училища и очертава възможните насоки за тяхното ре-

ЛИЧНОСТ:

Иван Момчилов (1819 – 1869) е книжовник и просветен деец, роден в Елена. Получава добро образование при местния даскал Андрей Робовски, а по-късно продължава да учи в Търново, на о. Андрос, в Атина и в Одеската духовна семинария. Наказван като ученик, че четял църковната служба не на гръцки, а на църковнославянски език, той убедено вярвал, че духовната пробуда на българите зависи изцяло от развитието на просветното дело, затова след завръщането си в Елена се заел да организира модерно светско училище, което претендира да бъде едно от първите класни училища у нас. По негова инициатива търновските книжари се сдружават в книгопродавница „Иван Момчилов и сие“. Пише, превежда и съставя различни учебници, учебни помагала и други полезни за сънародниците си съчинения със светско съдържание.

Класното училище в Елена, открито през 1843 г. от Иван Момчилов. По-популярно е под името „Даскалоливница“.

формиране. Убеден привърженик на светското образование, той разяснява подробно същността на взаимоучителния метод и препоръчва прилагането на редица непознати на българските учители педагогически практики, като „звучния метод“, организирането на „открити“ уроци сред природата, редуването на отделните предмети в учебната програма, отхвърлянето на физическите наказания над учениците, ангажирането на местните църковни и общински настоятелства с материалната издръжка на училищата.

„Рибният буквар“, под каквото име придобил известност Бероновият буквар, привлякъл вниманието на даскалското съсловие и бързо се превърнал в най-използвания и най-преиздавания български учебник. Още през 1828 г. например Константин Фотинов се възползвал от взаимния метод, който приложил в създаденото от него самия елинобългарско училище в Смирна. И Христати Павлович наложил новата организация в построеното през 1831 г. второ свищовско градско училище, но началото на новобългарската светска просвета се свързва с габровското взаимно училище, открито тържествено на 2 януари 1835 г.

Движението за новобългарска просвета. Успехът на елинобългарските училища и примерът на свищовци и габровци дават подтик за началото на едно от най-масовите общобългарски движения през XIX в. – движението за новобългарска просвета. Водени от желанието да усвоят постиженията на модерната европейска наука, за да развият по-успешно занаятите и търговията си, манифактурното и фабричното си производство, богатите и влиятелни българи осъзнават постепенно колко е важно да се изгради съвременна училищна мрежа, която да осигурява нужните условия техните деца да получават възможно най-доброто образование. Така през 30-те и 40-те години на XIX в., обединени в местните общини и чрез избраните от тях църковни и училищни настоятелства, българите започват да се сдружават и да полагат системни грижи за откриването и подържането на свои светски училища. Строят се нови училищни сгради, набират се средства за привличане на най-добрите учители, печатат се учебници и учебни помагала, осигуряват се стипендии за обучение в чужбина. След учредяването на Българската екзархия, висшият църковен клир също се включва в подкрепа на българските училища, като на специални организирани епархийски и учителски събори се изработват общи правила за организация на училищната мрежа.

Движението за новобългарска просвета преминава до Освобождението през няколко етапа, свързани с въвеждането на различни форми на организация на учебната дейност и със създаването на съответните типове училища (взаимни, класни, гимназии, девически, специализирани, неделни). Темповете на развитие за отделните региони на българското землище също са различни и зависят от множество външни и вътрешни фак-

„Землеописание“ на Йоаким Груев, 1872 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„През зимата на 1836 г. баща ми ме заведе на учение у даскал Семка хаджи Велев, който държеше близо до нас кръчма и в една стая учеше няколко деца на книга. Аз начнах да уча по книжките на Неофита Бозвели, които баща ми бе донесъл от Карлово, дето ходеше всяка седмица на пазар да продава вълна. Мене ме беше срам да уча по тия книжки, защото ми се присмиваха другарите, но баща ми настояваше да уча по български книги.“

Из „Моите спомени“
на Йоаким Груев, 1906 г.

Къща музей на Добри Войников, Шумен

тори, като най-успешна е модернизацията на училищното дело в големите градове из Северна България, Тракия и Македония (Свищов, Търново, Шумен, Русе, София, Пловдив, Пазарджик, Стара Загора, Велес, Шип, Охрид), в района на Средногорие-то (Копривщица, Панагюрище, Клисурса), в подбалканските и предбалканските селища, като Сливен, Котел, Елена, Жеравна, Трявна.

Съществена роля за успеха на училищните реформи изиграват българските учители. Знакови примери за облика на даскалското съсловие са Райно Попович, Неофит Рилски, Христати Павлович, Ботьо Петков, Сава Доброплодни, Йоаким Груев, Сава Филаретов, Добри Чинтулов, Неделя Петкова, Райна поп Георгиева, Добри Войников, Иван Момчилов, Петко Р. Славейков – все ярки личности, оставили трайна следа в културната обнова и в политическия живот на възрожденското ни общество. Принос за развитието на просветното дело имат и редица емигрантски дейци и организации, осигурили стипендии за десетки български младежи да продължат обучението си в най-престижните европейски университети и гимназии – Париж, Монпелие, Хайделберг, Мюнхен, Лайпциг, Прага, Виена, Москва, Петербург, Атина, Рим.

За нуждите на новобългарското образование през 40-те и 50-те години на XIX в. се превеждат или пишат десетки учебници и помагала по история, география, ботаника, физика, аритметика, граматика. В по-големите училища се създават библиотечни фондове, учредяват се ученически дружества, организират се общи тържества на големите православни празници. Така се утвърждава и традицията за отбелязване на 11 май (денят на светите братя Кирил и Методий) като празник на българската просвета. В същата посока ценна подкрепа и помощ на българските училища оказват и читалищата, първите от които се откриват през 1856 г. в Лом, Свищов и Шумен.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Гледаме от десет години насам, откакто захватиха да се отворят тук-таме из отечеството ни България училища, взеха да се появяват и между нас учени хора, захватиха да се улесняват всичките наши работи, т.е. взеха да се съставляват търговски дружества и да работят с различни търговии: търговията хвати да се развива и разпространява повън от държавата в различни страни на света. Това от що произхожда? Не е ли се от училищата? Тия неща не са ли плодове, които се раждат от училищата? Да. Човекът, когато се роди на света, с нищо повече не се отличава от едно животно. Пък и като порасте и стигне на възраст, тогава се отличава само по естеството и по словесността от другите животни. А само когато се възпитае в училището и излезе оттам с понятие от разни науки, тогава става достоен да се нарече истински човек. Тия са прочее плодовете, които се възраждат в него, додето ходи и се учи в училището.“

Из реч на даскал Никола Бацаров при откриване на българското училище в Мачин, 8 ноември 1849 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„В Скандинавский полуостров (Швеция и Норвегия), мома, която остане без книжно учение, мъчно могла да са ожени; защото такава мома ся презира от момците, като да била сляпа и с двете си очи! Щем ли дочака и ние да видим някога у наша България учени майки, които да знаят как да си възпитават децата, като образованите Американки и Европейки?“

Коментар на Рашко И. Блъсков – издател на педагогическото списание „Училище“ в бр. 5, год. I от 24 януари 1871 г.

ЛИЧНОСТ:

Добри Войников е един от най-популярните възрожденски учители, драматург и вестникар, е роден през 1833 г. в Шумен. Учи първоначално в родния си град при Сава Филаретов, Иван Богоров и Сава Доброплодни, а по-късно завършва Френския колеж в Цариград. Завръща се като учител в Шумен, където се сближава с по-изявените представители на установилите се в града още преди Кримската война унгарци начело с Лайош Кошут и Михай Шафран. Свири на цигулка и китара, което му позволява да въведе за първи в обучението нотното пеене. Организира ученически представления под формата на театрални диалози. По-късно учителства във Влашко (Браила, Гюргево), издава свой вестник („Дунавска зора“), пише пиеси, създава своя театрална трупа, включва се активно и в освободителните борби, като подкрепя дейността на групата на т.нар. млади (ТЦБК и БРЦК).

След завладяването на Търново през 1393 г. независимата българска църква е унищожена. Патриарх Евтимий е заточен, десетки църкви и манастири са разрушени, духовенството е подложено на преследване, а ръководството на църковните дела по българските земи е поето от Вселенската патриаршия, като единствено Охридската архиепископия запазва автокефалния си статут.

Кога и защо възниква българо-гръцката църковна разпра? Някои български историци приемат, че още през първите столетия на османското владичество гръцкото духовенство предприело целенасочена асимилаторска политика спрямо българите. Документите от XV – XVII в. не потвърждават обаче подобна теза. Въпреки че българите са лишени от своя самостоятелна църковна институция, въпреки че висшето духовенство е съставено предимно от гърци, Цариградската патриаршия успява да заеме подобаващо място в живота на нашите предци. Под нейната опека православие то постепенно се свързва от кошмара на потисничеството. Възстановени са някои от манастирските средища, възражда се книжовният живот, активизират се връзките с останалите православни църкви. Духовните лица присъстват и във всички по-значими опити за освобождение през XVI и XVII в., а до възрожденската ни интелигенция е представена предимно от монаси и свещеници. Различни свидетелства сочат имената и на десетина лица, родени в българските земи, които заемат дори патриаршеския престол. Разбира се, в условията на чуждото господство християнството е сведено до битово равнище, но въпреки това религията се оказва важен фактор за опазване на културните традиции и народностното самосъзнание на българите.

Политиката на Цариградската патриаршия спрямо българите започва да се променя видимо, когато нейното ръководство е поето от представителите на т.нар. фанариотско съсловие. Църквата започва да осъществява все по-силен контрол над православното население. През XVIII в. окончателно се налага и практиката на откупуване на църковните постове. Корупцията, неграмотността и невежеството се ширят сред духовенството, а стремежът към лично облагодетелстване от страна на клира води до безконтролно увеличаване на църковните такси и данъци.

През 1766 г. независимата Сръбска църква е унищожена. Една година по-късно и Охридската архиепископия губи автокефалността си. Следват десетилетия на съзнателно провеждана политика на културна асимилация на формиращата се българска интелигенция и буржоазия, намерила израз

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Ако Високата порта, която вижда предаността и верността на българите, им даде своето доверие като на свои многообични деца и им даде архиепископско духовенство от тяхната народност, тя ще спечели с това тяхната безгранична признателност, а българското духовенство ще изкорени за малко гръцката политика, ако Портата му даде пълна свобода да открие народни училища, за да не отиват младите българи да учат в Русия или в Гърция. Ако Високата порта заповяда да се печатат българските книги в самата страна, това ще спре внасянето на книги, печатани в Одеса, Букурещ, в Атина и т.н., от които последствията са много печални. Ако правителството на Негово величество избере една българска депутация от членовете на духовенството или от граждани, които, бидейки напълно независими от Патриаршията, биха изложили всички нужди на народа пряко на Високата порта, и най-сетне ако в българските градове се създадат съдилища, съставени от мюсюлмани и българи, за да можем да се защитаваме срещу гръцките интриги и да насочваме народа по правилния път на подчинение и преданост към Високата порта, всички тези мерки, взети заедно, ще дадат възможност на правителството да види голата истина и ще попречат на гръцките интриги да заблуждават Високата порта.“

*Из изложението
на Неофит Бозвели
до Високата порта,
1844 г.*

в разпоредбата на патриарх Григорий V от 1819 г., в която архиереите се задължават да разпространяват гръцкия език сред всички православни християни в Османската империя. Гръцките духовници, които участват в ръководството на градските общини, толерират гръцките общности и открито защитават техните икономически и културнопросветни интереси. Всичко това, наред с продажността на фанариотското съсловие, поражда реални предпоставки за възникване на конфликт между българите и техните гръцки духовници.

Възстановяване на независимата българска църква.

Първите прояви на съпротива срещу гръцкото духовенство са организирани във Враца (1824 – 1827), в Скопие (1827 – 1828), Самоков (1829), Стара Загора, Нова Загора, Казанлък. Навсякъде населението настоява за замяна на гръцките архиереи с български, но тези надигания имат неорганизиран и локален характер. Едва в края на 30-те години на XIX в. обаче стихийната съпротива прераства в организирано църковно-национално движение, което възниква под влиянието на няколко фактора: стопанския просперитет на българите през втората четвърт на XIX в.; нарасналото самочувствие и обществено влияние на възрожденската буржоазия и интелигенция; реформирането на просветното дело; укрепването на националното самосъзнание на българите; започнатите от Високата порта танзиматски реформи.

Църковното движение започва с т.нар. търновски събития от 1839 – 1841 г. и завършва с учредяването на Българската екзархия през 1872 г. В тези хронологически грани-

Гюлханският хатишериф от 3 ноември 1839 г. – реформеният акт на султан Абдул Меджид, който придава легитимен характер на борбата срещу Патриаршията.

Къщата, която Стефан Богориди подарява като място за строеж на българска църква в цариградския квартал „Фенер“

Ферманът, с който е учредена Българската екзархия

ци може условно да се очертаят два периода, които се различават по обхват, интензитет, програмни цели и постигнати резултати. Първият етап обхваща времето от 1839 г. до края на Кримската война, а вторият – от 1856 г. до учредяването на Българската екзархия. През първия етап водеща е ролята на Неофит Бозвели. По негова инициатива Цариград се превръща в ръководен център на борбата, той е и автор на основните български искания – за назначаване на българи архиереи, фиксиране на архиерейските заплати, използване на българския език в църковните служби, правото на българите да издават свои вестници и книги, да имат своя църква в Цариград и др.

В периода след Кримската война сред църковните водачи се открояват Гаврил Кръстевич, Иларион Макариополски, Петко Р. Славейков, Стоян Чомаков, братя Тъпчилещови. Възползвайки се от дадените в Хатихумаюна от 18 февруари 1856 г. обещания за реформи в Османската империя, те успяват да сформират българско представителство в Цариград, което замисля и осъществява различни инициативи: изготвяне на молби до Високата порта и до Патриаршията за възстановяване на независимата българска църква, организиране на протести срещу злоупотребите на гръцките архиереи, популяризиране на българските искания пред европейската дипломация, Великденската акция от 3 април 1860 г., активно участие в създадената от Портата смесена комисия и др. Непримиримотта и решителността на църковните ни дейци принуждават турското правителство да възстанови независимата българска църква със статут на екзархия. По силата на султанския ферман от 27 февруари 1870 г. през 1871 г. в Цариград е свикан църковно-народен събор, който изработва устава на Екзархията, а на 16 февруари 1872 г. за първи български екзарх е утвърден Антим I.

Русия и българският църковен въпрос. В продължение на десетилетия историците на църковното ни движение, съзнателно или неволно, се поддават при интерпретациите на отделни събития и обстоятелства от развоя на българо-гръцкия спор на собствените си политически пристрастия или на наследените от епохата на Възраждането емоции и пропагандни клишета. Сред най-дискутираните в научната и популярната книжнина въпроси е този за ролята на Русия при решаването на българския църковен въпрос.

Още през XVII и XVIII в. Русия започва да използва православия като мощно средство за политическо и културно влияние върху подвластното на падишаха християнско население. Контактите с Вселенската патриаршия се активизират, увеличават се и помощите, които се предоставят на църкви, манастири и на самата Патриаршия под формата на дарения от църковна утвар, религиозна книжнина, парични ресурси, приходи от поземлени имоти. През втората четвърт на XIX в.,

Иларион Макариополски, 1812 – 1875

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Турското правителство преди 15 години забрани вноса в империята на черковни книги на славянски език, печатани в Русия, и оттогава построените в голям брой черкви няма откъде да си ги доставят. От 182 черкви във Филипополска епархия 96 нямат богослужебни книги. От тях в 28 се служи на напълно непонятния за енориашите гръцки език, а в останалите 68 – в едни се извършват непълна служба, а в други изобщо не се служи поради липса на книги. ... Това би могло да се предотврати с доставката от Русия на черковнославянски книги в достатъчно количество, които не се допускат само от митницата, а в магазините се продават открито без всякакви пречки от местната власт. Освен това даването на възможност за снабдяване с богослужебни книги на място и ако е възможно на държавни цени, ще бъде прието като голямо благодение от страна на Русия...“

Из доклад на Найдено Геров до руското външно министерство от 24 февруари 1861 г.

когато конфликтът между българите и гръцкото духовенство бързо се разраства, руската дипломация открито се противопоставя на българските искания, аргументирайки тази своя позиция с желанието да се съхрани единството на православието в Османската империя. И докато други страни, като Франция или Англия, проявяват повече гъвкавост по българския църковен въпрос, демонстрирайки в определени моменти готовност да подкрепят възстановяването на независимата българска църква, чак до средата на 60-те години на XIX в. Петербург категорично и последователно подкрепя твърдата неотстъпчивост на Цариградската патриаршия. Съдействие за тази своя позиция Русия намира и сред онези представители на българското духовенство, които получават образованието си в руски семинарии и руски духовни академии. Едва след назначаването на ген. Николай Игнатиев за посланик в Турция отношението към българо-гръцката разпра постепенно еволюира към възприемане на идеята за постигане на компромис между Патриаршията и българските църковни водачи. Така се появява и проектът на патриарх Григорий VI от 1867 г. за създаване на Българска екзархия, но с ограничен териториален обхват. Усилията на руската дипломация да контролира развоя на църковната борба, продължават и през следващите години. Белезите на тази „скрита“ руска намеса може да се проследят в дискусиите по време на църковно-народния събор през 1871 г., в избора на Антим I за български екзарх, в колебливото поведение на екзархийската управа по важни за българската национална кауза въпроси.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Вашият баща, вашият благодетел, покровителят ви и защитникът, его величество султанът, богато излива на народът си и на вас щедрата си милост. Заповядва пак да отидат в Цариград от обширното му владение депутати, които да си кажат, като синове на родителят, що им е потребно и що им е тъжно на животът. Тези депутати чух, чи ся пратиха от големите градове, избрани от тамошните чорбаджии, и не зная, ако селата знаят за тях. Тези депутати могат да са и най-добрите човеци, но секи може да помисли, чи са продадени на местните архипастире, защото живеяха и богатеяха през тях. Затова тии няма да продумат нито едно слово за народното учение и църковната поредка, нито да поискат архипастиря от своя род, както е потребно и прилично на многочислени народ. Тии депутати по народното желание не толко архипастире, но и независимий патриарх требуваше да искат, както го имаха първо българете, но когото гръцкото старание подир обрати в митрополит Терновский, който да зависи от патриархът гръцкий.“

*Из писмо на Васил Априлов
до съотечествениците му от 15 май 1845 г.*

ЛИЧНОСТ:

Антим I (1816 – 1888) е първият български екзарх. Роден е в Лозенград. Замонашва се през 1837 г. в Хилендарския манастир. По-късно учи в Цариград и в богословското училище на о. Халки. С помощта на руския консул в Смирна заминава за Русия и продължава образованието си в Одеската семинария. През 1856 г. завършва Московската духовна академия, а след завръщането си в Цариград става преподавател в Богословското училище на о. Халки. През 1868 г. е избран за Видински митрополит. Участва в църковно-народния събор в Цариград през 1871 г. Предпочетен е от Високата порта за екзарх на възстановената българска църква, тъй като за разлика от Иларион Макариополски заемал по-умерени позиции спрямо Патриаршията. В навечерието на Руско-турската война от 1877 – 1878 г. е освободен от заемания пост заради активните контакти, които поддържал с Московската патриаршия. След Освобождението се завръща в България и председателства Учредителното и Първото Велико народно събрание (1879 г.)

ЛИЧНОСТ:

Михаил Чайковски (1804 – 1886) – деец на полското освободително движение. По поръка на полското задгранично правителство в Париж осъществява активна организационна и пропагандна дейност в балканските провинции на Османската империя. Сближава се с Неофит Бозвели и Иларион Макариополски и им помага за популяризиране на българските църковни искания.

ЧУЖДАТА ПРОПАГАНДА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Католическата пропаганда в българските земи през XVIII и XIX век. Непосредствено след Чипровското въстание (1688 г.), по време на което стотици българи католици са избити, а други са принудени да потърсят спасение в Банат и Трансилвания, католическата пропаганда в българските земи изпитва сериозни затруднения. Плахи опити за съживяването ѝ са предприети през 30-те и 40-те години на XVIII в., като инициативата идва от ордена на френските капуцини, който насочва вниманието си към павликяните от Пловдивско и Одринско. В началото на XIX в. католическите мисии в Цариград, Одрин и Солун отново се активизират. Възстановена е и старата практика да се изпращат българчета на учение в най-реномираните училища и университети на Франция и Италия.

Реформаторската политика на Махмуд II (1808 – 1839) и на Абдул Меджид (1839 – 1861) също спомага за проникване на чуждата пропаганда на Балканите. Надеждите на католическите мисионери за успех се подхранват и от разрастващия се българо-гръцки църковен спор, както и от все по-осъзнатия стремеж на формирация се по онова време елит в българското възрожденско общество към разширяване на културните и политическите връзки със страните от Средна и Западна Европа. Всичко това дава основание на римокатолическата църква да възприеме по-енергична позиция спрямо българите в Османската империя. През 1847 г. в Рим е учредено специално Общество за обединение на всички християни в Ориента, а в началото на 1848 г. папа Пий IX обявява знаменитата си енциклика, в която декларира, че ще позволи на всички православни църкви, които приемат неговото върховенство, да съхранят източното си богослужение.

Предприетите стъпки променят тактиката за действие на католическата пропаганда в Османската империя. Сменят се и главните действащи лица. Френската дипломация се ангажира да закриля всеки, който проявява желание да приеме католическата вяра, а практическото осъществяване на новата политика на Рим се възлага на мисионерите от лазаристкия орден и на откритата през 1843 г. и ръководена от Михаил Чайковски полска агенция в Цариград.

Българската униатска църква. През пролетта на 1849 г. френският посланик в Цариград предлага на Портата да разреши на българите да се отделят в самостоятелна патриаршия или да бъдат присъединени към Карловацката архиепископия. Правителството обаче отхвърля тази идея с аргумента, че една самостоятелна българска църква може да се превърне в инструмент за засилване на влиянието на Русия сред българите. Не желаейки подобен ефект, Франция окончателно се ориентира към идеята за създаване на българска униатска църква.

ЛИЧНОСТ:

Д-р Алберт Лонг (1832 – 1901) – един от първите американски мисионери в българските земи. Роден е във Вашингтон в семейство на евангелски пастор. Получава много добро за времето си образование. Мисионерската си дейност в Османската империя започва през 1857 г. Установява се първоначално в Шумен, по-късно в Търново, а от 1864 г. е в Цариград. Успява да създаде приятелски контакти с влиятелни възрожденски дейци и има съществен принос за популяризиране на различни нови идеи в обществения и културния живот на тогавашното българско общество, като организирането на неделни училища, създаването на женски дружества и др. Заедно с Илайъс Ригс, Христодул Костович и Петко Славейков превеждат и издават пълния текст на Светото писание (Стария и Новия завет). Оказва съдействие на редица български младежи да учат в Робърт колеж, Цариград или в чужбина. Подкрепя борбата на българите срещу Патриаршията и съдейства за популяризиране на българската кауза след драматичното потушаване на Априлското въстание.

Михаил Чайковски

Така поставената цел се оказва по-лесно достижима, затова и ръководителят на лазаристите в Цариград Евгений Боре започва да действа за пропагандиране на униатските идеи. Умел и гъвкав политик, той се възползва от задълбочаващата се българо-гръцка разпра и с различни средства съумява да привлече привърженици за своята кауза сред цариградските дейци. При пълна секретност през 1855 г. мисионерите лазаристи започват преговори за създаване на българска униатска църква с Драган Цанков, Георги Миркович, Манол Иванов и Христо Ваклидов. По това време Драган Цанков дори приема католическата вяра, а през 1857 г. полската емиграция и лазаристите му помагат да открие своя печатница в Цариград и да започне издаването на в. „България“. През 1857 г. е открита мисия и в Никопол.

За разширяване на влиянието на униатските идеи допринася и обстоятелството, че броят на българските младежи, които учат в католическите страни на Европа, непрекъснато се увеличава. Ако към тях се прибавят и българите, които посещават действащите на територията на Османската империя над 30 френски училища, като лазаристкия колеж в Бебек, лицея в Галата, католическите училища в Одрин, Пловдив, Русе, Тулча, Битоля и др., броят на френските възпитаници сред българите достига около 1400 души. Не всички от тях стават ревностни последователи на унията, но очевидно е, че през 60-те години на XIX в. католическата пропаганда разполага вече със сериозен потенциал за влияние.

Първите опити за налагане на унията се свързват с т.нар.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„По това време и българите, подобно на другите народи в Турция, под името протестант са разбирали безверник, безбожник, неприетежащ нищо свято. При такова разбиране за протестантството на протестантските мисионери се гледало като на зараза и [хората] странели от тях. Само непреодолимата жажда за образование, потребността от което в последно време се чувства така силно сред българите, могла да потисне отвращението към тях у някои млади хора, бедни и без родители, които мисионерите приели при себе си не само да се учат, но и да ги издържат. Възпитаниците на мисионерите разказвали за тях сред хората, че не само че не искат да ги откъснат от православието, напротив, в своите молитви мисионерите се молят за благосъстоянието на православните българи, за успеха на тяхното просвещение, за благоприятното решаване на българския църковен въпрос, за освобождението им от чуждото верско и иноплеменно господство и т.н.“

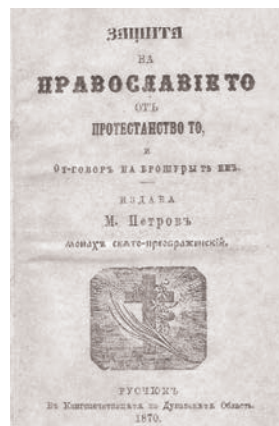
*Из „Записка“ на Найден Геров,
Пловдив, до Славянския
благотворителен комитет,
Москва, 1869 г.*

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Преди четири години католически мисионери от Солун са посетили мястото [Разлог] и придумали хората да изпратят пет-шест момчета и още толкова момичета в тяхното училище в Солун, като поемат всички техни разходи по път, облекло, обучение. Брошурата „Папата и католическата църква“, донесени от нашия книжар при първото му посещение, е предизвикала голямо вълнение. Направени са били опити да се върнат учениците. Две от момчетата са успели да избягат. Общественото настроение почнало да се обръща в полза на протестантите и миналата година двама ученици от Банско дойдоха в нашето училище [в Самоков], като се очакват още двама-трима тази година.

Ние пристигнахме в Банско в петък вечерта и останахме до пладне в понеделник. Прекарахме времето интересно, проповядвахме в училището по уговорка с гражданите пред повече от сто души, молихме се и изнесохме проповеди в домовете на две семейства, съответно от 8 и 11 души. Гражданите подготвиха и се подписаха под документ, с който се задължаваха да затварят всички дюкяни и обществени места в неделя и ме помолиха да осигурия ферман, с който пазарният ден да се премести от неделя във вторник. Вярваме, че Господ има да свърши много работа сред тези хора.“

Из писмо на американския мисионер Чарлз Морс, 1867 г.

Брошура на Матей Преображенски в защита на православието, отпечатана в Русе през 1870 г.

„кукушки събития“ от пролетта и лятото на 1859 г. Местното население многократно отправяло искане за замяна на владиката Милетий, но Патриаршията упорито отказвала. След като търпението на кукушчани се изчерпало, те решили да отправят молба до папа Пий IX да ги приеме под своето върховенство.

Условията за осъществяване на успешна униатска пропаганда стават още по-благоприятни след Великденската акция (3 април 1860 г.). Неотстъпчивостта на Патриаршията подтиква мнозина, по примера на кукушките българи, да видят в унията възможност за създаване на самостоятелна българска църква. Така кръгът около Драган Цанков и в. „България“ разширява влиянието си и на 18 декември 1860 г. се стига до тържественото обявяване на унията. През януари 1861 г. папа Пий IX потвърждава унията, както и обещанието за запазване на обредите в българската църква. През пролетта на същата година специална делегация заминава за Рим, където Йосиф Соколски е ръкоположен за архиепископ на българската униатска църква, като в края на 1861 г. неговото паство достига 14 500 души.

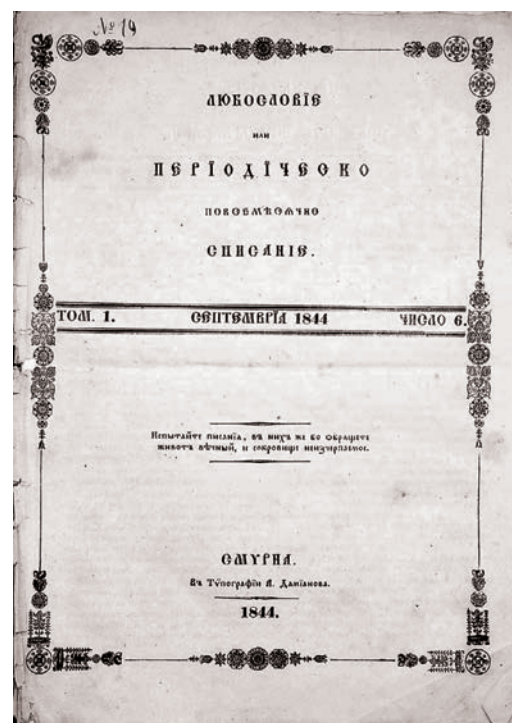
Постигнатите успехи обаче се оказват илюзорни. Обявяването на унията подтиква останалите църковни дейци да се обединят в името на спасяването на православните традиции. Русия и Патриаршията в Цариград също се включват в борбата срещу католическите мисионери. Драган Цанков е обявен за враг и чужд шпионин, а под натиска на Найдено Геров и на Петко Р. Славейков, Йосиф Соколски се отказва от унията и бяга в руското посолство, откъдето е прехвърлен в Русия. През 60-те и началото на 70-те години на XIX в. униатите успяват да позакрепят позициите си и в отделни селища – Видин, Търново, Свищов, Шумен, Скопие, Воден, дори привличат нови привърженици, но като цяло влиянието им остава крехко и не заплашва устоите на православната църква у нас.

Протестантската пропаганда. Протестантските мисионери се появяват в българските земи сравнително късно – едва в началото на XIX в. Първите стъпки са предприети от Британското библейско общество, но водещата роля за разпространение на протестантството на Балканите се поема от американските мисии в Османската империя. Проникването си на изток англосаксонските протестанти започват от о. Малта, а след това и от Смирна. През 20-те години на XIX в. са открити мисионерски станции в Цариград и в Гърция, предприемат се и проучвателни пътувания из българските земи, но системната пропагандна дейност сред българите започва да се осъществява едва през 40-те и 50-те години на века.

Първоначално протестантите си поставят за задача превеждането и разпространението на Светото писание на всички местни езици. Съществена роля за успешното решаване на тази задача изиграва Неофит Рилски, който се заема с превода на Новия завет. С помощта на американските мисионери в Смирна Константин Фотинов започва да издава популярното

Йосиф Соколски (1786 – 1879) – архиепископ на българската униатска църква

Списание „Любословие“, издавано в Смирна

Списание „Зорница“ – едно от най-популярните издания на американските протестантски мисионери в Османската империя. Започва да се издава през 1864 г. в Цариград, а негов редактор е д-р Алберт Лонг.

списание „Любословие“. Организирано се и първите пътувания из българските земи, които трябва да дадат представа за реалните възможности за създаване на мисии във вътрешността на страната. Ценни сведения за това са събрани от американските евангелисти д-р Алберт Лонг и Сайръс Хамлин. През 1858 г. протестантите откриват мисия в Одрин, а след това и в Пловдив, Стара Загора, София, Самоков, като сред мисионерите се открояват Уилям Мериам, Джеймс Кларк, Елиъс Ригс и др.

През ноември 1860 г. американският посланик е помолен от водачите на църковното движение да употреби влиянието си пред Портата, за да се издействат поне минимални отстъпки по основните български искания. Изготвен е и меморандум, подписан от българските владци и от цариградските първенци, който е изпратен до посланиците на САЩ, Великобритания, Швеция, Холандия, Норвегия и Дания. През 60-те години американските мисионери Елиъс Ригс и Алберт Лонг съдействат за отпечатване на български език на редактираните от Петко Р. Славейков и Христофур Костович преводи на Стария и Новия завет. Двата мисионери имат заслуга и за издаването на протестантското списание „Зорница“ (1864 г.), а през 1876 г. започва да излиза и едноименен седмичен вестник. Американските мисионери допринасят и за навлизането в просветното движение на т.нар. неделни училища, за развитието на въздържателното дело, за популяризирането на феминистките идеи. Важна роля за духовния подем на възрожденското общество играят и възпитаниците на Робърт колеж в Цариград и на американското девическо училище в Скутари.

ЛИЧНОСТ:

Д-р Стоян Чомаков се откроява като един от водачите на църковното движение в годините след Кримската война. Роден през 1819 г., той произхожда от два от най-влиятелните коптивски рода – Чомакови и Чалъкови. Учи първоначално в Пловдив, на о. Андрос и в Атина, по-късно следва медицина в Пиза и Флоренция, а през 1846 – 1848 г. специализира хирургия в Париж. Когато се завръща от Франция, се установява в Пловдив и става първият градски лекар в града под тепетата, като отваря и собствена аптека. През следващите години подпомага църковното и просветното дело. Избран е за български представител на църковния събор, свикан през 1858 г., а след неговото закриване остава в Цариград и участва във всички по-важни инициативи, организирани от цариградските българи за решаването на българския църковен въпрос. В края на 1860 г. по негова инициатива е изработен проект за решаване на българския църковен въпрос, предвиждащ създаване на българска протестантска църква. Проектът е подкрепен от английското посолство и от американските мисионери в Цариград, но остава нереализиран. След Освобождението заема различни обществени постове, за кратко е дори министър на просветата. Умира в София през 1893 г.

Трудно е да се уточни кога първите българи се заселват в столицата на Османската империя. Още през XV – XVII в. някои идват, за да станат домашни слуги на богатите турци, на други занаятът или търговията изискват да останат за по-дълго в Цариград, а трети просто си търсят късмета сред шумната пъстрота на столичния град. През XVIII и началото на XIX в. мнозина българи отиват в Цариград и за да се спасят от произвола на провинциалните паши и бейове или за да си намерят по-подходящо препитание. Българската общност в Цариград нараства чувствително през втората четвърт на XIX в., когато българите край Босфора достигат 30 000 души.

Стопанска активност на цариградските българи. За участието на българите в икономическия живот на Цариград през първите векове на османското владичество се знае малко. Мнозина се изявяват в посредническата търговия с разнообразни стоки, необходими за изхранването на многобройното столично население. Особено доходно се оказва джелепството – дейност, на която десетки възрожденски фамилии дължали богатството и влиянието си. Отделни български занаятчийци успяват да се утвърдят като майстори в различните цариградски еснафи, други търсят препитанието си като дребни търговци по чаршиите и пазарите. Запазени са свидетелства и за българи млекари, които снабдяват столицата с мляко и млечни произведения.

От началото на XIX в. стопанската роля на цариградските българи нараства. До голяма степен това се дължи на промените в политическа и стопанска конюнктура в Османската империя, но от значение е и обстоятелството, че българските преселници в Цариград, идващи най-често от подбалканските градчета Калофер, Котел, Карлово, Клисурса, Сопот и др., са обвързани с проспериращото по онова време текстилно производство. Някои от тях започват работа в държавните работилници, по-инициативните обаче се захващат със самостоятелен занаят и отварят собствени дюкяни, а за да се защитават, се организират и в свои български еснафи. Като най-голям и силен се откроява абаджийският еснаф, чието седалище се намирало в Галата.

Освен със занаяти отделни българи се занимават и с търговия. Измежду известните търговци са братята Тъпчилешови, Моравенови, Каравелови. Търгувало се с всичко, но големите печалби идват от доставките на месо и други хранителни продукти за столичното население. Най-прочути били копривщенските и панагюрските джелепи, а добруджанското зърно и брашно, пловдивският ориз, българското мляко, сирене и кашкавал се търсели от всички.

Неофит Бозвели – виден представител на цариградските българи

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Цариград е най-големият български град през XIX век. В легалния период на [националното] движение той е неговата „столица“, както по-късно Букурещ става „столица“ на революционното движение. За броя на българите в Цариград след тридесетте години на миналия век [XIX в.] има много сведения, но нито едно от тях не е точно, не се основава на преброяване, на статистика. ... Изумителна, неповторима гледка представляват тези български цариградчани от миналия век [XIX в.] в своята маса. Както казва дядо Славейков, България не е имала нужда тогава от етнографически музей. Той съществувал жив в Цариград. Било представено почти всяко българско селце със своята пъстра носия, със своите типове и диалекти.“

Из „Българският Великден, или страстите български“, Т. Жечев, 1975 г.

Канторите на българските търговци са били разпръснати из целия град, като най-предпочитаното място за установяване на новопристигащите търговци е Балкапан хан. Той представлявал каменна сграда, използвана навремето от еничарите, но след тяхното унищожаване го предоставят за нуждите на цариградските еснафи.

През 50-те години на XIX в. българското присъствие в Цариград нараства още повече. Тук се заселват нови търговци, по-заможни, по-добре подготвени и вече с по-развито национално чувство. Те търгуват с близки и далечни страни, създават свои сдружения, участват в банкови операции. Показателни за мащабите на стопанската активност на цариградските българи са данните за търговската къща на Христо и Никола Тъпчилещови. Според годишните им баланси през 1862 г. братя Тъпчилещови боравят с капитал от 5 090 865 гроша, през 1868 г. – с 8 879 835, а през 1875 г. – с 10 786 659. Тези значителни за онова време суми им позволяват да разгърнат мащабна търговска, производствена и посредническа дейност.

През 1862 г. в Цариград е основано и българско мореплавателно търговско дружество „Провидение“. Първоначално неговият капитал се състои от 500 акции на стойност 5000 турски лири. За около година и половина част от акциите са продадени и дружеството успява да купи от Англия параход, именуван многозначително „Абдул Азис“. През 1867 г. се учредява „Българско братско дружество“, а няколко години по-късно се появяват българското заемателно дружество „Напредък“, дру-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Ако има в Цариград някое място по-мило и по-любопитно за едно българина, то е Балкапан хан [...] Тук нашенец сам си готви, сам си пере, сам си мете стаята, докле стигне някоя парица, за да може донесе няколко топа гайтан и сетне някой денк сливненски аби: това е началото на търговията му [...] Балкапанци повече съставляват съдружества не по-много от двама, за което ги е накарала нуждата, за да могат едно по друго да ся разменават всяка година, т.е. единият като си отиде на село, другият да дохожда в Цариград. Няколко от тях испращат и колониални стоки за в Румели, ал търговските им познания изобщо се определят само върху търговията, която се върти в Балкапан хан. Даже и да изпадне някой от тях, той не знае как да се подреди. Като имат зимане-даване повече с анадолци бакали, тия понякогаж се отнасят по-дебелашки от последните и най-паче ако усетят, че някой няма пари.

Набрани на едно място както в някое село, тия са улеснили изданието на първия вестник и основанието на типография в същия Балкапан хан на 1848 г. на едно място, дето преди няколко години страшно е било и да се продума български. Тия са основателите и на „Български книжици“ и „Съветника“, ал всичко, чтото и да са направили в това отношение, опит и самите техни дела доказаха, че тия отбихат най-добре търговийката си.“ (Иван Богоров)

„Българи балкапанци“, XIX в.

Улица в Цариград, 1836 г. Акварел от неизвестен автор

жествата „Блага чест“ и „Надежда“. В централните столични квартали възникват български аптеки, книжарници, кафенета. През XIX в. отделни българи получават възможност да заемат и високи постове в новосъздадените турски министерства и държавни учреждения. Такива са например внукът на Софроний Врачански княз Стефан Богориди, Гаврил Кръстевич, Стоян Чомаков, Стоян Михайловски, Никола Сапунов, Иванчо х. Пенчович, д-р Христо Стамболски. При нужда повечето от тях оказват реална помощ на своите сънародници за решаването на спорни и трудни въпроси, засягащи било църковното, било просветното дело на българските общини от различни краища на страната.

Българската община в Цариград. Докъм 30-те години на XIX в. хилядите българи, живеещи в Цариград, остават незабележими сред столичното население. Най-важен за тях е поминъкът. Народността остава на заден план. Затова и гърчеенето на по-заможните се приема за нещо естествено. Едва просветното и църковното движение събуждат националното самочувствие на цариградските българи. Важна роля за това изиграва Неофит Бозвели, който се установява в Цариград и съсредоточава усилията си към обединение на многохилядната българска колония. Така още през 40-те години на XIX в. Цариград се превръща в общонационален културно-просветен център, а в хода на църковното движение ролята на цариградската българска община нараства дотолкова, че тя поема ръководството на по-важните инициативи в борбата срещу Патриаршията.

Цариград като културен и просветен център на българите. През XIX в. турската столица привлича мнозина българи с по-добрите си възможности за учение. Отначало интересът е насочен към Гръцката велика школа в цариградското предградие Куру чешме. По онова време това е най-уреденото светско училище в Османската империя. В него се преподават философия, богословие, математика, физика, химия, астрономия, латински, гръцки, френски. За учениците, идващи от други градове, има пансион, а възпитателите са измежду най-подготвените и образовани гръцки учители. През това училище преминават общо 93 българчета от всички краища на страната, между които Сава Доброплодни, Георги Раковски, Гаврил Кръстевич, Иван Богоров, Иларион Макариополски, Алеко Богориди и др. По-късно в Цариград са открити и български училища, като до Освобождението техният брой в големите столични квартали достига седем.

В периода на Танзимата в турската столица са създадени и няколко елитни училища по западноевропейски образец. Най-голямо значение за българите имат френският колеж в квартала Бебек и държавният лицей „Галатасарай“. През тези две училища, изградени в духа на френската образователна традиция, преминават около 150 български младежи. На популярност сред българите се радват и американският Робърт колеж,

ЛИЧНОСТ:

Княз Стефан Богориди е роден в Котел, получава образованието си в Букурещ, след което се установява в Цариград. Там благодарение на личните си качества успява да достигне високи постове във висшата турска администрация и спечелва благоволенieto на двама турски султани – Махмуд II и Абдул Меджид. Има безспорни заслуги за подготовката на Одринския мирен договор, а през 1830 г. лично той организира и тайната среща между английския посланик и султана, на която е разрешен въпросът за гръцката независимост. За влиянието на Стефан Богориди в султанския дворец се разказвали легенди. Запазени са свидетелства за това как Махмуд II посетил дома на Стефан Богориди, за да изпие едно кафе и за да си поприказва със своя приятел, а неговият наследник присъствал дори на сватбата на една от дъщерите на Богориди. Това станало през декември 1851 г. Денят бил дъждовен и никой не вярвал, че султанът ще си развали кефа заради една християнска сватба. Неочаквано златната колесница на Абдул Меджид се задала и старият Богориди щастливо посрещнал султана на портата. От къщата се носела тържествена музика, всички стояли смирено, с приведени глави. Султанът влязъл в дома на Богориди и останал до края на тържеството, в което участвали още двама патриарси и сръбският външен министър.

основан през 1863 г. с помощта на протестантски мисионери, Военномедицинското училище, открито още през 1827 г., богословското училище на о. Халки. Възпитаниците на тези училища съставляват значителна група от българската възрожденска интелигенция, от която впоследствие излизат мнозина видни политици, учители, революционери, офицери, съдии, лекари.

През XIX в. столицата на Османската империя се оформя и като едно от средоточията на възрожденския периодичен печат. Тук се издават 26 от излизалите до Освобождението 96 български вестника и списания. Началото е поставено през 1848 г. с „Цариградски вестник“. По-късно се появяват вестниците на Драган Цанков, Никола Михайловски, Тодор Бурмов, Петко Р. Славейков, Иван Найденов, Марко Балабанов. На най-голяма популярност се радват „Македония“, „Право“, „Съветник“, „Източно време“, а измежду списанията добър прием намират „Читалище“ и „Български книжици“. Цариград се обособява и като най-мощния книгопечатен център през Възраждането. В турската столица са отпечатани 600 книги, което съставлявало около 32% от всички издадени до 1878 г. български книги. Неслучайно по различно време тук живеят и творят Александър Екзарх, Петко Р. Славейков, Марко Балабанов, Иван Найденов. През 1870 г. група възрожденски интелектуалци основават дори българско печатарско дружество „Промышление“. С общи усилия през 1866 г. цариградските българи откриват и свое читалище, а за да се противопоставят на гръцката и сръбската пропаганда в Македония, основават и Македонска дружина.

Устав на българското читалище в Цариград, 1868 г.

„Цариградски вестник“ е първият български вестник, излизащ в пределите на Османската империя. Първоначално негов редактор е Иван Богоров, заменен по-късно от Александър Екзарх.

ЛИЧНОСТ:

Д-р Христо Стамболски е български лекар и обществен деец. Роден е в Казанлък през 1843 г. Учи първоначално в родния си град, а по-късно завършва Военномедицинското училище в Цариград през 1868 г. и още същата година остава като преподавател в него. Включва се в обществения живот на цариградските българи и участва активно в църковното движение, подпомага читалищното и книжовното дело. Автор е на различни научни изследвания и преводи, с които допринася за популяризиране на най-новите постижения на европейската медицина. Заради патриотичните си изяви изпада в немилост и през 1877 г. е изпратен на заточение в Йемен.

БЪЛГАРСКИТЕ ЗАВЕРИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Стопанският подем и духовната пробуда укрепват самочувствието на формирация се възрожденски елит и създават реални предпоставки за активизиране на борбите за отхвърляне на чуждото политическо господство. Най-ярката проява на освободителните стремежи на българите през първата половина на XIX в. се свързва с опита за въстание в района на Еленско, Лясковско, Габровско и Търновско, останал в историята под името Велчова завера.

Велчовата завера. Замисълът за поредното българско въстание принадлежи на Велчо Атанасов и Георги Мамарчев. Велчо Атанасов е роден в Търново около 1780 г. В младежките си години емигрира във Влашко и дълго време живее в Букурещ, а после – в Будапеща и Брашов. Завърнал се в родния град, той се заема с търговия и скоро се издига като един от най-влиятелните българи в Търновско. По същото време другият водач на заверата – Георги Мамарчев, се установява в Силистра, задържана от Русия като гаранция за изпълнение на Одринския договор от 1829 г.

Двата патриоти споделят общи възгледи за съдбата на българския политически въпрос, като идеята за самостоятелно въстание възниква през 1833 г. Същинската подготовка обаче започва през 1834 г., когато около Велчо Атанасов се обособява ядро от съмишленици – все представители на търговското и занаятчийското съсловие, като Никола Гайтанджиев, Иван Кюркчи, Димитър Софиянлията, учителят Андон Никопит, Стоянчо Ахтаря, еленският чорбаджия х. Юрдан Брадата и др. Още през есента на 1834 г. търновци успяват да изградят мрежа от съзаклятници. По места се събира оръжие и барут, организира се военното обучение на бъдещите въстаници. Предвижда се изработването на униформи и знамена. Изготвен е и конкретен план, според който под предлог че събира строителни работници за възстановяване на Варненската крепост, Димитър Софиянлията трябвало да събере около 2000 души. В предварително уречения ден този отряд щял да нападне турския гарнизон в Търново и да обяви началото на всенародното въстание. Особено място в подготовката на бунта се пада и на Плаковския манастир, чийто игумен – отец Сергей, участва активно в ръководството на заверата. През пролетта на 1835 г. обаче, непосредствено преди обявяването на въстанието, еленският чорбаджия Йордан Кисъов извършва предателство. Турските власти арестуват ръководителите на заверата и след набързо организиран съд петима от тях са екзекутирани. Подложен на жестоки мъчения, отец Сергей е заточен в Мъглижкия манастир, където по-късно умира от раните си. Георги Мамарчев бил изпратен в Цариград, след което е осъден

Плаковският манастир, където се провеждат заседанията на организаторите на Велчовата завера и където игумен е отец Сергей.

Велчо Атанасов – Джамджията

на заточение най-напред в Мала Азия, след това на о. Самос, където умира през 1846 г.

Въстанията в Северозападна България. Политическата активност на българите през втората четвърт на XIX в. намира израз и в поредицата от въстания в Северозападна България, организирани през 1833, 1835, 1836 – 1837, 1841, 1850 и 1856 г. Главната причина за тези надигания е неспособността на корумпираната местна власт да осъществи започнатата аграрна реформа в Османската империя. С бездействието си държавните чиновници съдействат за съхраняване на т.нар. господарлъци във Видинско, Врачанско, Радомирско, Пиротско и Нишко, при които турските аги и бейове запазват земята в свои ръце, използват християните за ангария и ги подлагат на двойно данъчно облагане. Недоволството от това безрадостно положение е подхранвано и от целенасочената пропаганда на сръбското правителство. С щедри обещания за помощ сръбски емисари подтикват българите да грабнат оръжие, но в действителност обслужват планове на княз Милош Обренович за териториално разширение на Сърбия за сметка на нейните съседи.

От всички бунтове в днешна Северозападна България най-добре организирани са Нишкото (1841 г.) и Видинското въстание (1850 г.). Въоръжените действия в Нишко започват на 6 април 1841 г. (Великден), когато турска банда напада с. Каменица. Местното население дава въоръжен отпор на насилниците, след

ЛИЧНОСТ:

Цеко Петков (дядо Цеко) (1807 – 1881) е сред най-популярните български войводи. Роден в с. Дългошевци (дн. Замфир), Ломско, той става хайдутин в дружината на Иван Кулин. Участва във въстанието в Берковско през 1836 г., в Първия и във Втория браилски бунт, а след техния неуспех емигрира в Русия. По-късно се завръща в родния край, установява се в с. Момин брод и става дори кнез на селото. Включва се в подготовката на Видинското въстание (1850 г.) и командва една от големите въстанически чети. През 1851 г. е арестуван и три години престоюва окован във Видинската крепост. Освободен е след застъпничеството на извънредния руски пратеник в Цариград княз Алексей Меншиков. Доброволец е в Кримската война (1853 – 1856) и в Руско-турската война от 1877 – 1878 г. При освещаването на Самарското знаме в Плоещ (6 май 1877 г.) произнася пламенна реч пред българските опълченци. След Освобождението участва в Учредителното събрание (1879 г.) като представител на Белоградчишка околия.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... И по-рано имаше притеснения, но след идването на сегашния нишки паша те се увеличиха... Когато дойде, тоя паша свика всички общински първенци и им обяви султанския ферман, според който те трябваше да плащат като единствен данък по 3 пиастра и 12 пари на сто от стойността на имота си. Ние всички се преклонихме пред тази заповед и бяхме изпратени с уверението, че наскоро ще се пристъпи към опис на нашите имоти, които ние трябва да декларираме с точност. Когато комисарите по описанието дойдоха, ние им обяхме точно цялото си имущество, изпълнявайки изричната височайша заповед. Но комисарите нанесоха в своите списъци двойно повече от това, което ние обяхме.

Между това дойде време за събиране на десятъка и ние го заплатихме върху пшеницата, кукуруза [царевицата] и фасула. За всякакъв вид зърно те ни вземаха по 4 пари, а за една ока вино – 7 пари. След като взеха десятъка, те поискаха процент от 8 пиастра и 2 пари. Те заявиха, че така нареждат допълнителни височайши заповеди. Ние се подчинихме и на това. [...] Когато видяхме, че притесненията и лошите отношения нямат край и че нашите оплаквания не достигат до престола, ние дигнахме глава не срещу монарха и неговите заповеди, а срещу потисниците. Но пашата, който ни обяви за бунтовници, като се свърза с потисниците, допусна нашите села да бъдат опожарявани, нашите жени и деца да бъдат отвлечани в робство и така по-голямата част от нашите братя по вяра да бъдат унищожавани, преди нашите оплаквания да стигнат до знанието на султана.“

Из оплакване на българите от Нишко, 1841 г.

Паметна плоча в Раковишкия манастир за избухването на въстанието в Северозападна България

което се пристъпва към изграждане на въстанически лагери в близките до сръбската граница гори. Особено дейни са отрядите на Никола Сръндак и Стоян Чавдар, благодарение на които въстанието обхваща Нишко, Пиротско, Лесковацко и Вранско.

В решителния момент сръбският княз отказва помощ на разбунтувалото се население, а управителят на Ниш мобилизира всички мюсюлмански сили и свиква дори албанското опълчение. След тежки боеве турците успяват да унищожат последния въстанически лагер на 13 април. Заловените въстаници са отведени в Ниш и там са обезглавени, а около 225 села са разрушени и опожарени. Невероятната жестокост, с която въстанието е смазано, предизвиква силен международен отзвук, като под натиска на Великите сили Високата порта е принудена да изпрати в Нишко и Пиротско специална анкетна комисия, а малко по-късно турското правителство разрешава районът на въстанието да бъде посетен и от чуждестранни наблюдатели.

По сходен начин се развиват и събитията, свързани с Видинското въстание от 1850 г. Началото на съзаклятието е поставено в Белоградчик, като начело на заговора застават Цоло Тодоров, Лило Панов и други местни първенци. Според предварителните планове въстанието трябвало да избухне на Спасовден (1 юни 1850 г.). Предвижда се превземането на Лом и Белоградчик, след което въстаническите отряди щели да обсадят Видин. За главна база на бунтовните действия са определени с. Раковица и близкият манастир, а командването на отрядите е поверено на капитан Кръстьо, Иван Кулин, Първан Върбанов, Петко Маринов.

През пролетта на 1850 г. подготовката за предстоящото въстание навлиза в решителната си фаза. Агитацията обхваща целия регион, а населението започва открито да се въоръжава. По места се уточняват и последните детайли, когато на 27 май 1850 г. селяните в Белоградчишко сформират отряд, с който нападат пъдарите на субашията. До 29 – 30 май въстанието обхваща повечето села в Белоградчишко, Кулско, Видинско и Ломско. Главните пътища са поставени под контрол, започват да се организират и отрядите, с които трябвало да се настъпи към Видин и Лом. Властите обаче вземат извънредни мерки и само за 2 – 3 дни разбиват основните сили на въстаниците. Междувременно населението от надигналите се кази отказва да се предаде и масово се оттегля в околните гори и планинските местности. На 9 юни в Белград е получено специално изложение от името на 118 села от Северозападна България, в което се настоява за оказване на помощ. Прошения са изпратени и до руския император. Тези действия отново привличат вниманието на европейската дипломация към българския политически въпрос и принуждават Високата порта да изпрати свой извънреден пълномощник във Видинско, който да умиротвори обстановката в района.

Емигрантските инициативи. През 40-те години на XIX в. в борбите срещу Високата порта активно се включва и многобройната българска емиграция. Още през 1830 г. по-изявените

Старата църква на Раковишкия манастир „Света Троица“, в който организаторите на Видинското въстание (1850 г.) провеждат заседанията си.

Паметник на Велчовата завета във Велико Търново

дейци на т.нар. Букурещки кръг насочват усилията си към реализиране на проект за създаване на автономно българско княжество в Добруджа. Идеята е лансирана от свищовлията Васил Ненович. С помощта на Никола Пиколо към инициативата е привлечен и Стефан Богориди. В крайна сметка обаче начинанието на букурещките българи се проваля.

В началото на 40-те години на XIX в. емиграцията във Влашко и Молдова отново се раздвижва. На два пъти – през юли 1841 и през февруари 1842 г., са предприети действия за освобождаването на България. И при двата опита, известни под името Браилски бунтове, организаторите предвиждат да сформират въоръжени отряди, които да се прехвърлят на юг от Дунав и да вдигнат въстание. Първият Браилски бунт е подготвен от Васил Вълков, а вторият се ръководи от Георги Раковски, чийто план е и по-мощен. Младият котленец искал да сформира два въоръжени отряда, които да се прехвърлят едновременно от Галац и Браила. За да осъществи този замисъл, той изпраща в Галац търговеца Георги Казаков, а в Бесарабия – Петър Ганчев. И двата браилски бунта завършват без успех, но отбелязват нов момент в развитието на освободителните борби на българския народ – постепенното възприемане на идеята за общи политически и въоръжени акции срещу Високата порта от страна на всички балкански народи.

ЛИЧНОСТ:

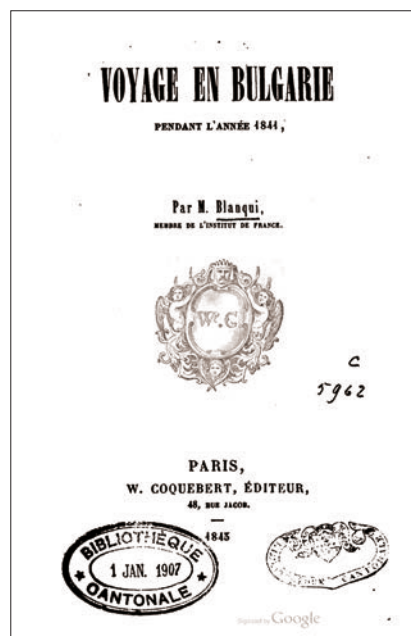
Жером Бланки (1798 – 1854) – френски икономист и политик. След потушаването на Нишкото въстание (1841 г.) е изпратен от френското правителство да проучи положението на подвластното християнско население в Османската империя. Негов преводач е Александър Екзарх, който по това време е студент в Париж. Впечатленията си от Балканите Ж. Бланки обобщава в книгата „Пътуване из България през 1841 г.“. Подробните му доклади от района на въстанието спомагат за запознаване на френската общественост със съдбата на българите и за популяризиране на българския политически въпрос като самостоятелен аспект на големия Източен въпрос.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Колкото по-навътре прониквахме в скритите в горските дебри села, толкова по-ясно се виждаше дълбокото отчаяние, което бе обхванало жителите им. Обитавани от чисто християнско население, тези села бяха станали обект на яростта на арнаутите, които дебнеха българите на хайки, подобно на ловци, преследващи пляката си. Среცнахме много изгорени къщи, изтръгнати овощни дръвчета, скитащи се деца, уплашени жени – навсякъде ужас и опустошение. Сред мъжкото население само няколко белобради стари попове се осмелиха да разменят с нас няколко бегли погледа и приветствени думи. Опитвах се да ги успокоя, като им казах, че техните нещастия са известни в Европа и че съм дошъл от името на християните във Франция да преценя обстановката. Скоро новината обиколи селата и много хора дойдоха при мен, за да оказват почит на френския трибагренник, който никога не съм носил с повече гордост. Все още са ми пред очите оживените групи български селяни с дълги бели сетрета и овчи калпаци. Сбрали се около нас, те искаха новини, съвети, а след това и оръжие... „Пушки! Пушки! – викаха те. – Дайте ни пушки и ще прочистим горите от тези диви зверове!“

Не трябваше да насърчавам подобно въодушевление, затова препоръчах на моя преводач да обясни на хората, че най-доброто, което могат да направят, е да запазят спокойствие и да изчакат справедливото решение на турското правителство и на неофициалната намеса на християнските сили да сложи край на техните беди. Мнозина от тях ми показваха празните си къщи, опустошените градини, поруганите жени, после закриваха лицето си с ръце...“

Из проучването на Жером Бланки за Нишкото въстание от 1841 г.

Заглавна страница на книгата на Жером Бланки „Пътуване из България през 1841 г.“

През 50-те години на XIX в. освободителните борби на българския народ навлизат в нов етап от своето развитие. За разлика от предходните десетилетия, когато опитите за отхвърляне на чуждото владичество са инцидентни и локално ограничени, политическите изяви на българите през третата четвърт на XIX в. придобиват организиран характер. В големите емигрантски центрове се създават политически формации, които разработват свои планове за решаване на българския въпрос, издават вестници и брошури, пишат мемоари, привличат съмишленици, подготвят различни въоръжени или мирни акции срещу Високата порта. Началото на тази засилена политическа активност се поставя по време на Кримската война, като най-ярките ѝ прояви в годините след войната се свързват с проектите на Георги Раковски, Добродетелната дружина и Одеското настоятелство, а в периода на т.нар. комитетско десетилетие (между 1866 и 1876 г.) с изявите на ТБЦК, БРЦК, Васил Левски, Христо Ботев, гюргевските апостоли и техните последователи.

„Старите“ и/срещу „младите“. С възникването на организираното националноосвободително движение се проявяват и първите симптоми на идейно противопоставяне между отделните емигрантски центрове. В годините на Кримската война и непосредствено след нея идейните различия нямат непримирим характер, но постепенно те придобиват все по-голяма острота и през 60-те години на века стават отличителен белег за социално активната част от българската емиграция.

В съвременната научна книжнина трайно се е наложила представата за наличието преди Освобождението на три основни идейни течения: консерватори (Добродетелната дружина и Одеското настоятелство), либерали (ТБЦК и създадените след неговото разпадане групи „Българско общество“ и „Млада България“) и революционер-демократи или националреволюционери (БРЦК, БРК, гюргевските апостоли, БЦБО). Анализът на програмните документи на отделните организации показва обаче, че понятията „консерватори“, „либерали“ и „революционер-демократи“, заимствани от изследователите марксисти по примера на руската история от края на XIX в., не са приложими за политическите реалности в доосвобожденска България. Социалният състав и външнополитическата ориентация на трите течения, както и защитаваните от тях стратегия и тактика не са константни, тъй като те еволюират съобразно конкретната политическа ситуация. Тези именно съображения дават основание да се приеме, че ако искаме да представим коректно идейната пестрота в националноосвободителното ни движение, по-уместно би било да използваме названията, които самите възрожденски политици си дават – „стари“ и „млади“. Към „старите“ се при-

Устав на БРЦК, 1872 г.

ЛИЧНОСТ:

Пандели Кисимов (1832 – 1905) е роден в Търново. През 50-те години на XIX в. помага на баща си в търговските дела и активно сътрудничи на най-популярните по онова време български периодични издания – Цариградски вестник, в. „Дунавски лебед“, сп. „Български книжици“, сп. „Мирозрение“. Включва се в организираната от съмишлениците на Г. Раковски въстаническа акция през лятото на 1862 г. в Търновско, но след нейния неуспех емигрира във Влашко. Участва в създаването на Тайния комитет (ТБЦК) в Букурещ, подпомага неговата пропагандна дейност и подкрепя дуалистичната идея. По-късно се сближава със „старите“ и приема предложението на Христо Георгиев да поеме редактирането на вестника на Добродетелната дружина „Отечество“. След Освобождението пише спомени, които са ценен източник на информация за политическото ни Възраждане.

числят дейците на Добродетелната дружина и Одеското настоятелство, а към „младите“ – съмишлениците на Раковски и Тайния комитет. „Старите“ защитават по-умерените форми на борба срещу Портата, демонстрират обвързаността си с Русия и проявяват недоверие към въоръжените акции. „Младите“, от своя страна, отстояват необходимостта от предприемане на радикални действия срещу Високата порта и затова именно те са в основата на почти всички инициативи за организиране на чети и легии, за бунтове и всенародни въстания.

Реформи или революция? Смъртта на Георги Раковски (9 октомври 1867 г.), разпадането на Тайния комитет (в края на 1867 г.) и неуспехите на предприетите от Добродетелната дружина през 1867 – 1868 г. начинания – опитът за общи действия със Сърбия и създаването на Втората българска легия – изострят идейното противоборство между българската емиграция. В края на 60-те години привържениците на двете течения – „стари“ и „млади“, се конфронтират най-вече около дуалистичната формула като възможен, по примера на Австро-Унгария, вариант за решаване на българския въпрос. За първи път идеята за създаване на дуалистична българо-турска държава, в рамките на която българските земи ще получат автономен статут, е лансирана в прословутия Мемоар на Тайния комитет до султан Абдул Азис от пролетта на 1867 г. Самите автори на този проект обаче – Иван Касабов и неговите съмишленици, нямат сериозни надежди Високата порта да се съгласи с повдигнатите политически искания, а замислят инициативата си

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„ ... Не ще бъде така в наша България, както е в Турско сега. Всичките народи в нея щат живеят под едни чисти и святи закони, както е дадено от Бога да живее човекът; и за турчинът, и за евреинът и пр., каквито са, за всичките еднакво ще е само ако припознаят законите равно с българинът. Така ще е в наша България! Ний не гоним турския народ, ни вярата му, а царят и неговите закони (с една дума т[урското] правителство), което варварски владее не само нас, но и самият турчин.

В Българско не ще има цар, а „народно управление“ и „[в]секиму своето“. [В]секи ще си служи по вярата и законно ще се съди както българинът, така и турчинът и пр. Свобода и чиста република.“

Писмо на Васил Левски до Ганчо Мильов от Карлово, 10 май 1871 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Мили братя българи!

Време дойде веке и ние да съкрушим тежкото иго на нашите мъчители неверни турци! Що е наш живот в това безчестно робство? Не е ли всегашна тежка тягота? Коя мила добрина имаме под това люто османско владение? По-добре, братя, една сладка маломинутна за свобода смърт, а не дълговечен рабски живот под тия безчеловечни турски мъки!

Ставайте, братя, на оръжие мало и голямо, за нашата мила свобода и независимост! Турското царство веке пропадва! ... Що стоиме българи! За кога чакаме? Европа и цял просвещен свят са разположени да съдействуват за нашата свобода, но трябва ние да почнем и да покажем, че сме въистина достойни за свобода. Трябва да покажем, че в нашите жили тече още старобългарска юнашка кръв и че мъчителите не са я съвсем изпили! ... Нека никой не мисли, че свобода се добива без кръв и без скъпоценна жертва! Нека никой не чака от друго да го освободи. Нашата свобода от нас зависи! Нека всеки запише дълбоко в сърцето си за свята възторгна реч – свобода или смърт – и с пламен меч да върви в бойното поле под знамена на непобедимия български лъв; а Божия всемогуща десница нам ще помогне!

Из позив на Георги Раковски към българите, 1 август 1862 г.

„Дунавски лебед“ – най-популярният вестник на Георги Раковски, издаван в Белград от 1 септември 1860 до 24 декември 1861 г.

като добра възможност за пропагандиране на българския въпрос в Европа.

За разлика от ТБЦК, Добродетелната дружина изготвя свой дуалистичен проект в края на 1868 г., който е предоставен на вниманието на международната конференция в Париж, свикана по т.нар. Критски въпрос. Акцията на дейците около Христо и Евлоги Георгиеви е съгласувана с руската дипломация и отговаря както на интересите на Петербург в този момент, така и на разбиранията на „старите“ – по мирен път, с подкрепа за осъществяваните от турското правителство реформи, без да се засягат чувствително интересите на големите европейски сили и без да се променя съществено статуквото на Балканите, да се създаде дуалистична българо-турска държава. Това можело да се постигне, като султан Абдул Азис бъде обявен за български цар, а двукамарен парламент ще гарантира автономното управление на българските земи.

Пропагандирането на тези консервативни идеи подтиква „младите“ да преодолеят собствените си противоречия и да пристъпят към консолидирането си в нова политическа орга-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... В изпълнение [на] поръчението на Ваше Превъзходителство при своето пребиваване в Букурещ аз незабавно влезнах във връзка с тукашните българи, за да узная мислите и намеренията им относно едноплеменниците им зад Дунав, и бързам да представя първоначалните впечатления от наблюденията си по този въпрос. ... От сведенията, които събрах ... този комитет [Добродетелната дружина] се състои, както и преди, от хора, известни на Императорското главно консулство със своята преданост към нас и постоянно намиращи се във връзка помежду си. В последно време представител на този тъй да се каже комитет е моят роднина Христо Георгиев, който се сближи със сръбския представител в Съединените княжества, за да узнае от него настроението на сръбското правителство и след това предложи и на други българи да започнат преговори с г-н Магазинович за отношенията, които биха могли да се установят между сърби и българи за съвместно преследване на общата цел – окончателното освобождаване на двата народа от турско господство.

Според този проект, който ще се постарая да представя на Ваше Превъзходителство със следващата поща, българите се съюзяват със сърбите след събаряне на турското владичество да съставят с тяхно съдействие заедно една Южнославянска държава под управлението на княз Михаил Обренович, уредена по такъв начин, че двете нации да запазят поотделно своята народност и своя език. За целта е определена комисия от седем члена, която след приемането на проекта от сръбското правителство да се споразумее с тях за по-нататъшните разпоредения за привеждането му в действие. ...“

*Из доклад на Найден Геров
до руския посланик в Цариград Николай Игнатиев, 1867 г.*

ЛИЧНОСТ:

Христо Георгиев е сред учредителите на Букурещката епитропия. Роден е в Карлово през 1824 г. и е по-малкият брат на известния български търговец и меценат Евлоги Георгиев. Учи в родния си град при Райно Попович, а от 1842 г. заживява в Букурещ. Заедно с Евлоги Георгиев изгражда широка мрежа от съдружници и само за няколко години натрупват значителни капитали, които допълнително влагат в печеливши предприемачески операции. В навечерието на Кримската война Христо Георгиев започва да се ангажира и с различни политически проекти, имащи за цел отхвърлянето на чуждото владичество. Участва активно във всички инициативи на „старите“, като поддържа близки контакти и с представителите на другите идейни центрове на българската емиграция във Влашко, Южна Русия, Сърбия и Австрия. Умира внезапно в Букурещ през 1872 г.

Печат на Ловешкия централен комитет, 1871 г.

Белградската крепост. В началото на юни 1862 г. участниците в Първата българска легия се включват в сраженията срещу разположения в крепостта турски гарнизон.

низация. Важна роля в реализирането на техните усилия изиграват Любен Каравелов и Васил Левски, които в края на 60-те години на XIX в. се издигат като водещи фигури сред по-радикално настроената част от емиграцията в Румъния и Сърбия. Създаденият от тях БРЦК в Букурещ и изградената през 1870 – 1871 г. от Васил Левски мрежа от вътрешни комитети се заема с подготовката на всенародно въстание и така освободителното движение навлиза в нов етап от своето развитие. Реформистките идеи, особено след успешния завършек на църковното движение, не изгубват популярността си в средите на емиграцията и сред по-изявените възрожденски дейци в самата Османска империя, но революционните възгледи надделяват в идейния сблъсък между „старите“ и „младите“, което предопределя и насоките, по които продължава борбата за отхвърляне на чуждото политическо господство.

Най-голяма заслуга за популяризирането на революцията като единственото възможно средство за възстановяване на независимата българска държава имат Васил Левски и гюргевските апостоли. Безспорен принос на Апостола е и идеята за „демократската република“, в която ще бъдат гарантирани основните човешки права и свободи и в която всички ще бъдат равни пред закона независимо от своята етническа и религиозна принадлежност. В годините на Източната криза обаче, особено след неуспеха на Априлското въстание и по време на Руско-турската война от 1877 – 1878 г., заветите на Дякона са бързо забравени, а възрожденският ни елит отново се впуска в безплодни и злободневни идейни боричкания, оставяйки на други да предрежават съдбата на България.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„ ... Нека ни бъде сега позволено да представим на Ваше Им.[ператорско] Величество основите, върх които българският народ желае и моли да му се провъзгласи самостоятелността.

За политическата самостоятелност

Член 1. Правительство народно и съставно (конституционално).

Член 2. България със сичките провинции, населени от българи, да се определи и назове „Българско царство“.

Член 3. Това Българско царство да зависи политически от Османската империя и да има винаги за свой цар императора на Великия джелет от Ислямбол Н. И. В. султан Абдул Азиса и неговите наследници, които да притурят до титлата „султан на османлиите“ и онъзи „цар на българите“.

Член 4. Негово Им. Величество султана да идва винаги да се венчава като цар на българите в една от старите столици на българското царство, която ще му се определи от Народното събрание.

Член 5. Царството да се управлява от един царский наместник, християнин, избран от народното представителство и припознат от султана. ...“

Из Мемоара на ТБЦК до султан Абдул Азис, 1867 г.

Левски основава революционен комитет, худ. Васил Стоилов, 1953 г.

ЗАБРАВЕНИТЕ ДЕЙЦИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

Проучванията за епохата на националното ни Възраждане са белязани от една отколешна слабост, характерна за романтичната историографска традиция – на преден план в разказите за предосвободенското ни минало се извеждат делата на онези личности, които според критериите на времето са определяни като герои и водачи, а техните сподвижници и съмишленици остават в ролята на анонимни изпълнители, споменавани само като множество от безименни и безлики участници в драматичните конфликти на българския XIX век. Действително, в историята на народа ни, останал в продължение на столетия под чуждо политическо господство, представителите на т.нар. елити – малобройни групи от личности, открояващи се от мнозинството по различни признаци: властови позиции, богатство, образование, потекло, лични качества и др., играят изключително важна роля. Те са идеолозите, инициаторите, лидерите. Те замислят, организират и ръководят големите обществени проекти. От техните знания, опит и способности зависи успехът на всяко начинание, а поведението и примерът им вдъхновяват и мобилизират. Голямото предизвикателство пред историците и пред всяко ново поколение е в националната ни памет да се отреди полагаемото се място и на редовите дейци, на тези, които без много шум следват своите водачи, правят нужните жертви и спомагат, всеки с каквото може, за съграждането на новата българска държава.

Недопризнатите възрожденци. Сред недооценените ни предци се откроява групата на заможните и влиятелни търговци, занаятчии и предприемачи. Още през XVIII в. мнозина българи успяват да се изявят в сферата на посредническата търговия, която е стимулирана от централната власт. Особено печеливши са бегликчийството и джелепчийството, както и вземането на откуп на различни държавни събирания – данъци, такси, доставка на стратегически важни за правителството или армията селскостопански или занаятчийски стоки. Цели фамилии от проспериращите подбалкански и средногорски селища се сдобиват със солидни финансови ресурси и с влиятелни връзки в средите на висшата османска администрация. През втората и третата четвърт на XIX в. активните в стопанско отношение българи заемат практически ключовите позиции в имперската икономика и това не само укрепва тяхното материално благосъстояние, но им предоставя и добри възможности за обществена изява. Представителите на тази именно нова, буржоазна по същество прослойка стават инициатори на най-крупните прояви в развитието на българското възрожденско общество. Те осигуряват средствата за строи-

Българи от Видинско, 1873 г.

Хаджиивановата къща в Тетевен

ЛИЧНОСТ:

Маринчо Бенли (1809 – 1875) – богат и влиятелен родолюбец от Шумен. През 1830 г. се установява във Влашко, където се занимава с търговия и чифликчийство. Участва активно в дейността на Добродетелната дружина, предоставя стипендии на български младежи да учат в чужбина и в продължение на години подкрепя финансово училищата в родния си край.

телство и ремонт на църкви, манастири и общински училища, те предоставят стипендии на млади българи да се изучат в чужбина, те подпомагат печатането на книги, вестници и списания, те се включват в църковното движение и участват активно в борбите за освобождение на България. Ярък пример за родолюбие дават Димитраки Хаджитошев от Враца, Васил Априлов от Габрово, братя Христо и Евлоги Георгиеви от Карлово, Стефан Тошкович и Христо Тъпчилещов от Калофер, Цвятко Радославов от Свищов, Маринчо Бенли от Шумен, Иван Бакалоглу от Габрово, Вълко и Стоян Чалъкови от Копривщица.

Важно място в обществения живот на възрожденските българи заемат и чорбаджиите – селски и градски първенци, които са използвани от централната власт като посредници между християнското население и султанската администрация. Чорбаджиите участват при решаването на всички общински въпроси – от разпределянето на местните данъци до избора на учители и свещеници в съответните селища. Разбира се, възрожденските чорбаджии не може да бъдат поставени под общ знаменател. Някои от тях се възползват от привилегированото си положение и натрупват богатства от лихварство и злоупотреби. През втората и третата четвърт на XIX в. в редица селища, като Котел, Габрово, Копривщица, Шумен, Стара Загора, между чорбаджиите и представители-

Семейство на чорбаджия, 60-те години на XIX в.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„...Да бъдеш християнин и богат – това представляваше двойно престъпление, което се наказваше често с убийство. Дълго народът смяташе, че правителството търпеше това състояние на нещата системно, за да не порасне българското влияние. Емиграцията, даже бягството във Влашко, Банат и по-късно в Сърбия, на доста голям брой семейства се обяснява с това състояние на постоянна несигурност. Слава Богу, понастоящем не е вече така. ... Общо взето християните се чувстват по-сигурно в собствеността и търговията си. Материалното им благополучие постепенно се подобрява благодарение на извънредната им работливост, на предвидливостта и финеса им да се възползват и да извлекат всичко от всяко благоприятно положение. В градовете чувството на сигурност се е развило достатъчно и хората не се страхуват вече да издигат глас и да карат да се вслушват. Заможните хора в градовете си построяват хубави, обширни и удобни домове, нещо, което преди десетина години не биха посмели да сторят. В селата стопанинът продължава да заравя в земята всяка златна или сребърна монета, от която няма непосредствена нужда....“

Из доклад на руския вицекомсул във Варна, 1861 г.

Лютовата къща в Копривщица – построена през 1854 г. от пловдивски майстори за нуждите на богатия копривщичен бегликчия и джелепин Стефан Топалов

те на търговско-занаятчийската прослойка възникват дори сериозни конфликти, свързани с овладяването на общинските ръководства, на училищните и църковните настоятелства. Но между чорбаджиите има и много истински патриоти, които стават ктитори на българските манастири и църкви, подпомагат просветното и комитетското дело. Местни първенци, като Божил чорбаджи от Котел, ръководят например съпротивата срещу кърджалийските банди, други, като хаджи Станьо Врабевски от Тетевен, се включват в революционната организация на Васил Левски, трети, като хаджи Николи Минчоолу от Търново, се изявяват в движението за възстановяване на независимата българска църква.

Последователите на Апостола. През втората и третата четвърт на XIX в. броят на българите, които под различна форма се включват в борбите за освобождение на България, нараства многократно. Стотици доброволци участват в организираните бунтове, завери и въстания, обучават се в белградските легии, подкрепят въоръжените четнически акции, подпомагат подготовката на националната революция. Сред тези искрени и последователни патриоти се открояват сподвижниците на Васил Левски.

Едно от безспорните качества на Васил Левски като създател и ръководител на мрежата от вътрешни комитети е неговото умение да печели доверието на хората, да открива и да привлича съмишленици там, където други преди, а и след него не успяват да намерят нужната подкрепа. Още при първите си обиколки из Българско той се среща и запознава със стотици хора, като повечето от тях приемат неговото идейно кредо, доверяват му се и активно се включват в освободителната борба. Независимо, че контактите с повечето от тях имат инцидентен характер, независимо кой какъв пост заема и какви задачи изпълнява, независимо кой колко пъти ще се среща и лично ще подпомага Левски, всички тези дейци стават негови сподвижници и съмишленици, защото комитетската тайна ги свързва веднъж завинаги и ги прави неделима част от една и съща конспиративна общност.

Към най-близкото обкръжение на Апостола принадлежат Матей Преображенски, Ангел Кънчев, Христо Иванов – Големия, Данаил Попов. По различно време и при различни обстоятелства пътищата на Васил Левски се пресичат с различни категории лица – емигранти, като Иван Касабов, Иван Кършовски, Димитър Ценович, екзалтирани хъшове, като Христо Ботев и Васил Плевналията, влиятелни търговци и чорбаджии, като хаджи Станьо Врабевски и Петко Милев, учители и духовници, като Христо Ковачев, Стоян Заимов и отец Генадий, селяни и ратаи. Разбира се, не всички, с които съдбата среща Левски, може да се причислят към неговите последователи. С някои от тях Апостола остава свързан завинаги. Други, било поради лични или идейни подбуди, било

Дядо Филю (1822 – 1876) – един от забравените герои на Априлското въстание.

ЛИЧНОСТ:

Хаджи Станьо Врабевски е роден в Тетевен. Учи в местното училище, а по-късно продължава образованието си във Влашко, в Унгария и в Пловдив. Благодарение на предприемчивостта си успява да натрупа солидно богатство от търговия и в годините след Кримската война се изявява като един от най-авторитетните български първенци в района на Тетевенско, Етрополско и Орханйско. Подкрепя местното училищно и читалищно дело, поддържа контакти с влиятелни дейци на българската емиграция, участва в учредяването на Тетевенския революционен комитет. С авторитета и опита си подпомага Васил Левски при изграждането на комитетската мрежа и осигурява със свои средства закупуването на голямо количество оръжие за бъдещото въстание. След обира на турската поща при Арабаконак е арестуван, осъден на вечно заточение и изпратен в Диарбекир, откъдето успява да избяга, за да се включи отново в борбата за освобождение на България.

вследствие на случайни обстоятелства, прекъсват връзките си с Левски. С трети Апостола сам се разделя. Четвърти се появяват в обкръжението му мимолетно. А дали наистина Дякона успява да се обгради с подходящи съратници, показва го обобщаващата справка за седемте души, които той подбира и сам подготвя да изпълняват различни пълномощия: Васил Йонков, Йордан Стоянов, Матей Преображенски, Мито Цветков, Никола Ръжанков, Сава Младенов и Христо Иванов – Големия. Средната възраст на тези негови довереници е 33 – 35 години. Всички те са грамотни и притежават богат житейски опит. Трима са били легионери в Белград, а други трима преминават през суровата школа на хъшовския живот. Двама от тях загиват в сражение с врага, а четирима се включват в Априлското въстание и Руско-турската освободителна война.

Показателни за харизмата на Апостола са и данните за социалния състав на ВРО. Автентичните документи свидетелстват, че до гибелта на Апостола (6/18 февруари 1873 г.) са функционирали 95 революционни комитета и 57 революционни групи. През следващите 2 – 3 години техният брой нараства с още 25, така че при саморазпадането на БРЦК през 1875 г. организацията е разполагала с общо 177 комитета и групи. Анализът на информацията за тези комитети и групи показва, че в революционните дела са били ангажирани 1846 души, от които 33,3% са селяни, 20,9% занаятчии, 15,2% търговци и ханджии, 11,5% учители, 7,1% свещеници и монаси – един групов портрет от съмишленици, в който е представена цялата социална и политическа пъстрота на тогавашното българско общество.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Всичко са състои според нас в нашите задружни сили, против тях не може противостоя и най-силната стихия. ... Централният Б.[ългарски] Р.[еволюционен] Комитет счита за своя длъжност да яви и покани всякого българина, бил кой бил и где бил, да вземе участие в него. Като има предвид Вас и Вашите сякодневни жертвования за милият си народ, в отношение на което стоите начело измежду другите родолюбци, [Централният комитет] взема смелостта да покани и Вас и да Ви моли да му подадете братската си ръка и да му помогнете, колкото Ви сили допускат и нравствено, и материално. С това ще дадете пример и на другите ни извън Българско родолюбци, за да Ви последуват и направят същото.“

*Из писмо на Васил Левски
от 6 октомври 1871 г.*

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„... Днешната наша свобода има безбройно число мъченици – херои, българи, наши братя, които са оставили костите си из далечните азиатски затвори, умрели са от бой и мъки по пътищата в тежки синджии, предали са душа по бесилниците, изложени на поругания и осквернения, посягали са сами на живота си, брат брата е убивал, баща – чедото си, и обратно. Ние имаме херои, наша гордост, като Левски, Хаджи Димитър, Караджата, Ботев, Бенковски, Волов, Каблешков и други много, но малцина са тия известни, на малко от тях се знае где почива свещения им прах, нищо не е направено, за да се увековечи тяхната памет ... Достатъчно ще бъде да Ви напомня само имената на Кочо Чистеменски, братя Жекови, бай Иван Арабаджията, Иван Ворчо и пр., всичките хора еснафлии и работници. Тия и никой други умиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава; тия направиха да пригърми името *българин* по четирите края на света; тия стъпиха презрително на всичко свое частно, гордо и неустрашимо издигнаха глава против силния тиранин ...“

*Из Предисловието на Захари Стоянов
към „Записки по българските въстания“, 1884 г.*

Паметник на Христо Иванов – Големия във Велико Търново

Начало на Източната криза. В края на 1874 г. Османската империя започва да изпитва сериозни финансови затруднения. Високата порта не може да изплаща дълговете си към западно-европейските банки и за да преодолее огромния бюджетен дефицит, правителството увеличава основните преки и косвени данъци, събирани от подвластното население. Новите данъчни тежести пораждат спонтанно недоволство сред християнските поданици на падишаха, прераснало през пролетта на 1875 г. във въоръжени бунтове в Босна и Херцеговина. Сърбия и Черна гора открито подкрепят въстаниците, а Австро-Унгария и Русия не крият амбициите си да се възползват от ситуацията, за да увеличат влиянието си на Балканите. Противоречията между Великите сили се засилват и прословутият Източен въпрос навлиза постепенно в поредната си критична фаза, останала в историята на европейската дипломатия като „Източната криза“.

Наблюдавайки внимателно развоя на политическата обстановка на юг от р. Дунав, Христо Ботев и неговите най-близки съмишленици преценяват, че моментът за организиране на въстание и в Българско е изключително благоприятен. Затова на 12 август 1875 г., те свикват в Букурещ „извънредно“ събрание на представители на по-големите вътрешни и емигрантски комитети и изработват конкретен план за подготовка на бъдещото всенародно въстание. Ръководството на предстоящата въоръжена акция е поверено на специално създаден Български революционен комитет (БРК). За около един месец БРК предприема усилена пропагандна дейност, но времето се оказва недостатъчно и на предварително уговорения ден опити за въстание са предприети само в Стара Загора, в Русенско и в Шуменско.

Провалът се отразява върху по-нататъшната съдба на БРК. На 1 октомври 1875 г. в Букурещ се провежда ново комитетско събрание. Обсъдени са причините за неуспеха и възможностите за подновяване на въоръжената борба, а на Стефан Стамболов и Филип Тотю е възложено да потърсят подходящи съмишленици, с които да започнат подготовката на ново въстание. Непосредствено след събранието обаче БРК се саморазпада окончателно.

Гюргевските апостоли. През октомври 1875 г. по-радикално настроените представители на революционната емиграция във Влашко решават да се съберат в Гюргево за да обсъдят бъдещите си действия. В началото на ноември в града пристига и Стефан Стамболов, под чието ръководство започват заседанията на т.нар. апостолско събрание. В дебатите участват 15 – 17 души, сред които се открояват Никола Обретенов, Стоян Заимов, Иларион Драгостинов, Панайот Волон, Стоил войвода, Георги Икономов. Всички те убедено вярват, че едно

Черешово топче на въстаниците от Брацигово, 1876 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Братя българи!

Дойде краят на зверската тирания, която от пет века насам търпим под османската насилническа власт. Всеки от нас очакваше това с нетърпение. На [20 април] настъпи денят на народното въстание на всички българи в България, Тракия и Македония. Всеки честен българин, в жилите на когото тече чиста българска кръв, тъй както тя е текла и в жилите на нашите царе от старо време – Крум, Симеон, Борис и Асен, трябва да въстане с оръжие в ръка, та с първия ни още удар да зашеметим врага.

Нашите юнаци българи не трябва ни най-малко да се боят от смъртта. Те не трябва да се страхуват от прогнилата от само-себе си турска власт, която отдавна чака своята разруха. Напред, братя! Грабнете оръжие в ръце и с него всички дружно да се бием храбро против нея, за да защитим по такъв начин свободата си и родината си!“

Из „Възвание към българския народ“, изготвено от апостолите на IV революционен окръг, 1876 г.

самостоятелно българско въстание е възможно и че в условията на задълбочаващата се Източна криза българите могат при необходимост да получат помощ и отвън.

Гюргевските апостоли подхождат отговорно към своята мисия. Отчетени са допуснатите през лятото на 1875 г. грешки и след продължителни дебати е разработен много подробен план. Специално внимание е отделено на революционната пропаганда и на военно-техническата подготовка. Предвижда се създаването на пет териториални окръга (Търновски, Сливенски, Врачански, Пловдивски/Панагюрски и Софийски), като за всеки от тях са определени и съответните водачи (апостоли). Обмисля се организирането на емигрантски чети, които в решителния момент да се включат в подкрепа на местното население, както и осъществяването на диверсионни удари по жп линиите, телеграфните станции и стратегическите мостове. Обсъдена е идеята за създаване на Временно гражданско правителство, утвърждава се и предложението за изграждане на укрепени лагери в планинските местности. За разлика от БРК обаче участниците в Апостолското събрание не посочват дата за начало на въстанието, а оставят възможността ръководителите на отделните окръзи да я изберат по-късно и да координират помежду си най-подходящия момент за обявяване на въстанието.

Подготовка на въстанието. Планът за бъдещото въстание е завършен в навечерието на коледните празници, след което, използвайки различни нелегални канали, апостолите се отправят към определените им райони и от началото на 1876 г. започват своята конкретна работа сред местното българско население. Особени грижи се полагат за стабилизиране на комитетската мрежа. Сравнително бързо са възстановени старите революционни структури от времето на Васил Левски, а в редица селища се изграждат нови комитети. За съжаление, още в самото начало Никола Славков – отговарящ за Софийско, е разкрит от полицията и по тази причина подготовката в този окръг, включващ и Македония, е прекратена.

В останалите райони, изпълнението на замислените от Апостолското събрание предварителни дейности се осъществява с различни темпове и в различни мащаби. В Търновско например Стефан Стамболов, Христо Караминков и Георги Измирлиев успяват да мобилизират по-влиятелните местни дейци, като Стефан Пешев, Иван Семерджиев, Бачо Киро, Цанко Дюстабанов. С тяхното активно съдействие към идеята за предстоящото въстание са привлечени стотици съмишленици от Габровско, Севлиевско, Горнооряховско, Тревненско. В Сливенски окръг обаче възникват спорове относно тактиката, на която трябва да се заложи, тъй като Иларион Драгостинов отстоява мнението, че бунтът трябва да обхване повече села и градове, докато Стоил войвода предлага да се създадат няколко планински бази, откъдето да се организират изненадващи за противника четнически акции. Организационни проблеми

ЛИЧНОСТ:

Цанко Дюстабанов (1844 – 1876) е български революционер, водач на чета в Априлското въстание. Завършва Габровското класно училище и американския Робърт колеж в Цариград. Владее свободно френски и турски език, притежава солидна обща култура и след завръщането си в Габрово се включва активно в обществения живот на родния град. При подготовката на Априлското въстание е определен за войвода на голямата Габровска чета, която трябва да действа в района на Севлиевско. Организира отбраната на Ново село, Батошево и Кръвеник, но след като е ранен, е заложен и изправен пред извънредната съдебна комисия в Търново. Осъден е на смърт и е обесен на 15 юни 1876 г.

Знаме № 9 на въстаниците от района на Средногорието, изработено по нареждане на Георги Бенковски, 1876 г.

има и във Врачански окръг. Тукашните комитети осигуряват значителни парични ресурси за купуване на оръжие, но прехвърлянето на договорените пратки от Румъния се забавя. Стоян Заимов пък, който не познава добре обстановката в региона, не успява за краткото време, с което разполага, да преодолее колебанията на част от врачанското население.

Най-ефективна е подготовката в района на Западна Тракия. Апостолите на този т.нар. IV Пловдивски или Панагюрски окръг (Панайот Волов, Георги Бенковски и Георги Икономов) съумяват само за около два месеца да постигнат изключителни резултати. Купува се оръжие, бъдещите въстаници преминават военно обучение, подготвят се припаси и униформи, изобретяват се прословутите „черешови топчета“. Много внимание е отделено и на революционната пропаганда, като за целта се използват различни прийоми: от популяризиране на буквеното разчитане на годината „1876“ като „Туркия ке падне“ до целенасочено разпространяването слухове, че ако българите не въстанат, башибозукът готви масови кланета на християни, или пък че щом бунтът в Българско започне, Сърбия и Черна гора ще обявят война на Турция. На 14 април, в местността Оборище, се провежда и голямо „народно“ събрание на представители на комитетите в окръга, на което се уточняват всички детайли, включително възможността при извънредни обстоятелства въстанието да бъде обявено преди избраната дата – 1 май 1876 г.

„Свобода или смърт!“ Непосредствено след събранието на Оборище, вследствие на предателство, властите научават за плановете на апостолите. Към Копривщица и Панагюрище са изпратени заптиета, които трябва да арестуват водачите на въстанието. Следвайки взетите решения обаче, Тодор Каблешков организира на 20 април нападение на конака в Копривщица и обявява въстанието. Куриери с прословутото „Кърваво писмо“, с което копривщенци информират за действията си, разнасят вестта за започналия бунт. Примерът им е последван от Панагюрище, Стрелча, Клисурса. През следващите дни, благодарение на сформирания от Георги Бенковски „Хвърковата чета“, въстанието обхваща цялото Средногорие и Родопската област. Малко по-късно се надигат и отделни селища в Търновско, Севлиевско, Тревненско. В Сливенския балкан действа четата на Стоил войвода, в района на севлиевските села Батошево, Кръвеник и Ново село епични боеве води габровската чета на Цанко Дюстабанов, а четата на поп Харитон се насочва към Дряновския манастир, където дни наред се отбранява срещу преследващите я редовни турски части. Своеобразна кулминация на Априлското въстание се явяват героичните походи на четите на Христо Ботев и Таньо Стоянов.

Провал или успех? Преждевременното избухване на въстанието проваля усилията на апостолите за координирани действия. Липсата на оръжие и военен опит, появилите се тактически разногласия и колебания, както и несъизмеримостта на силите

ЛИЧНОСТ:

Джанюариус Макгахан (1844 – 1878) е американският журналист, роден в Ню Лексингтън, щата Охайо. Има трудно детство, защото още на 7 години изгубва баща си и е принуден да работи в съседските ферми. През 1868 г. се установява в Брюксел и малко по-късно става кореспондент на в. „Ню Йорк Хералд“. Отразява бурните събития около Френско-пруската война (1870 – 1871) и последвалата Парижка комуна (1871). Пътува из различни европейски държави (Франция, Англия, Австрия, Русия, Туркестан, Испания) и си спечелва славата на смел и честен военен кореспондент. През 1876 г. приема да бъде представител на влиятелния английски в. „Дейли Нюз“ в Османската империя. Два месеца след разгрома на Априлското въстание посещава редица селища в района на Родопите, Средногорieto и Дунавския вилает и правдиво отразява преживяното от местното българско население. Неговите дописки предизвикват изключителен интерес в цяла Европа и подтикват мнозина влиятелни общественици, учени и политици да надигнат глас в защита на българите. След избухването на Руско-турската война получава акредитация като британски журналист и успява да представи в дописките си всички по-важни сражения. Разболява се от тиф и умира в Цариград в началото на юни 1878 г.

на въстаниците с военния потенциал на Високата порта – всичко това обуславя неуспеха на Априлското въстание. Масови погроми и кланета, публични екзекуции, хиляди жертви и осакатени човешки съдби, десетки разграбени и изпепелени селища съпътстват невероятната жестокост, с която башибозук и редовна армия смазват опита на българите да отхвърлят чуждото агарянско иго. Батак, Перушица, Брацигово, Стрелча, Панагюрище, Бояджик са само част от имената на селищата, превърнали се в символ на насилието, предизвикало съчувствието на демократичната общественост в цяла Европа. Безпрецедентната саможертва на клисурци и панагюрци, на Ботевите четници и на въстаници като Кочо Честименски и Спас Гинев, които са принудени да убият съпругите си и собствените си деца, за да не попаднат живи в ръцете на врага, впечатляват влиятелни политици, световно известни писатели, журналисти, учени.

Подкрепата, която получават българите след потушаването на Априлското въстание, се превръща в мощен фактор, оказващ непосредствено влияние върху политиката на големите европейски държави по отношение на все по-задълбочаващата се Източна криза. Притиснати от общественото мнение, правителствата на Великите сили започват да разработват различни варианти за оказване на натиск върху Високата порта за осъществяване на нови реформи в полза на подвластното християнско население. Така, след поредица от двустранни дипломатически контакти между Англия, Русия, Франция, Германия и Австро-Унгария, се оформя и идеята за организиране в Цариград на представителна международна конференция, която да изработи конкретни проекти за поне частично уреждане на всички спорни аспекти на големия Източен въпрос.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„В резултат на всички направени разследвания се установи, че по-голямата част от бунтовниците, които параходът „Радецки“ стоварил на козлодуйския бряг, били във Влашко и се качили на парахода от новооткритото миналата година пристанище при Корабия и по 10 – 20 души – от пристанищата на Гюргево, Зимнич, Турну Мъгуреле и Бекет.... Бунтовниците се качили на парахода от гореспоменатите пристанища, преоблечени в работнически и селски дрехи и невъоръжени. След излизането на парахода от оряховското пристанище бунтовниците строшили своите сандъци, които се намирали на парахода, извадили специалните си униформи и оръжията си, облекли се и се въоръжили, насочили пистолети срещу гърдите и главата на капитана и го заставили насила да ги стовари при Козлодуй. От страна на бунтовническите главатари бил поднесен на капитана и един лист, написан на френски език и носещ подписа на Ботьов. На листа пишело, че те без подкрепата на ничие правителство, само със свой труд и усилие се въоръжили с цел да освободят братята си, да извоюват свободата си ...“

Из доклад на управителя на Видинския санджак до областния управител в Русе, 20 май 1876 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Когато в самото начало на разследването се сблъскаш с признанието, че 60 – 70 села са били опожарени и че към 15 000 души, голяма част от които жени и деца, са били посечени, започваш да чувстваш, че е безсмислено да продължаваш. Когато, в допълнение, научиш ужасяващите подробности за най-безпомощните дечица, разсичани на парчета и набучвани на щикове, и когато всичките тези подробности ти се повтарят от стотици – българи, а и от различните консули във Филипополис [Пловдив], от германските служители по железницата, както и от гърци, арменци, свещеници, мисионери и дори от самите турци, започваш да чувстваш, че по-нататъшните разследвания са абсолютно излишни.“

Из дописките на Джанюариус Макгахан, юни – юли 1876 г.

Панайот Волов (1850 – 1876) – един от гюргевските апостоли, наточен с подготовката на въстанието в Западна Тракия (т.нар. IV революционен окръг)

Пътят към войната. Априлското въстание предизвиква широк международен отзвук и подкрепа за подвластното българско население. Междувременно, в резултат на детронирването на султан Абдул Азис и на заменилия го Мурад V, политическата нестабилност в Османската империя се засилва. Напрежението на Балканите нараства допълнително и вследствие на провала на сръбските планове за успешна военна кампания срещу Турция. Изправени пред заплахата от разрастване на Източната криза и под натиска на общественото мнение в Европа, правителствата на Великите сили са принудени да се ангажират в търсенето на решения на различните аспекти на големия Източен въпрос.

Първоначално усилията са насочени към разработването на проекти за реформи в Османската империя, засягащи както съдбата на българите, така и бъдещето на Сърбия, Черна гора и Румъния. През декември 1876 г. в Цариград е свикана т.нар. посланическа конференция, но Високата порта отказва да приеме изработените от представителите на шестте велики сили предложения. Опитите за мирно уреждане на Източната криза продължават със свикване през месец март 1877 г. на нова международна конференция в Лондон, но турското правителство демонстрира неотстъпчивост и това дава повод на Русия да обяви на 12 април 1877 г. война на Османската империя.

Бойните действия на Балканите. Предварителният план на руското командване, разработен от ген. Николай Обручев, предвижда откриването на два фронта срещу турската армия – Кавказки и Дунавски (Балкански), като сраженията на Кавказкия фронт започват веднага след обявяването на войната, а бойните действия на Балканите се забавят до началото на месец юни 1877 г.

Основните сили на руската армия на Балканския фронт са разпределени в три големи отряда. Източният отряд, командван от престолонаследника, е най-многоброен и има за задача да неутрализира силните турски крепости в района на Русе, Силистра, Варна и Шумен. На Западния отряд (ок. 35 хиляди души) е възложено да се насочи към Никопол и Видин, а Предният отряд (ок. 12 хиляди души), начело с ген. Йосиф Гурко, трябва да освободи Търново и да поеме контрола над старопланинските проходи.

На 15 юни 1877 г. основните части на руската армия преминават р. Дунав при Свищов. Докато Източният отряд настъпва към Бяла, Западният отряд освобождава Никопол, но забавя придвижването си и позволява на Осман паша да прехвърли значителен войскови контингент от Видин в Плевен. Организираните на 8 и 18 юли и на 30 август 1877 г. атаки на

ЛИЧНОСТ:

Ген. Фьодор Радецки (1820 – 1890) е роден в Петербург. Завършва Николаевското военно-инженерно училище, след което служи във Варшава и в Кавказ. Участва в различни военни кампании и заема висши командни постове. В навечерието на Освободителната война е командир на 8-и армейски корпус, който е определен да осъществи форсирането на р. Дунав при Свищов. Само Радецки и ген. Драгомиров са знаели точното място на предстоящия десант. Операцията е подготвена много добре, като ген. Радецки се включва лично в боя. По-късно отрядът на ген. Радецки се придвижва към Търново и поема контрола на линията Севлиево – Шипка – Елена. Опасявайки се, че Сюлейман паша ще насочи силите си по пътя Сливен – Елена, ген. Радецки прехвърля част от разположените при вр. Св. Никола руски войници към Елена и с това свое решение улеснява действията на Сюлейман паша, който насочва удара си към позициите на българските опълченци. За да поправи грешката си, ген. Радецки изпраща помощ, като при 40-градусови горещини неговите войници се качват по двама на кон и успяват в най-драматичния за отбраната на върха момент да се включат в сражението. През следващите месеци всички опити на турското командване да използва Шипченския проход, са неутрализирани, а в края на м. декември 1877 г. ген. Радецки се включва в победоносния марш на руската армия през Шейново и Ямбол към Одрин.

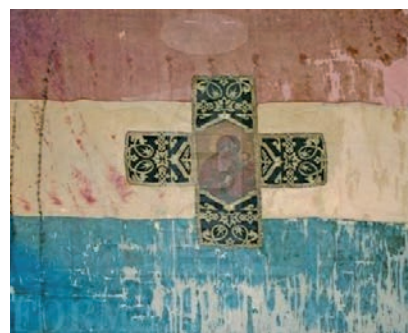
града се провалят и съдбата на Плевен придобива стратегическо значение за изхода на цялата военна кампания. Междувременно малочисленият отряд на ген. Гурко освобождава Търново и през Хаинбоазкия проход навлиза в Подбалканските полета. Достигайки Стара Загора, Предният отряд се сблъсква с елитните турски части, командвани от Сюлейман паша, чиято цел е да премине през Стара планина, за да предприеме координирано с Плевенския гарнизон на Осман паша контранастъпление срещу руската армия. Боевете при Стара Загора, в които участва и българското опълчение, са тежки. Градът е превзет, разграбен и опожарен, а местното население е подложено на нечувани издевателства и насилия.

В началото на месец август 1877 г. Сюлейман паша се опитва да премине през Шипченския проход. След няколкодневни ожесточени сражения (9 – 14 август) защитниците на прохода (ок. 7500 българи и руси) начело с ген. Николай Столетов успяват да отблъснат настъпващите турски части. През следващите месеци руското командване организира обсадата на Плевен и защитата на старопланинските проходи.

На 28 ноември 1877 г. Осман паша прави опит да пробие обръча, но неуспехът го принуждава да капитулира. Това открива възможности пред ген. Гурко да настъпи в посока София – Пловдив. По същото време, в района на Шипка – Шейново, е разбит отрядът на Вейсел паша. На 8 януари 1878 г. руската армия овладява и Одрин, което принуждава Високата порта да започне преговори за прекратяване на бойните действия. Примирието е подписано на 19 януари 1878 г., но неспазването на поетите ангажименти дава повод на великия княз Николай Николаевич (главнокомандващ на Дунавската армия) да продължи настъплението към Цариград. Когато руските отряди достигат столичните предградия, преговорите са подновени, а на 19 февруари (3 март) 1878 г. в Сан Стефано е подписан предварителният мирен договор.

Големите европейски държави отказват да признаят Санстефанския договор, тъй като още преди началото на войната Русия поема ангажимент бъдещият мирен договор да бъде изработен с участието на всички заинтересовани Велики сили. Правителството в Петербург е наясно, че предварителният договор има само пропаганден характер, затова приема през лятото на 1878 г. в Берлин да се организира международен конгрес, на който да се изработи окончателният мирен договор, останал в дипломатическата история на Европа като Берлинският договор от 1 (13) юли 1878 г.

Дарена ли ни е свободата? Често ни се вменява, че сме получили свободата си даром. Действително, ако руската дипломация не беше се намесила през есента на 1876 г. и ако руското правителство не беше поело отговорността да започне военната кампания на Балканите, радикалното решаване на Източния въпрос щеше за пореден път да се отложи. Признаването на

Самарското знаме, подарено от жителите на гр. Самара на българското опълчение

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Българите и нашите войници станаха приятели. Българите спяха в окопите, в укритията, при батареите, на биваците заедно с резервите ни. Войниците много ги уважаваха, хранеха ги с това, което и те самите ядяха. Няколко български се бяха изхитрили да се изкачат до вр. Св. Никола. Друга група българи вършеше не по-малко полезно дело. Те се изкачваха на планината, после се спускаха надолу едва ли не в пределите на неприятелските позиции, за да измъкнат оттам нашите ранени. Който имаше талига, отиваше с нея и извозваше по двама – трима наведнъж. Който беше с кон, доставяше ранения на кон. А който нямаха нищо, вземаха носилки и донасяха войниците на носилки. През целия път се грижеха за ранените като бавачки. Никога няма да забравя един българин. Войнствено лице, с огромни мустаци, напомня старинен войвода. На гърба му – три пушки, на пояса – няколко чанти с патрони, в пояса – около седем пистолета и ятаган. На коня си вози ранен, като старателно го придържа на седлото да не падне.“

Из дописка на руския военен кореспондент Василий Немирович-Данченко, 1877 г.

това обстоятелство обаче не означава, че българите само са чакали да се появи отнякъде техният спасител. Прочее всички балкански народи (вкл. гърците и сърбите) стигат до своето освобождение също с помощта на Русия, но по-важно е да се отбележи, че и нашите деди плащат висока цена за своето освобождение.

Пряко участие във войната вземат над 12 хиляди опълченци и повече от 25 хиляди въоръжени доброволци, организирани в самостоятелни чети, действащи в тила на турската армия. Стоотици българи са използвани от руското командване като разузнавачи, съгледвачи, водачи, преводачи. Подвигът на тези позабравени герои не е по-маловажен от саможертвата на войниците и офицерите по бойните полета. Сраженията при Стара Загора показват на какво са способни неопитните уж български опълченци. В горещите августовски дни на 1877 г. отново те спасяват позициите на Шипка. Четите на Панайот Хитов и Филип Тотю, на Ильо и Петко войвода нанасят удари в тила на турската армия, осигуряват ценни сведения за руското командване. С помощта на български разузнавачи например щабът на Дунавската армия получава подробни сведения за разположението на турските части в района на прословутия четириъгълник Силистра – Русе – Варна – Шумен, благодарение на което отрядът на руския престонаследник Александър Александрович предприема настъпление в района на Бяла. С помощта на български храбреци, като Тома Кърджиев и Иван Илиев, е осуетена турската контраофанзива от района на Разград към Търново и Габрово, а с това се проваля и опитът на турското командване за подпомагане на Осман паша при Плевен.

В резултат на драматичните обрати в хода на войната, десетки селища от двете страни на Балкана са опожарени и разграбени. Значителна част от модерната инфраструктура на юг от р. Дунав, изградена през 50-те и 60-те години на XIX в. с труда на местното население и обезпечена финансово чрез драстично увеличаване на преките и косвени данъци, събирани от българите, е унищожена. Бойните действия в района на Подбалканските полета, в Плевенско, Ловешко, в Софийско и Старозагорско оставят осезаем отпечатък върху стопанския облик на всички селища, върху които се гради просперитетът на възрожденското общество, а жертвите сред българското население многократно надвишават загиналите по време на Априлското въстание от 1876 г. Вследствие на поголовните кланета в Старозагорско, Новозагорско, Карловско, Казанлък, Ловеч, Каварна, Сярско, както и в резултат на неконтролираните безчинства на башибозука и физическото унищожаване на българския елит (местни първенци, учители, свещеници, богати търговци и занаятчии) в отделни селища са избити без съд и присъда над 50 хиляди души. По данни на официалната статистика, направена непосредствено след подписването на

Ген. Михаил Драгомиров, портрет на Иля Репин, 1889 г.

Генерал М. Драгомиров командва успешното форсиране на р. Дунав на 15 юни 1877 г. при Свищов. Участва в освобождаването на Търново и в боевете при Шипка, където е тежко ранен.

ЛИЧНОСТ:

Данаил Николаев (1852 – 1942) е роден в Болград, в семейство на български бежанци. Завършва Юнкерското училище в Одеса през 1875 г. и една година по-късно участва като доброволец в Сръбско-турската война (1876 г.). По време на Руско-турската война е командир на рота от 5-а Опълченска дружина, която се сражава при Шипка и Шейново. След Освобождението работи в Източнорумелийската милиция. През 1885 г. участва в Съединението и в Сръбско-българската война и заема високи служебни постове, вкл. военен министър и военен съветник на княз Фердинанд I. За заслугите си към изграждането на българската армия става първият български офицер, получил званието генерал от пехотата.

Берлинския договор, се вижда, че само в района на Пловдивско и Сливенско по време на войната са разграбени и опожарени или напълно разрушени 40% от жилищния фонд и 76% от училищните сгради и църквите.

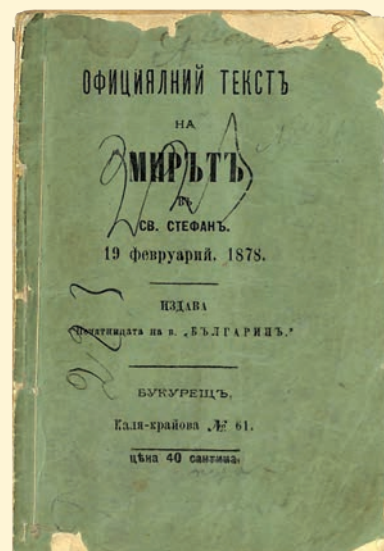
В зоните на сраженията, под формата на извънредна повинност, българите са заставяни да участват в изграждането на укрепени лагери и защитни диги. Ежедневно за нуждите на турската армия се осигуряват огромни количества каруци и товарни животни, зърно, фураж и хранителни продукти, които десетократно надхвърлят целогодишните задължения на подвластното християнско население отпреди началото на войната. Положението на християните се утежнява и от обстоятелството, че поради руското настъпление към Стара планина в селищата на юг от Балкана прииждат компактни групи от мюсюлмански бежанци.

Черната хроника на войната може да бъде продължена с още примери. За съжаление, непрочетените все още страници от историята на нашето освобождение са много и проучването на тези „непознати лица“ на войната тепърва предстои. По-важно е да се подчертае обаче, че и ние платихме своята цена, за да разкъсаме оковите на вековното чуждо иго. Затова и възкресението на българската държава, станало възможно в резултат на Руско-турската война, трябва да се разглежда и като резултат от продължителните процеси на стопанско възмогване и духовна еманципация на българите през XIX в. Благодарение на войната, в която българи, руси, украинци, литовци, белоруси, арменци, грузинци, финландци, румънци се бият и загиват редом един до друг, българската национална кауза най-последно успява да се измъкне от бездънното тресавище на заплетения Източен въпрос и постига своята заветна цел – възстановяване на изгубената някога държавност и нов шанс за приобщаване към модерния европейски свят.

Победените. Панихида. Василий Верещагин, 1878 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

Чл. 7. Българският княз ще бъде свободно избран от населението и утвърден от Високата порта със съгласието на силите. Никой член на царстващите династии във великите европейски сили не може да бъде избран за български княз.

Ако се оваканти високият пост на българския княз, изборът на нов княз ще стане при същите условия и същите форми.

Едно събрание на първенците (нотабилите) на България, свикано във Филипопол [Пловдив] или Търново, ще изработи преди избирането на княза, под надзора на един руски императорски комисар и в присъствието на един турски комисар, устав на бъдещото управление според правилата, установени през 1830 г. след Одринския мир в Дунавските княжества.

Из Санстефанския предварителен договор между Русия и Османската империя, 19 февруари (3 март) 1878 г.

Възстановяването на българската държава е резултат от наметаната на Великите сили за разрешаването на Източната криза от 1876 г., избухнала след жестокото потушаване на Априлското въстание.

Берлинският договор. Още преди да обяви война на Османската империя, за да си осигури неутралитета на западните Велики сили, Русия се ангажира да не създава голяма славянска държава на Балканите. Но сключеният на 3 март 1878 г. предварителен договор в Сан Стефано се възприема в Западна Европа като грубо нарушение на руските обещания и опит Русия да установи силно влияние върху по-голямата част от Балканския полуостров. През лятото на 1878 се провежда международен конгрес в Берлин. С подписания на 13 юли договор се определят границите на балканските страни. За да се ограничи руското влияние, не е допуснато възстановената българска държава да включва всички територии с преобладаващо българско население. Свободното Княжество България обхваща едва 63 000 кв. км. и включва земите между Дунав и Стара планина, а на юг от Балкана единствено Софийския санджак. В Южна България е създадена автономната провинция Източна Румелия с център Пловдив. Потвърдено е предаването на Северна Добруджа на Румъния, на Нишкия санджак заедно с Пирот и Враня – на Сърбия, а Македония и Одринска Тракия остават под пряката власт на османския султан. Така българите на полуострова се оказват в пет различни държавни образувания, което прави проблема за бъдещото им обединение много труден за разрешаване.

Начална съпротива срещу решенията на Берлинския конгрес. Веднага след като става ясно, че Берлинският конгрес ще преразгледа Санстефанския договор, българските общности в Македония и Одринско започват да изготвят петиции и молби, които изпращат до представителите на Великите сили, с искане да не бъдат отделени от свободната българска държава. Договорът обаче не отразява ясно заявените желания на българите от тези райони и те са оставени под чужда власт. От края на август 1878 г. в редица български градове започват да се основават комитетите „Единство“. Организацията си поставя за цел главно с мирни средства да работи за обединението на българите в една държава. В нея се включват много от участниците в революционното движение от времето на Възраждането, като Любен Каравелов, Стефан Стамболов, Никола Обретенков и др. Скоро е взето решение българите от Македония да се вдигнат на въоръжена борба срещу взетите в Берлин решения. На 5 октомври 1878 г. избухва въстание от двете страни на Пирин и по тази причина е наречено Кресненско-Разложко. Начело на въстаническите чети застава известните войводи в този край Стоян Карастоилов

„България, Тракия и Македония, разделени от Берлинския договор“; худ. Николай Павлович, 1881 г.

ЛИЧНОСТ:

Гоце (Георги) Делчев (1872 – 1903) е изтъкнат български революционер, водач и идеолог на националноосвободителното движение в Македония и Одринска Тракия. Роден е в гр. Кукуш (дн. Република Гърция) в семейство на българи екзархисти. Първоначално учи в българското училище в родния си град, а след това в българската мъжка гимназия в Солун. След завършването на гимназията през 1891 г. постъпва във Военното училище в София. Малко преди дипломирането си е изключен заради участие в социалистически кръжок. От 1894 до 1896 г. учителства в гр. Щип. В края на 1894 г. е привлечен в наскоро основаната революционна организация – Български македоно-одрински революционни комитети (БМОРК). От самото начало се утвърждава като най-авторитетният ѝ водач. Получава длъжността главен ревизор по четите, което означава, че оглавява тайната армия от чети на Организацията. Избран е за неин задграничен представител в София. На 4 май 1903 г., три месеца преди избухването на Илинденско-Преображенското въстание, е убит в срещане с турската полиция.

България след договорите от 1878 г.

и Димитър Попгеоргиев. Бунтът не успява да се разрасне и да обхване останалите части на Македония. Настъпват и остри разногласия между местните български войводи и включилите се към въстанието двама руски офицери. То не получава и никаква международна подкрепа. Никоя Велика сила не желае да се преразгледа наскоро подписаният Берлински договор. В резултат на всичко това през пролетта на 1879 г. четите прекратяват борбата.

Българите под чужда власт. Най-голямата българска общност извън Княжеството живее в Македония и Одринска Тракия. Но тези райони са с пъстър етнически състав – освен българи тук има още турци, гърци, албанци, власи, евреи, сърби. За да запазят господството си, властите често пъти предизвикват раздори между отделните народности. В Македония се засилва гръцката и сръбската пропаганда. Тя се осъществява посредством Цариградската патриаршия и чрез гръцките и сръбските училища. Наред с тях действат и множество чети, които тероризират местното българско население, за да го принудят да се определя като гръцко или сръбско. Икономическото положение на българите в Македония е изключително тежко. Огромната част нямат достатъчно обработваема земя и са принудени да работят срещу невисоко заплащане на чужди ниви. Липсата на законност и ред в областта позволява на местните турски първенци да събират

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Известно е на Ваше Блаженство, че от освобождението на България княжеското правителство почна да отпуска необходимата парична помощ за поддържане на учебното дело в Македония и Одринско, на която помощ размерът, според искането на Ваше Блаженство, в разни времена е увеличаван. От 40 000 лв. пособие, в 1883 година по мое предложение в качеството ми тогава на Министър на външните работи и изповеданията, се увеличи на 248 000 лв., а сега тази помощ възлиза приблизително на около 1 000 000 лв., сума достатъчна за поддържането без ущърб учебното дело в Македония и Одринско.“

Писмо от министър-председателя Константин Стоилов до Екзарх Йосиф, 2 септември 1897 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Чл. 1. Целта... е придобиване пълна политическа автономия на Македония и Одринско.

Чл. 2. За постигане на тази цел те са длъжни да събуждат съзнанието на самозащита у българското население в казаните области, да разпространяват между него революционни идеи чрез печата или устно и подготвят и подигат едно повсеместно въстание.

Чл. 3. Член (на организацията) може да бъде всеки българин без разлика на пола, който не е компрометиран с нищо нечестно и безхарактерно пред обществото и който обещава да бъде с нещо полезен на революционното освободително дело.“

Из Устава на Вътрешната организация в Македония и Одринско, 1896 г.

произволно данъци, а множество разбойнически банди да действат напълно безнаказано. Насилията, беззаконията и липсата на препитание принуждават хиляди българи да напуснат родните си земи. Голяма част от тях се установяват в България, но други отиват и по-далеч – Австро-Унгария, САЩ, Аржентина, Австралия.

В тези трудни времена важна духовна опора на българите в Македония и Тракия е Екзархията. Тя успява след Освобождението да запази своето седалище в Цариград и по този начин да оказва морална подкрепа на българите в Османската империя. Благодарение на нея продължават да се откриват и поддържат български църкви и училища. Въпреки непрестанната съпротива на Цариградската гръцка патриаршия, с помощта на българската дипломация екзарх Йосиф успява да издейства назначението на седем български владци в различни епархии в Македония. В над 1200 училища в Османската империя български учители учат българчетата на родния им език. Дейността на Екзархията е активно подкрепена политически и финансово от правителствата на Ст. Стамболов и К. Стоилов.

Освободителното движение в Македония и Одринско. Въпреки безспорните успехи в областта на образованието и църковното дело, българите в Османската империя се стремят да постигнат и политическа свобода. На 23 октомври 1893 г. в Солун Даме Груев, Христо Татарчев и още няколко съмишленици основават революционна организация. Започва бързо изграждане на комитети из българските земи под турска власт. Важен момент в развитието на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) е включването в редиците ѝ на Гоце Делчев. Под негово ръководство се създават и подготвят множество чети, които осигуряват огромното влияние на организацията. Те защитават българското население както от турския произвол, така и от набезите на гръцки и сръбски банди. ВМОРО си поставя за цел да организира масово въстание за постигане на автономия на Македония и Одринско като стъпка към обединението с България.

През март 1895 г. македонските българи, живеещи в България, основават в София своя организация – Върховен македонски комитет (ВМК). Тяхната цел също е освобождаване на Македония. Неин председател става Трайко Китанчев, а по-късно Борис Сарафов. Въпреки общата цел, която имат двете организации, съществуват противоречия за средствата, с които тя да се постигне, и кой да осъществява ръководството на борбата. ВМОРО смята, че тежестта на освободителното дело ще се поеме от българското население под османска власт, и затова ръководството трябва да бъде поверено на вътрешните дейци. От своя страна ВМК е убеден, че освобождението на Македония и Одринско ще се осъществи с водещата роля на българската държава и армия и по тази причина са на мнение, че ръководният център трябва да бъде в София. Но въпреки тези разногласия през повечето време между двете организации съществува добро сътрудничество.

Натанаил Охридски

ЛИЧНОСТ:

Борис Сарафов (1872 – 1907) е български революционер, деец, участник в националноосвободителните борби в Македония. Роден е в с. Либяхово (дн. Илинден). Завърша Военното училище в София и става офицер в българската армия. Като такъв през лятото на 1895 г. предвожда чета, която завзема гр. Мелник. В периода 1899 – 1901 г. оглавява Върховния македонски комитет в София и поддържа ползотворни контакти с ВМОРО. Един от ръководителите на въстаническите действия в Битолски окръг по време на Илинденско-Преображенското въстание. След въстанието и последвалото разцепление в революционната организация оглавява крилото, което се обявява за поддържане на тесни контакти с българската държава. През 1907 г. е убит в София от хора на неговия идеен противник Яне Сандански.

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. През лятото на 1902 г. в България тържествено се отбелязва 25-годишнината от Руско-турската освободителна война. По време на честванията се демонстрира голямо сближаване между България и Русия. Това дава основание на Върховния македонски комитет да реши, че международната обстановка е благоприятна за разглеждане на българския национален въпрос. Без съгласието на дейците на ВМОРО, ВМК прибързано организира въстание в района на Горна Джумая (дн. Благоевград). То е лесно потушено. В тази обстановка, за да бъдат предотвратени провали във ВМОРО, част от ръководството ѝ решава да обяви въстание. Идеята е масово да се вдигнат на въоръжена борба най-добре подготвените окръзи – Битолски и Одрински. В останалите въстанието ще се осъществи чрез засилване на дейността на четите. На 20 юли 1903 г., на празника Илинден, въстават българите от Македония. На 6 август – Преображение, се надигат българите от Одринско. Въоръжената борба обхваща териториите на Битолско, Леринско, Охридско, а в Тракия – района на Странджа планина. През септември въстанически действия се разпростират и в Пиринския край. Въпреки героичната съпротива на въстаниците, за около два месеца османската армия възстановява властта на султана. Хиляди българи загиват, други са хвърлени в затворите, а трети намират убежище в България. Въстанието получава широк отзвук в световната преса. Но най-заинтересованите сили по балканските въпроси – Русия и Австро-Унгария, не желаят в момента да се измени политическото положение на полуострова. Все пак през октомври 1903 г. представители на двете държави изготвят реформена програма за Македония. Замисълът е да се спре с произвола на турските власти и да се внесе ред и законност. Предвижда се изграждане на модерна жандармерия по европейски образец, съставяне на местни административни съвети с равно участие на мюсюлмани и християни, справедливо събиране на данъците. Реформите обаче са далеч от това да дадат автономия на Македония, което означава, че българският национален въпрос в Османската империя остава нерешен.

Налага се изводът, че българското обединение може да се постигне по пътя на войната.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Обещаха ми... че ще ни дадат пълна свобода на действие в Сърбия, па даже и оръжие... Смятат също, че като стоят в приятелски връзки с нас, по-малко или никак няма да се пречи на пропагандата им в Македония. С други думи, те чрез нас искат да си извоюват едно стабилно положение там, което да хармонира с претенциите им за дележ на Македония. Чрез връзките си с нас... ще искат да заставят България да се съгласи на дележ... Така те ме уверяваха, че искат автономия на Македония, но за да не се присъединява към България, нужно било да отхвърлим Екзархията и да поискаме Охридската архиепископия... аз предлагам на разискване между другарите следния въпрос: трябва ли да се приема подкрепата на сръбското правителство, като допуснем, че то иска да ни употреби за заявяване на пропагандата му в Македония...”

Писмо на Б. Сарафов до Гоце Делчев за срещите му с представители на сръбското правителство, 11 септември 1902 г.

Чета на ВМОРО, 1903 г.

България има своеобразен модел на национално възраждане, което започва с борба за духовна независимост, просвещение и културен възход. Девет години преди да възстанови своята държавност, българският народ създава първата си културна институция.

Българското книжовно дружество. Тъй като Османската империя не позволява на нейна територия да се учредяват университети и академии, българите са принудени да работят за тази кауза сред емигрантите в съседни държави. Зараждащата се интелигенция е убедена, че един научен център ще играе важна роля за възкресяване на българската древност, ще спомогне за формирането на новобългарския литературен език и ще издигне националното самосъзнание. Под мотото „Няма свобода без просвещение“ през 1869 г. в румънския град Браила се свиква първото Учредително събрание, на което присъстват представители на българските общини в чужбина. Сред първите дарители са Васил Левски и неговият сподвижник поп Матей Преображенски – Миткалото. Съгласно модела на най-модерните за времето си академии напълно „единогласно“ е приет Уставът на Българското книжовно дружество. За пръв председател е избран проф. Марин Дринов, а негови близки помощници са Васил Друмев (бъдещият Търновски митрополит Климент) и деловодителят Васил Д. Стоянов. Макар да не се нарича академия, дружеството има класическа структура: Главно общо събрание, настоятелство, действителни, дописни, спомогателни и почетни членове. Още с учредяването започва събирането на първия документален масив – днес Научен архив на БАН, както и библиотека. На следващата година се появява печатният орган на дружеството – „Периодическо списание“, което излиза с мотото: „Ум царува, ум робува...“. Веднага след Освобождението Българското книжовно дружество е преместено в новата столица София. Дългогодишният му председател Иван Евстратиев Гешов е най-щедрият му дарител. Той изплаща със свои средства кредита по строежа на новата сграда в центъра до Народното събрание, където се намира и до днес. Негова е заслугата през 1911 г. Българското книжовно дружество да се превърне в Българска академия на науките с три клона – Историко-филологически, Природно-медицински и за държавни науки. През 1940 г. за кратко към името се добавя и „академия на изкуствата“ – БАНИ. По време на бомбардировките през Втората световна война на 10 януари 1944 г. сградата е разрушена частично. Ценните ръкописи и книги обаче са извозени с военна техника в околните софийски села и така са спасени. Днес БАН е автономно учреждение, в

Разрушената сграда на БАН по време на англо-американските бомбардировки през Втората световна война

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„София, 31 март 1924 г.

Почитаеми господа,

Покойният наш съпруг и баща Иван Ев. Гешов със саморъчното си завещание, което се намери след смъртта му, завеща в полза на Българската академия на науките къщата си в София на ул. „Сердика“ 4, за да я продаде тя, когато почне постройката на нейния дом, и употреби добитите пари за тая постройка.

Като наследници на покойния, Ви известяваме за горния завет, с молба да ни съобщите приемате ли дарението“.

Из завещанието на Иван Евстратиев Гешов, най-дългогодишният председател на БАН и негов дарител

Централната сграда на Софийския университет, 30-те години на XX в.

което работят 17% от учените в България. Тя има собствено издателство и изследователска база в Антарктида.

Софийският университет е най-старото висше училище у нас. Създаден е след Освобождението на България през 1888 г. Историята му започва от Първа мъжка гимназия в София, към която е открит Висш педагогически курс само с историко-филологическо отделение. Първите му преподаватели са седем на брой по подобие на Седмочислениците – последователи на Кирил и Методий. През 1894 г. със закон е утвърден статутът на Висшето училище с още два факултета – Физико-математически и Юридически. През 1904 г. Висшето училище прераства в университет с дългото наименование „Български университет братя Евлогий и Христо Георгиеви от Карлово“. Красивата му сграда е издигната с помощта на фондация, управляваща капиталите на банкерската къща на двамата братя, а паметниците на дарителите и днес красят парадния му вход. Паралелно с това в двора на Ректората е построена библиотека в същия стил. Красивите сгради и пластиката са дело на архитект Йордан Миланов и скулптора Кирил Шиваров. Понастоящем университетът обучава хиляди студенти в 16 факултета и 3 департамента.

Националната художествена академия е учредена през 1896 г. под името Рисувално училище. Основна заслуга за това има даровитият възрожденец Николай Павлович. От 1907 г. то се помещава в изключително стилна сграда, която

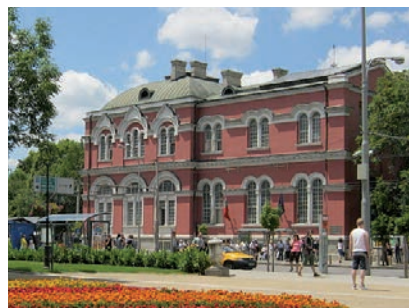
ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Един от най-важните принципи, прокарани в „Правилника“, е пълната вътрешна автономия на Висшето училище. Друг също тъй важен принцип е свободата на учението. Подбудиха се нашите студенти да прекарват по две и повече полугодия в странство, дето усвояват чужди езици, учат се на обноси, но и се убеждават нагледно, че нашето Висше училище не е последно между университетите на близки и далечни нам държави и че не е работата само в известността на заведението, а в личното прилежание и способности на студента.“

Из „Историята на Висшето училище“

Проф. Васил Златарски е основоположник на медиевистиката в българската историческа наука.

Националната художествена академия

краси центъра на столицата и днес. Първоначално в него преподават редица чужденци, като Иван Мърквичка и Ярослав Вешин. Целта е да се подготвят преподаватели за училищата, както и професионални художници по приложно изкуство и художествена индустрия. От 1921 г. се нарича Художествена академия. В нея работят изключителни таланти, като Антон Митов, скулпторите Жеко Спиридонов и Иван Лазаров, графикът Васил Захариев, живописецът Никола Маринов, Дечко Узунов и др.

Балканският блискоизточен институт (УНСС). След Първата световна война (1914 – 1918) столицата се сдобива с още едно висше учебно заведение, известно като Свободен университет (днес УНСС). Открит е през 1920 г., като целта му е да подготвя специализирани кадри за дипломатическите и консулските служби в чужбина, както и държавни чиновници. След военното поражение на България всеобщо е убеждението, че армията е победоносна, но външната ни политика е слаба, като това се дължи на липсата на опитни дипломати от кариерата. За разлика от държавния Софийския университет, това е частно висше училище. Пръв ректор е проф. Стефан Бобчев – министър, политик и общественик. Висшето училище разполага с три факултета: Дипломатическо-консулски, Административно-финансов и Търговско-стопански. Първоначално се помещава на ул. „Раковски“. Съществува до 1940 г. След 9 септември 1944 г. е преименуван на Висш икономически институт „Карл Маркс“, а от 1990 г. става Университет за национално и световно стопанство.

Сградата на УНСС с паметника на Стефан Бобчев

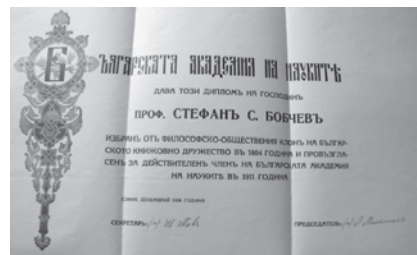
Български художници в работна среда през първата половина на XX в.

Картината „Ръченица“ на чешкия художник Иван Мърквичка – ректор на Рисувалното училище в София. В центъра е изобразен големият приятел на българския народ – ирландският журналист Джеймс Баучер. Скиците са правени в село Бистрица, Софийско. По негово желание Баучер е погребан в Рилския манастир, а днес на негово име са кръстени връх в Рила планина, улици и метростанция.

ЛИЧНОСТ:

Академик **Стефан Савов Бобчев** е виден политик, общественик и учен. Един от основателите на УНСС и негов пръв ректор. Депутат от Народната партия и министър на просветата. По време на Балканската война е посланик на България в Русия.

Парламентът, паметникът на Цар Освободител, вляво – Външното министерство (сега БАН), и храмът „Св. Александър Невски“, 30-те години на XX в.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Наистина българите направиха чудеса. Те съществуват от подписването на Берлинския договор в условия, които в никакъв случай не може да бъдат наречени благоприятни за тяхното развитие. Те нямаха активни приятели, а трябваше да се примирят с много активни и безскрупулни врагове. Наемни убийци шетаха из страната с цел да ликвидират най-изявените граждани; чужди емисари живяха сред тях, за да предизвикат безредици с най-долни средства; трябваше да се бият със сърбите и да живеят под постоянната заплаха от окупация от неимоверно по-силен враг. Те се справиха с тези трудности с тиха смелост и упорство, черти, с които всеки народ би се гордял, и доказаха, че са най-достойните претенденти за отхвърлянето на робството.“

Из репортаж
на Джеймс Баучер

ЛИЧНОСТ:

Александър Теодоров – Балан е първият ректор на Софийския университет. Роден през 1859 г. в Бесарабия, след Освобождението той се завръща в родината, където заедно с братята си – генерал Георги Тодоров и Мартин Тодоров, кмет на София, е сред строителите на модерното Българско княжество. Специалист по етнография и българска филология, Балан е известен сред съвременниците си със своите крайности в изчистването на езика от чужди думи. Вместо „кибрич“ той употребявал „драсни-пални-кличица“. Думата „влак“ обаче използваме и до днес вместо френската „трен“.

ЛИЧНОСТ:

Стоян Михайловски (1856 – 1927) е виден будител, родственик на изявения църковен деец Иларион Макариополски от гр. Елена. Френски възпитаник. Преподавател в СУ и академик на БАН. Автор на многобройни творби, сред които е и химнът „Върви, народе възродени“.

ЛИЧНОСТ:

Панайот Пипков (1871 – 1942) е актьор, композитор, диригент. Получава музикалното си образование в Милано. Като учител в Ловеч написва музиката към стихотворението на Ст. Михайловски по време на учебен час върху черната дъска.

Паметниците на братя Евлоги и Христо Георгиеви пред Ректората на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ (1878 – 1944)

Политическите течения сред българското общество се формират в периода на Възраждането далеч преди възстановяването на нашата държавност. Обособяват се две структури, условно наречени „млади“ и „стари“. Погледът на „младите“ е обърнат повече към Западна Европа, откъдето те усвояват възгледите за република, братство и равенство между хората. „Старите“ са свързани повече с Русия и с убеждението, че руският цар е единствен законен наследник на някогашната Византийска империя – олицетворение на православния свят. Сред техните среди се лансира най-вече идеята за славянска взаимност с братския руски народ. По време на борбите за самостоятелна българска църква няма силна конфронтация между „млади“ и „стари“. Когато обаче на преден план се поставя въпросът за пътищата към политическото освобождение, конфликтът между двете течения се изостря. „Старите“ се характеризират с квалификации като „изедници чорбаджии“ или турски „мекерета“, а „младите“ са приравнени към хайдучи и кръчмарски герои.

Консерватори и либерали. След Освобождението на тази база се създават две партии. Първото противопоставяне между тях се проявява по време на Учредителното събрание в Търново, което трябва да изработи Конституцията на Княжество България. Макар представителните функции да са в ръцете на „старите“, „младите“ надделяват не толкова с обосновани аргументи, колкото с популистки пропагандни речи. В цветистия език на Петко Рачов Славейков може да срещнем обидни епитети, отправени дори към високообразовани юристи, които той нарича „напаст от скакалци“. Нереализираният възрожденски идеал за народовластие също изостря споровете, макар че политическата форма на управление се определя от Великите сили. Заветът на Васил Левски за „свята и чиста република“ изобщо не се дебатира при обсъждането на Конституцията, защото по дефиниция княжеството е монархия.

Първоначално либералите са по-активни и печелят позиции в изпълнителната власт. Независимо от обществения вот обаче техните политически опоненти се ползват с външна подкрепа и формират правителства. Първият кабинет на Тодор Бурмов е назначен от Временното руско управление, а вторият на митрополит Климент Търновски също се уповава на подкрепата на Русия.

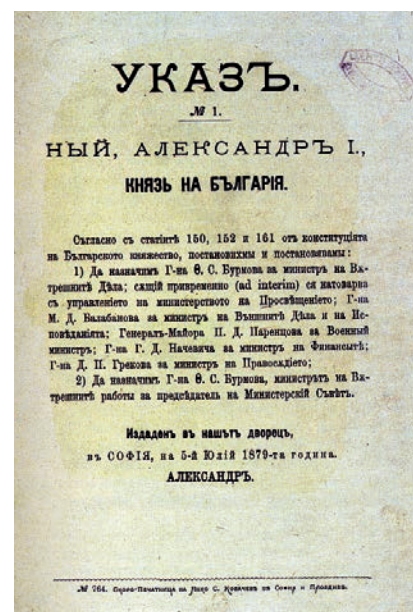
Либералите на Драган Цанков и Петко Каравелов обаче печелят лесно изборите, без това да се отрази на външнополитическия курс на страната. Напротив, руският натиск за отмяна на твърде либералната Търновска конституция води до

Заседание на Народното събрание в Търново, гравюра, 1879 г.

Бившият турски конак в Търново, в който заседава Учредителното събрание

Указ №1 на княз Александър I Батенберг за съставяне на правителство, 5 юли 1879 г.

т.нар. режим на пълномощията на княз Александър Батенберг (1881 – 1883), както и до правителство начело с руския генерал Казимир Ернрот. Това е тежък удар върху суверенитета на страната и модел, който ще се използва всеки път, когато монархът иска да управлява директно с лични укази и пълен контрол върху държавния бюджет.

Вместо да вървят към консолидация, либералите бързо се разцепват, формирайки лидерски партии – Драган Цанков оглавява Прогресивнолибералната партия, Стефан Стамболов застава начело на Народнолибералната партия, а старата Либерална партия се ръководи от Васил Радославов. По-късно се формира и Демократическа партия начело с Петко Каравелов. Идейните различия между тях са незначителни, затова привържениците им се идентифицират по името на партийния лидер – цанковисти, стамболовисти, радослависти, каравелисти. Въпреки наличието на политици консерватори самата партия се създава по-късно. Поради липсата на богата прослойка в страната нейните привърженици са малко и управлението ѝ е краткотрайно.

Разделението на „русофили“ и „русофоби“ е феномен в българския политически спектър. Едва ли има друга нация в света, която формира политически блокове в интерес на чужда държава. В Англия обществото се дели също на либерали и консерватори, но спорът помежду им е по отношение на диктатата на Римската църква и вредното влияние на католическите държави върху консолидирането на британската нация. Въпреки различията си обаче и двете течения допринасят за

ЛИЧНОСТ:

Тодор Бурмов (1834 – 1906) е пръв министър-председател на Княжество България. Роден в с. Нова махала, Габровско. Учи във взаимното училище в града, а после заминава за Русия, където завършва Киевската духовна академия. Пише статии за „Цариградски вестник“ и „Български книжици“ в защита на българската църковна независимост. По-късно постъпва на работа в руското посолство в Цариград. През 1878 – 1879 г. е вицегубернатор на Пловдив и губернатор на София.

Тодор Бурмов завещава на своите деца и внуци крилатата фраза „Никога не се занимавай-те с политика“.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Тоя човек [Стефан Стамболов], силен по ум и воля, познаваше най-добре българите и знаеше как да ги управлява. Той беше първият държавен мъж в България... Той отблъсна руското вмешателство във вътрешните работи и даде на българите да се уверят, че могат сами да се управляват, вдъхна им кураж.“

Екзарх Йосиф I (7 юли 1895 г.),
Дневник, С., 1992, 376 – 377.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„...Трябваше да престанем да дразним Русия, но във всичко друго да следваме политиката на Стамболов.“

Д-р Константин Стоилов,
(8 януари 1896 г.), Дневник, ч. II

Паметник на Стефан Стамболов в София до мястото, където е убит

просперитета на икономиката и възхода на Британската империя чрез непрекъсната приемственост в управлението. В Германия, която възниква през 1870 г., противоборството е между многобройните самостоятелни области и мечтата за силно централизирана монархия. Френското общество дебатирало „за“ и „против“ монархията. Единствено у нас първоначално либерали и консерватори имат еднаква външнополитическа ориентация и дори формират коалиционни кабинети на русофилска основа.

Политическата система на Източна Румелия. Тя е коренно различна от тази на Княжество България. Автономната област няма право да гласува своя конституция. Тя се управлявала от Органически устав, изработен от комисари на Великите сили. Начело на областта стоял генерал-губернатор, назначен от султана, а законодателен орган било Областното събрание. Вместо министерства управлението е поверено на директори, които формират частния съвет на управителя. Първият губернатор е Алеко паша Богориди – правнук на Софроний Врачански. Той тръгва от Цариград с червен фес на главата, но при церемонията в Пловдив носи астраганен калпак и „пропуска“ да вдигне турския флаг. И тук се формират две партии – Народна (съединистка и русофилска) и Либерална (казионна и прозападно ориентирана). Първоначално техните водачи участват съвместно в управлението, а по-късно, въпреки нарастващите между тях различия, идеята за обединение с Княжество България доминира в политическите им нагласи.

Зараждане на нови политически партии. След Първата световна война (1914 – 1918) започва ликвидиране на старата парламентарна система. Много партийни лидери са осъдени като виновници за националните катастрофи и вкарани в затвора. Това дава път на левите течения, които все още са

Арест на политици – виновници за националните катастрофи на България, затворът в Шумен, 1920 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Бай Радославов,

Хората та наричаха, че си сопанджия, аз не вервах, ама то какво бе, брате, срамота е вече бе холан, остави се от тези калпазанлъци – срам за цяла България.

Хей, дохче, и твоята глава скоро ще се търкаля като на Стамболова, но по е добря, да не мърсиш поста, а да се сам затриеш, мръсноко. Ти не си бил достоен патки да пасеш, а не България да управляваш. Ама и Фердинанд, дето се мъчи един по един да ни укипази, и той хубаво ли ша види да видим, приближава деня, когато и с него ще се разправим. Вий вече разпалихте огъня, а че кой ще го угаси и как да видим“.

*Отворено писмо до министър
Васил Радославов от 1900 г.*

ЛИЧНОСТ:

Александър (Алеко) паша Богориди е син на княза на остров Самос Стефанаки бей (Стефан Богориди) и правнук на Софроний Врачански. Получава образование във Франция и Германия по държавно право. Посланик на Османската империя във Виена. Женен за гъркиня, той няма наследници и по тази причина не е предпочетен за български княз след абдикацията на Александър Батенберг. Умира в Париж.

парламентарно представени, но скоро някои от тях ще минат в нелегалност. Най-внушителна политическа сила е БЗНС начело с Александър Стамболийски, който заедно със своя сподвижник Райко Даскалов провъзгласява Радомирската република. След сформирването на кабинет Стамболийски провежда извънредни реформи, близки до болшевишките, като национализация на едрата градска собственост, въвеждане на трудова повинност, партийна Оранжева гвардия за саморазправа с политическите опоненти.

Втора политическа сила в левия сектор е БРСДП (широки социалисти) на Янко Сакъзов и БРСДП (тесни социалисти) на Димитър Благоев. Наследник на последната през 1919 г. става БКП, която открито на свой конгрес възприема идеите за перманентна революция и диктатура на пролетариата. С това тя следва неотклонно директивите на водача на болшевишката революция в Съветска Русия Владимир Ленин. Създадена е и Военна организация на БКП, която извършва персонални поръчкови убийства на редица политически фигури. Нейно дело са Септемврийското въстание през 1923 г. и атентатът в храма „Св. Неделя“ през 1925 г., които довеждат до смъртта на хиляди невинни жертви. Всички тези антидържавни подривни дейности се планират в Комунистическия интернационал (Коминтерна), оглавяван от Георги Димитров. Това е пренасяне на чужд модел върху политическия климат в България, с трайни последици върху провокираните граждански войни и атентати из цялата страна. И двете водещи леви партии БЗНС и БКП формират свои задгранични представителства със седалище в съседна Югославия.

Дестабилизацията на гражданското общество преминава и през военни преврати, какъвто е този на 19 май 1934 г. Военната диктатура е кратка, но с траен резултат – партиите са забранени, което нарушава баланса на парламентарното представителство. Цар Борис III (1894 – 1943) се възползва от тази ситуация, за да разшири прякото си участие в политическия живот. В перспектива това се оказва пагубно за самата монархия, тъй като единствените организирани сили остават нелегалните структури на комунистите, които през Втората световна война формират партизанско движение. Така пътят на новия политически преврат на 9 септември 1944 г. е открит преди навлизането на Червената армия.

Тясната социална база на българското общество, върху която непрекъснато се роят нови малки партии, води до недоверие към политическата система и особено към лидерите. В страната не се формират трайни политически доктрини. Обединителен остава само националният идеал и отказът от него означава политическо самоубийство на всяка структура. Слабата политическа култура и незрялостта на гражданското общество са предпоставка за популизъм, евтина пропаганда и всякакви авторитарни режими и диктатури.

Поражения в софийската църква „Св. Неделя“ от атентата през 1925 г.

ЛИЧНОСТ:

Цар Борис III (1894 – 1943), роден с имената Борис Клемент Мария Пий Станислав Саксбург-готски, престолонаследник, е кръстен първоначално в католическо, а после в православно изповедание. Започва военна кариера през Балканската и Първата световна война. Наследява трона в 1918 г. след абдикацията на баща си цар Фердинанд. По време на Втората световна война е съюзник на германския Райх, но въпреки това не изпраща войски на Източния фронт и съдейства за спасяването на българските евреи. Погребан е в Рилския манастир, като след 1944 г. гробът му е взривен от комунистите и изравнен. Признателни жители на Дебърско оставят надпис на гроба му: „На своя цар Освободител от признателна Македония“.

СЪЕДИНЕНИЕТО И НЕГОВАТА ЗАЩИТА

Земите, в които Априлското въстание избухва с най-голяма сила, не са включени към свободна България. Те формират автономната провинция Източна Румелия. Поправянето на тази несправедливост на Берлинския договор става главна цел на българската нация.

Източна Румелия. Главните усилия на българите на юг от Балкана са насочени към гарантиране на автономията на Източна Румелия. Най-сериозното притеснение на българите е правото, което Берлинския договор дава на султана – да държи войски в тази провинция. През лятото на 1878 г. българското население организира множество демонстрации и в крайна сметка не допуска настаняването на турски военни гарнизони в областта. На 14 април 1879 г. една международна комисия с участието на представители на Великите сили приема основния закон на областта, наречен Органически устав. Той осигурява големи възможности за самоуправление. Провинцията се управлява от генералгубернатор, назначаван от султана за пет години. Източна Румелия разполага със собствен законодателен орган – Областно събрание. Поставени са основите на парламентарната демокрация в Южна България. В Органическият устав са включени всички основни граждански свободи. Така политическото устройство на областта се оказва много сходно с това на Княжество България.

През май 1879 г. за първи генералгубернатор е назначен българинът Алеко Богориди – потомък на славния род на Софроний Врачански. Скоро българите заемат водещо място в управлението на областта. Още на първите избори от есента на 1879 г. българските депутати получават категорично мнозинство и в Областното събрание. Скоро и тук се обособяват две политически партии – Либерална и Народна. И двете отстояват българския характер на областта. Столицата Пловдив се превръща във важен политически, стопански и културен център. Във всяко отношение Източна Румелия се утвърждава като „втора българска държава“ на Балканите.

Обявяване на Съединението. Изкуственото разделение на българите от двете страни на Балкана не може да продължава дълго. На 10 февруари 1885 г. в Пловдив е основан Българският таен централен революционен комитет, който си поставя за цел обединяването на всички българи в една държава. Негов председател става Захари Стоянов. БТЦРК развива активна дейност. Наред с подготовката на чети се извършва широка агитация сред населението за осъществяване на съединение с Княжество България. През пролетта и лятото се организират чествания на великите революционери Христо Ботев и Хаджи Димитър, които засилват патриотичните настроения сред българското насе-

Посрещане на Александър Батенберг в Пловдив на 9.09.1885 г., худ. Пиетро Монтани

ЛИЧНОСТ:

Александър I Батенберг (1857 – 1893) е българския княз в периода от 1879 до 1886 г. Роден във Верона (Италия), принцът е в тесни родствени връзки с руския и английския императорски двор. Когато е избран за български княз, той е твърде млад и няма политически опит. Не харесва Търновската конституция и предприема стъпки за нейната промяна. Неуспехът на установения от него Режим на пълномощията го принуждава да се съобразява с приетия основен закон. Големите му заслуги са свързани с подкрепата, която оказва на Съединението, и ръководенето на българската армия по време на Сръбско-българската война. Наречен е „героят от Сливница“. Русия обаче не одобрява водената от него политика, която оценява като прозападна. С подкрепата на руската дипломация през лятото на 1886 г. е организиран военен преврат срещу него, в резултат на който князът абдикира.

Карта на Съединението и Сръбско-българската война

ление. В края на юли дейците на комитета решават да насочат всичките си усилия към обявяване на Съединението. Въпросът за освобождението на Македония е оставен за по-късен етап. Към делото са привлечени и много офицери от областта. Княз Александър I също обещава подкрепа. В началото на септември първо в Панагюрище, а по-късно и в други селища започват масови вълнения. Настоява се за незабавно обединение на областта с Княжеството. На 6 септември 1885 г. източнорумелийски войски, водени от майор Данаил Николаев, и четата на Продан Тишков влизат в Пловдив и тържествено обявяват Съединението на Източна Румелия с Княжество България. Два дни по-късно княз Александър I издава официален манифест, с който подкрепя този акт, но тепърва предстои далеч по-трудната задача – получаване на международно признание.

Сръбско-българската война. Великите сили и балканските държави се отнасят с неодобрение към нарушаването на Берлинския договор. Заради лошите си отношения с българския княз, руският император Александър III заема отрицателна позиция. В знак на несъгласие със Съединението той се разпорежда всички руски офицери на служба в българската армия незабавно да я напуснат. В стремежа си да се противопостави на Русия, неочаквано Великобритания подкрепя Съединението, но навсякъде другаде в Европа настояват за връщане на старото положение. Особено враждебно е поведението на Османската империя и Сърбия. Турски войски се съсредоточават по южната ни граница. Изненадващо обаче на 2 ноември 1885 г. опасността идва от запад – Сърбия обявява война и започва настъпление.

Българската нация е изправена пред тежко изпитание. Наскоро създадената българска армия и младите офицери трябва

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Часът на нашето Съединение удари!. Чуждото Румелийско правителство, което ни тежи от шест години, е съборено. На негово място е провъзгласено Съединението ни с Княжество България под скиптъра на Българския княз Негово Височество Александър I.

Граждани,

Вие се задължавате в името на отечеството ни, в славата и величието на България да се притечете на помощ и подпомогнете сватото дело, като пазите най-строгий общ ред и тишина. Помнете, че най-строгий ще бъде наказван всеки от вас, който си позволи някакво насилие и грабеж – особено ако това насилие е против чужди народности, които всеки трябва да защитава като родни братя.

Офицери и солдати {войници}!

Синове на България! Тайният комитет ви обажда да наведете глави под гордий български лев...”

*Възвание на БТЦРК
от 5 септември 1885,
написано от Захари Стоянов*

Данаил Николаев (1852 – 1942)

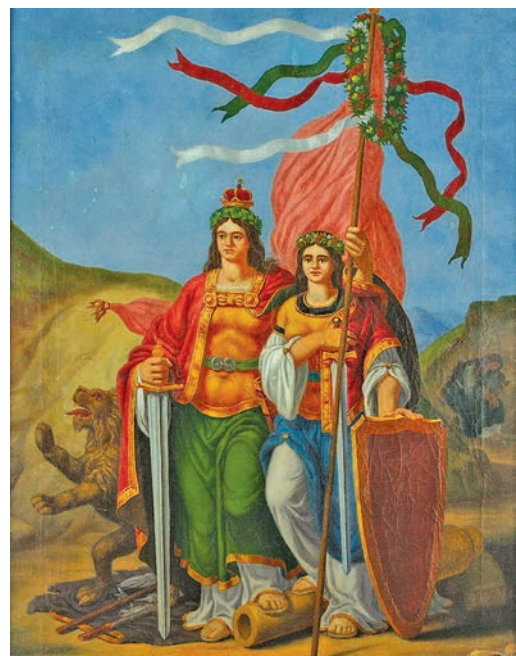

Членове на БТЦРК, 1885 г. Вторият отлясно е неговият председател Захари Стоянов.

да защитят родината от военна агресия. Прогнозите на чуждите наблюдатели са, че Сърбия ще постигне лека победа. Българската войска е по-лошо въоръжена и в началото по-голямата ѝ част е разположена на турската граница. Но българският народ е обзет от огромен патриотичен ентузиазъм. Следващите в чужбина български студенти се завръщат, за да се запишат като доброволци в армията. Българите от Македония и Одринско сформират опълчение, което взема участие във важни битки. Старите войводи Ильо Марков и Панайот Хитов оглавяват доброволчески чети. Дори ученици от горните класове на гимназиите се включват в редиците на доброволците. Част от войските, намиращи се на южната граница, извършват труден преход и успяват навреме да се организират, за да посрещнат настъпващите сръбски части. Главното сражение във войната се провежда при Сливница от 5 до 7 ноември. Тук българската армия нанася тежко поражение на сръбските войски и ги принуждава да преминат в отстъпление. Провал претърпяват и опитите на сърбите да завземат Видин. На 10 ноември е постигната нова победа при Драгоман. Започва офанзива на сръбска територия. На 14 ноември българските войски влизат в Пирот. Налага се сръбският крал да моли за мир. След дипломатическата намеса на Австро-Унгария българското настъпление е спряно. Договорът е сключен в Букурещ на 19 февруари 1886 г. и не предвижда промяна на българо-сръбската граница. Наред с обикновените войници, големи заслуги за крайната победа имат главнокомандващият българската армия княз Александър I и младите офицери кап. Рачо Петров, майор Олимпи Панов, капитан Атанас Узунов, ротмистър Анастас Бендерев и още много други.

ЛИЧНОСТ:

Коста Паница (1857 – 1890) е български революционер и военен деец. Роден е в Търново и още твърде млад участва в подготовката на Априлското въстание. Като опълченец през Руско-турската война се сражава при Стара Загора и Шипка, След войната получава първото си офицерско звание. През 1885 г. е сред главните организатори на Съединението. По време на Сръбско-българската война командва Македоно-одринското опълчение, с което постига важни военни победи. Първоначално подкрепя действията на Стамболов за неутрализиране на руския натиск над България, но малко по-късно преминава на страната на нелегалната русофилска опозиция. През 1890 г. след неуспешен опит да организира заговор в софийския гарнизон е осъден на смърт и екзекутиран.

Свободна България,
худ. Николай Павлович, 1886 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„На разсъмване, 6 ноемврий, поручиците Зафиров и Караиванов нападнаха неприятеля в Ропот, където се намираше един неприятелски батальон. Това нападение, по видимо, бе неочаквано за неприятеля, тъй като те захванаха да гърмят от окопите си само когато нашите сили се доближиха на 300 – 400 крачки. След непродължителна (3/4 часа) стрелба поручик Караиванов се хвърли в атака на неприятелския център. Неприятелят не удържа на атаката и захвана бързо да отстъпва и с това даде възможност да се отреже един от окопите на левия му фланг. Юнкерът Димитриев, като внушаваше юнашки на войниците, геройски настъпваше. След упорен и бистър натиск две неприятелски роти захванаха да бягат, пръснати в разни страни, преследвани и избивани от един взвод на войниците от втората рота. ... В това време, тоест във време на сражението под Ропот, неприятелска кавалерия и пехота се показа откъм Туден. Аз с кавалеристите, 5-а рота и 22 македонци излязох на среща им и захванах да разгръщам силите си, като настъпвах. Неприятелят захвана да отстъпва и аз, за да не показвам своята слабост, изпратих 10 кавалеристи да вървят подире им до Туден, а с останалите заминах за Ропотските височини.“

Из доклад на капитан Коста Паница, командир на Македоно-одринското опълчение, 20 януари 1886 г..

Част от първия Директорат на Източна Румелия, 1879 г.

Успехът във войната със Сърбия дава тласък на международното признаване на Съединението. Със съдействието на английската дипломатия е постигнато споразумение между България и Османската империя. Според подписания на 24 март 1886 г. Топханенски договор вече генералгубернатор на Източна Румелия ще бъде българският княз.

Съединението от 1885 г. увеличава с една трета територията на България. То дава надежда и самочувствие на българите, че справедливата им борба за национално обединение ще завърши с пълен успех.

Захари Стоянов (1850 – 1889)

Пощенска картичка, посветена на Съединението

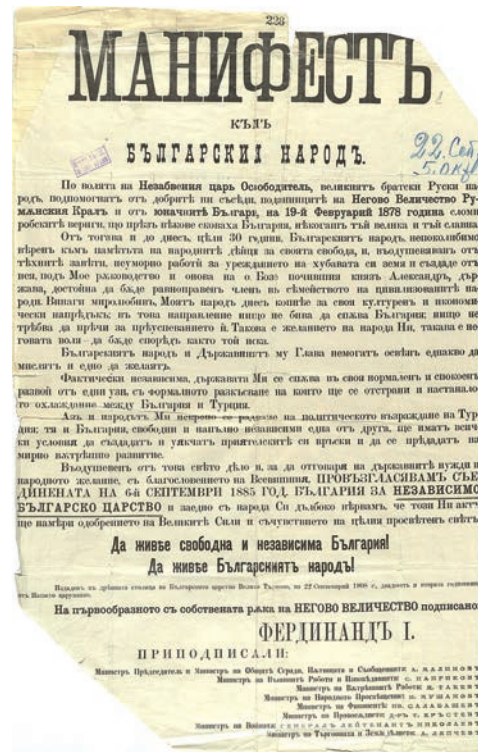
Международната ситуация. Независимостта на България, която е провъзгласена на 22 септември 1908 г. във Велико Търново, не е самостоятелно дело на младото българско княжество, а планиран международен акт за корекция на решенията на Берлинския конгрес. Доказателство за това е фактът, че короната на бъдещия цар Фердинанд е изработена в Германия близо месец преди провъзгласяването на Манифеста. Причините за тази решителна стъпка се коренят главно в промяната на политическата и икономическата ситуация на Балканите. В резултат на това от автономно, но трибутарно княжество с главен сюзерен турския султан, страната се превръща в царство.

Началото на промените е поставено в гр. Ресен (вилает Македония), където през юли същата година турски военнослужещи вдигат бунт срещу режима на султан Абдул Хамид II. Започва т.нар. младотурска революция, която под мотото за модернизация на държавата и въвеждането на конституция на практика цели отоманизиране (турцизиране) на всички етноси в империята, включително на българите от Македония и Източна Тракия. Младотурците правят опит да ликвидират съпротивителното четническо движение на ВМОРО, което изостря българо-турските отношения.

Според решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. като васална държава Княжество България няма пълен суверенитет – на международни форуми се представлява от турски дипломати. На българските правителства се забранява да сключват търговски, митнически, морски и военни договори. Някои от горните ограничения са преодолені във времето – договорени са търговски споразумения с Австро-Унгария, Англия, Франция, Русия. Открити са дипломатически агентства и търговски представителства в съседни държави. В международен правен аспект обаче държавата се третира като несuverенна. Затова страната се стреми да излезе от унизителния си васален статут и да стане пълноправен член на европейското семейство.

Още по-сложна е икономическата ситуация. До този момент Княжество България има задължения, като:

- изплащане на окупационния дълг на Русия за времето на 9-месечния престой в България;
- годишен данък за Турция;
- изплащане и на част от османския държавен дълг към Великите сили – т.нар. режим на капитулациите;
- прехвърляне върху българския народ на неизплатените турски военни задължения към Русия от времето на освободителната война от 1878 г.;
- Румелийски дълг заради Съединението от 1885 г.

Манифестът за Независимостта на България, 22 септември 1908 г.

ЛИЧНОСТ:

Александър Малинов (1867 – 1938) е виден български политик, пет пъти министър-председател и водач на Демократическата партия. Роден в Бесарабия, той е сред емигрантите, които се завръщат в отечеството след Освобождението. Юрист по образование, той е привърженик на идеята за просветената демокрация. Въпреки това участва в промяната на Търновската конституция, която дава право на цар Фердинанд и правителството да водят външната политика на България без знанието на Народното събрание. Това се оказва пагубно по време на войните за национално обединение.

В края на XIX и в началото на XX в. Османската империя е пред финансов колапс. Още от времето на Кримската война (1853 – 1856) тя започва да тегли големи заеми от европейски банки, които харчи безразсъдно. В 1874 г. обявява първия си фалит и веднага е наказана от кредиторите. През 1875 г. избухва въстание в Босна и Херцеговина, както и в Стара Загора, а на следващата 1876 г. започва Априлското въстание. Това е само прелюдия към последвалата Руско-турска война (1877 – 1878), предприета с одобрението и предварителните тайни договорености между Петербург, Виена и Лондон за подялба на наследството на „болния човек на Босфора“.

Следва нова финансова обвързаност на победената във войната Османска империя, при която дошлите на власт „младотурци“ правят поредната грешка – престават да изплащат задълженията дори по Режима на капитулациите. Това естествено води до ново преосмисляне на европейската политика към неизрядния длъжник. Така се стига до споразуме-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Винаги миролюбив, Моят Народ днес копнее за своя културен и икономически напредък; в това направление нищо не бива да спъва България; нищо не трябва да пречи за преуспяването ѝ. Такова е желанието на Народа Ми, такава е неговата воля – да бъде според както той иска.

Въодушевен от това свето дело и за да отговоря на държавните нужди и народното желание, с благословението на Всевишния провъзгласявам съединената на 6 септември 1885 година България за независимо Българско Царство и заедно с народа си дълбоко вярвам, че този Ни акт ще намери одобрението на Великите Сили и съчувствието на целия просветен свят.

Да живее свободна и независима България!

Да живее Българският Народ!
Издаден в древната столица Велико Търново на 22 септември 1908 год., двадесет и втората година от Нашето царуване

Фердинанд I“

Из Манифеста
за провъзгласяване
на независимостта

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

1. Англия отхвърля делението на България по меридиана.
2. Границата на България на юг ще бъде изменена по такъв начин, че тя да бъде отделена от Егейско море.
4. България в пределите ще бъде разделена на две провинции, а именно:

Едната от тях на север от Балкана ще получи политическа автономия с княжеско правителство, а другата на юг от Балкана ще има широка административна автономия (по образеца на автономии в английските колонии) с губернатор християнин, назначаван със съгласието на Европа за срок от 5 – 10 години.

6. Британското правителство иска и Русия е съгласна, висшите чиновници на милицията в Южна България да бъдат назначавани от Портата със съгласието на Европа.

9. Договорено е, че компенсациите на военната издръжка няма да лишат английското правителство от правото на кредитор и в това отношение то ще си остане в това положение, както и до войната.

11. Правителството на Нейно величество е съгласно да не възразява против желанието на руския император да присъедини порт Батум и да запази своите завоевания в Армения.

Правителството на Нейно величество приема, че измененията в Сан-Стефанския договор съгласно този меморандум са достатъчни и няма да оспорва останалите точки, които все пак ще бъдат обсъдени на конгреса (Берлинския), ако Русия настоява на тях.

Подписали:

Граф Шувалов

Лорд Солсбъри

Из Тайното англо-руско споразумение за разделение на България,
Лондон, 18 май 1878 г.

Герб на царска България

ние между Австро-Унгария и Русия – първата да присъедини окончателно към себе си Босна и Херцеговина, а втората да получи правото нейни бойни кораби да преминават от Черно в Егейско море.

Българската независимост. От тази благоприятна международна ситуация се възползва и правителството на Александър Малинов. На 22 септември 1908 г. Европа осъбва с новината, че се е сдобила с още един цар – Фердинанд Сакскобургготски. В историческата църква „Св. 40 мъченици“ в Търново е прочетен манифест, с който се провъзгласява българската независимост. В манифеста се казва:

„С благословението на Всевишния провъзгласявам съединената на 6 септември 1885 г. България за независимо Българско царство“.

Резултатите от провъзгласяването на Независимостта са важни за международния авторитет на страната. България се превръща в истински суверенна независима държава. Наименованието „Княжество България“ слиза от историческата сцена, като символично с името „Царство България“ се търси държавническа приемственост със старата средновековна столица Велико Търново. Българският народ може да продължи уверено по пътя към осъществяването на националния идеал чрез освобождението и на останалите части на Отееството – Тракия и Македония.

При провъзгласяването на Независимостта на българския престол стои втората съпруга на Фердинанд Сакскобургготски – княгиня Елеонора. Известна е с изключителната си скромност и благотворителност. При провъзгласяването на Независимостта дарява на град Търново 60 000 лв. свои лични средства за възстановяване на древната църква „Св. 40 мъченици“. По време на войните за национално обединение заминава на фронта като мило сърдна сестра и по тази причина е единствената жена носител на военния орден „За храброст“. Спасява Боянската църква от разрушаване и съгласно последната ѝ воля е погребана в двора на средновековния храм.

Правителството на Александър Малинов, обявило Независимостта на България на 22 септември 1908 г. От ляво надясно: Андрей Ляпчев, генерал Данаил Николаев, Никола Мушанов, Александър Малинов, д-р Тодор Кръстев, генерал Стефан Паприков, Иван Салабашев и Михаил Такев

Цар Фердинанд с Александър Малинов, придружени от военни и държавници, при обявяването на Независимостта на България, 22 септември 1908 г., на хълма Царевец в Търново

Посрещането на Н.В. Цар Фердинанд I в София при завръщането му от Търново след обявяването на Независимостта на България, 30 септември 1908 г.

„Свободна България“, худ. Георги Данчов, 1879 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Независимостта си България е готова да изкупи с кръв, а не с пари!“

Изявление на министър-председателя
Александър Малинов пред кореспондента
на в. „Матен“

Върху паметната плоча е изобразена церемонията по обявяване на Независимостта на България от цар Фердинанд и министрите от кабинета на Александър Малинов. В основата му е положен лавров венец, под който са изписани думите „Да живее свободна и независима България“. Скулптор на паметника е професор Георги Чапкънов (2007).

БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912 – 1913)

Опитите на християните от балканските провинции на Османската империя да получат политическа свобода по пътя на революцията или на реформите, се провалят. Като единствен изход за решаване на националния проблем на Балканите се очертава войната.

Балканският съюз и войната с Османската империя. В началото на XX век балканските държави се намират в подем, но все още нямат необходимата мощ, за да водят самостоятелно война с Османската империя. Налага се да се съюзят, въпреки че помежду им съществуват големи противоречия. Основните спорове са относно подялбата на териториите в Македония. Русия, която се стреми да разшири влиянието си на Балканите, влиза в ролята на посредник в контактите между балканските страни. Ролята ѝ е улеснена и от факта, че в София на власт е коалиция на двете русофилски партии – Народната и Прогресивнолибералната – с министър-председател Иван Гешов. През пролетта и лятото на 1912 г. е създаден Балканският съюз. В него се включват България, Сърбия, Гърция и Черна гора. Между България и Сърбия е сключена териториална спогодба. С нея Белград признава по-голямата част от Македония като безспорна българска зона. Съдбата на т.нар. спорна зона е оставена да се реши от руския император. С Гърция не е сключено подобно споразумение и е оставено острите териториални спорове между двете държави да се решават след края на войната. Така още при сключването на Балканския съюз са заложени предпоставките за бъдещия конфликт между съюзниците.

Войната с Османската империя избухва на 5 октомври. Нейното обявяване предизвиква голям патриотичен порив в българското общество. Във войската се записват голям брой доброволци. В самостоятелна военна част се сформира Македоно-одринско опълчение. Като най-голяма по територия и население България е водеща сила в Балканския съюз. Тя поема основната тежест във военните действия. Три български армии действат в района на Одринска Тракия, където са съсредоточени главните сили на противника. При Лозенград и Люле Бургас българските войници постигат впечатляващи победи и бързо настъпват към столицата Истанбул. В Македония действа само една българска дивизия. С помощта на четите на ВМОРО тя напредва по долината на р. Струма и на 28 октомври влиза в централния град на областта – Солун. Това обаче става ден след като градът е завзет от гръцката войска. Съюзниците, които напредват срещу по-малобройни османски сили, също постигат успехи. В края на октомври султанът е принуден да иска мир. Изкушен от идеята да стане първият християнски владетел, вля-

Изпращане на фронта, октомври 1912 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

Чл. 1. Двете високи договарящи страни изрично и взаимно гарантират владенията си и се задължават, ако в случай и въпреки всяко очакване едно от двете кралства би било нападнато, без никакво от негова страна предизвикване, да си дадат взаимна помощ с всички свои въоръжени сили, а след това да сключат мир само съвместно и в съгласие.

(...)

Чл. 3. Двете високи договарящи се страни, смятайки, че за техните държави съставлява жизнен интерес, щото никоя друга държава да не се вмъкне между надлежни техни владения на запад от р. Аксиос [Вардар], декларират, че ще си помагат взаимно, щото Гърция и Сърбия да придобият обща граница. (...)

Чл. 4. Двете високи договарящи се държави се съгласяват, че гръцко-българската и сръбско-българската гранична линия ще се определят въз основа на принципа на действителната окупация и на равновесието между трите държави (...)

Съюзен договор между Сърбия и Гърция, Солун, 19 май 1913 г.

Граници на Балканите след Балканските войни

зъл победоносно в Цариград, цар Фердинанд I заповядва да се атакува турската столица. С огромни усилия османската отбрана спира българското настъпление при отбранителната линия Чаталджа, която се намира едва на 40 км от Истанбул.

В края на ноември е сключено примирие и в Лондон започват мирни преговори. В началото на януари 1913 г. в Османската империя е извършен военен преврат и скоро бойните действия са подновени. Опитите на турското командване да внесе обрат в хода на войната, се провалят. Българската войска разбива османските сили при Булаир и Шаркьой. Но окончателната победа на Балканския съюз идва отново след извършен от българите военен подвиг. На 13 март 1913 г. е превзета силната османска крепост Одрин. За османското командване става ясно, че е безсмислено да продължава войната. На 17 май 1913 г. в Лондон е подписан мирен договор, според който империята се оттегля от почти цялата територия на Балканския полуостров до линията, прокарана между Мидия на Черно море и Енос на Егейско море.

Междусъюзническата война. Още в хода на военните действия започват да се проявяват големите разногласия между съюзниците. В македонските земи, завзети от сръбските войски, се предприемат гонения срещу местното българско

ЛИЧНОСТ:

Генерал Владимир Вазов (1868 – 1945) е изтъкнат военен и политически деец.

Роден е на 14 май 1868 г. в Сопот. Негови по-големи братя са народният поет Иван Вазов, ген. Георги Вазов и политикът Борис Вазов. По време на Съединението е на 17 години и участва като доброволец в Сръбско-българската война. През 1886 г. се записва във Военното училище, което завършва с отличие. През Балканските войни е командир на артилерийски полк и участва в тежките сражения при Люлебургас и Чаталджа. Но най-славният му период е Първата световна война, когато вече като генерал командва 9-а Плевенска дивизия. Ръководи епичните сражения при Дойран и не позволява на британски и гръцки войски да пробият българската отбрана. След войната става председател на Съюза на запасните офицери. Противопоставя се на водената от БЗНС политика, както и по-късно на атентатите и убийствата, извършени от комунистите. През 1926 – 1932 г. е кмет на София и осъществява различни благоустройствени дейности.

Генерал Радко Димитриев

население. То е принуждавано да се отрича от българския си произход. Правителството в Белград отказва да изпълни договора от 1912 г. и заявява, че няма да се изтегли от безспорната българска зона в Македония. Гръцката армия също контролира обширни територии, населени с българи. Главният българо-гръцки спор е кой ще владее Солун. Русия, под чиято егида е сключен Балканският съюз, не предприема нищо, за да накара съюзниците да спазват сключените договори.

В тази напрегната обстановка българската дипломатия не действа ефективно, а висшето командване е склонно на рисковани и прибързани ходове. На 16 юни 1913 г., преди да са изчерпани възможностите за мирно разрешаване на кризата, цар Фердинанд и помощник-главнокомандващият ген. Михаил Савов дават заповед да се атакуват сръбските и гръцките позиции в Македония. Неомисленият акт злепоставя България пред света, представяйки я като главна виновница за започналата Междусъюзническа война. В първите дни на конфликта българските войски получават противоречиви заповеди, което предоставя инициативата на противниковите сили. Сръбските и гръцките войски започват офанзива в Македония. Скоро обаче е постигнат обрат. Сръбските части са спрени при Калиманци, а голяма гръцка армия е обкръжена в Кресненското дефиле. Но от факта, че българската армия е съсредоточена в Македония, се възползват Румъния и Османската империя, чиито армии настъпват на българска територия. В средата на юли необезпокоявани румънските войски достигат подстъпите на София. Притисната от всички страни, България е принудена да капитулира.

Резултатите от войната за България са катастрофални. По силата на Букурещкия договор от 28 юли 1913 г. страната ни отстъпва на Румъния Южна Добруджа, голяма част от Македония е поделена между сърби и гърци. По-късно и Одринска Тракия е върната на Османската империя.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

Париж, 13 октомври 1912, „Екселсиор“: „Френският военен министър Милеран заявил, че не скрива симпатиите си към България, чиято армия е най-добрата в Европа, и че би предпочел за съюзници сто хиляди българи пред която и да е друга европейска армия, колкото и многобройна да е тя.“

Лондон, 15 октомври 1912 г., „Таймс“: „Българите си спечелиха много по-голяма военна слава, отколкото тази на техните съюзници... Българите изненадаха целия свят с тяхната сила, смелост и ефикасност. Когато великите сили се колебаеха да действат решително, малките и бедни балкански народи показаха голяма смелост.“

*Из отзиви в европейския печат
за българската армия*

Балканските войни (1912 – 1913)

Шукри паша предава в Одрин сабят си на цар Фердинанд, пощенска картичка

Български артилеристи пред Одрин

Пейо Яворов (седнал в средата) като войвода на чета от Македоно-одринското опълчение, 1912 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Другари,

Концентрацията на българската войска срещу сърби и гърци е почти свършена. Вероятността за война е много голяма, при все това българското правителство под натиска на великите сили още се колебае и се мъчи да реши въпроса по мирен начин, в който случай ще изгубим: спорната зона: Скопско, Кумановско, Тетовско, Гостиварско, Кичевско и Дебърско, както и хубавия гр. Солун.

За да свърши веднъж завинаги нашето национално обединение, за да вземем сега всички български земи: и спорната зона, и Солун, трябва непременно да се обяви война и с гърци, и със сърби.

(...)

Прочее, дълг се налага на всеки македонски деец и член на организацията, да употреби всички усилия, в тия съдбоносни за свободата на Македония моменти, за да изпълни своя дълг, да пожертва сичко свое, но да стори зависящото от него за ускоряване, налагане и изкарване на благополучен край предстоящата война със сърби и гърци.

Уверен в пълната сполука на правата кауза, пожелавам успех на сички другари.

Да живее целокупна България!

Довиждане в свободните български градове: Скопие, Битоля и Солун.“

Писмо на Тодор Александров до членове на ВМОРО, 10 юни 1913 г.

ЛИЧНОСТ:

Иван Гешов (1849 – 1924) е изтъкнат обществен и държавен деец, учен, публицист. Роден е в Пловдив в семейство на заможни търговци. Първоначално учи в гръцкото училище в родния си град, а през втората половина на 60-те години в Оуенс колидж в Манчестър (Великобритания). През 1872 г. се завръща в Пловдив, където започва работа в кантората на баща си. След Априлското въстание запознава чуждите дипломати с извършените жестокости при неговото потушаване, заради което е арестуван от османските власти. Благодарение на намесата на английския консул Ив. Гешов не е екзекутиран. След Освобождението се включва активно в държавното управление първо на Източна Румелия като директор на финансите, а по-късно в Княжество България като управител на БНБ. След абдикацията на княз Александър през 1886 г. за кратко е министър на финансите. През лятото на 1894 г. участва активно в основаването на Народната партия и след смъртта на първия председател д-р Константин Стоилов през 1901 г. става неин лидер. Като такъв през март 1911 г. оглавява правителството. Води преговорите със Сърбия, Гърция и Черна гора за сключването на Балканския съюз. В резултат на изострянето на отношенията със съюзниците след края на Първата балканска война на 1 юни 1913 г. се оттегля от правителството. В следващите години до края на живота му политическата му дейност е главно в опозиция. Освен политик Иван Гешов е изтъкнат учен в областта на финансовите и икономическите изследвания. От 1898 до 1924 г. е председател на Българската академия на науките. Занимава се и с активна благотворителна дейност.

Наричат я още „Първата петролна война“, понеже за Великите сили това е сблъсък за ресурси. До края на XIX век керосинът се използва за осветление, а бензинът се изхвърля като отпадъчен продукт. Светът се променя след откриването на електричеството и изобретяването на двигателя с вътрешно горене. Автомобилите, фабричните машини и особено военната индустрия се нуждаят от „черното злато“, както образно наричат петрола. Военните кораби вече може да се освободят от огромните си трюмове с въглища и да увеличат огневата мощ, зареждането е възможно и в океана, без нужда от акостиране в пристанище, липсата на пушек не издава местонахождението, а подводниците са новото ефективно смъртоносно оръжие. Конницата постепенно губи своето значение, защото танковете са далеч по-маневрени, не се нуждаят от обози и войниците са защитени от неприятеля.

Политическите интереси. Нефтодобивът обаче не е разпределен равномерно между Великите сили и сблъсъкът между тях е неизбежен. Едни от най-старите петролни индустрии в Евразия са в Русия, която още от 1815 г. „освобождава“ Кавказ, за да превземе петролните кладенци в Каспийския регион. Шведският бизнесмен Роберт Нобел става „баща на руската оръжейна индустрия“ и заедно с други нефтени магнати формира кръга на „царете на Баку“. През 1830 г. Полша е разделена между Русия, Германия и Австрия, защото в Карпатите се намират малкото налични нефтени находища в Европа. През 1877 г. по същата причина започва войната с Османската империя, като Русия взема за себе си нефтените залежи в Карс, Батуми, Ерзерум, а с „освобождаването“ на българите се доближава до целта си за контрол над Проливите. Румъния е възнаграждана с българската Северна Добруджа, защото там вече са настанени няколко нефтени компании – „Стандард ойл“ на Рокфелер и английската „Шел“.

Гладът за петрол ще доведе постепенно до сблъсък на интересите в световен конфликт. Постепенно се формират два военни блока: на Съглашението, или Антантата – Франция, Русия, Англия, и на Централните сили – първоначално Тройният съюз на Германия, Австро-Унгария и Османската империя, към които се присъединява и България.

Парадоксално е, че още от 1903 г. Англия започва превъоръжаването на военния си флот, но снабдяването с петрол идва от далечна Индия и Бирма (Мианмар). Френските петролни колонии са в Индонезия. Затова техните „освободителни“ движения са насочени през Индийския океан. Подялбата на Близкия изток също е в планове на английското адмиралтейство, тъй като затъналата в дългове Османска империя включва в свои-

ЛИЧНОСТ:

Генерал Константин Жостов (1867 – 1916) е роден в с. Гайтаниново, Неврокопско, Константин Жостов е един от първите български военни, завършил Висшето артилерийско училище във Виена. Военен аташе в Австро-Унгария, Русия и Франция, той е личност с добър военен опит и широк политически хоризонт. По време на Балканските войни е началник-щаб на съединените Първа и Трета армия и близък сътрудник на ВМРО. През Първата световна война е издигнат на отговорния пост началник-щаб на действащата армия в Кюстендил. Умира преди края на войната през 1916 г., като последните му думи са: „Падна ли Чеган?“ (днес в Гърция). Съселяните му от Гайтаниново и до днес разказват, че когато комисия на победителите очертавала новите граници, според които селото се подарявало на Гърция, неговият брат се разплакал. Френският генерал се учудил на това и когато разбрал причината, оставил Гайтаниново в българските предели.

Ген. Жостов със съюзнически офицери

България след Първата световна война, 1919 г.

те територии бъдещите държави Израел, Ливан, Саудитска Арабия, които също ще бъдат „освободени“. Англия се обявява за „духовен покровител“ на Месопотамия – днешните Ирак и Сирия. Независимо че са съюзници, Русия и Англия ще сблъска петролните си интереси в Персия (днешен Иран), както и в Палестина, където заради Светите земи последната дума имат руснаците. Наличието на английски войски в Индия дава предимство на „Бритиш петролеум“ и през 1911 г. Англия строи петролопровод и рафинерия в Абадан (в днешен Иран). За петрола в Мосул си съперничат Франция, Англия и Турция. След края на войната победителките Франция и Англия ще си поделят Близкия изток и Египет, а за арабите ще останат знаковата

Победоносната българска армия влиза със съюзниците си в Букурещ.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„България годишно има нужда от шестдесет милиона килограма сол, срещу която се е поръчало десет милиона, значи ще имаме нужда от петдесет милиона килограма сол. Газ консумира България тридесет милиона литра. Поръчани са два милиона, ще трябва двадесет и осем милиона литра газ. Имаме нужда от един и половина килограма карбид и от разни минерални – каменни масла четири милиона литра. Обаче въпросът с маслата в Кюстенджа не е разрешен.“

Шифрована телеграма на министър-председателя Васил Радославов за нуждите на България от суровини, София, 17 ноември 1916 г.

Кадри от Първата световна война

Болшевишката революция в Русия прогонва близо 2 милиона население, от което в България пристигат 38 000 руски бежанци.

филмова продукция за Арабското въстание от 1916 – 1918 г. и легендарният Лорънс Арабски.

Първата световна война се характеризира и със своите „червени революции“ в името на „пролетариата“. Още през 1903 г. грузинецът Йосиф Сталин вдига бунт срещу петролните босове, а две години по-късно през Първата руска революция работниците подпалват нефтените кладенци на Нобел и Ротшилд. Затова техните охранители – азерите и казаците, ще бъдат избити от арменците и „червените“ по време на болшевишката революция в Русия. Когато през 1918 г. обаче Баку пада в турски ръце, започва масовото клане на арменци, които са нефтени работници. Така планът на Ленин да даде Баку на своите германски приятели пропада. От своя страна Англия и Франция подкрепят антиболшевишкото движение на „белите“ срещу „червените“ на Ленин и спирането на доставките на нефт и въглища води до смъртта на хиляди хора, загинали от глад и студ в Русия.

Каква е ролята на Балканите и по-специално на България в така очертаната конфигурация на геостратегическите играчи? През 1892 г. за първи път руски нефт се прекарва през Суецкия канал в специално построения за целта английски танкер „Мюрекс“. Това скъсява много пътя до Далечния изток, защото се прекратява заобикалянето на Африка. През 1915 г. обаче германските подводници спират доставките от САЩ и Далечния изток до Европа. Така Дарданелите придобиват изключително стратегическо значение и Англия жертва в Галиполи 200 000 войници от своите колонии в Австралия и Нова Зеландия.

България на кръстопът. След поражението на България в Балканските войни (1912 – 1913) идеалът за национално обединение не угасва. Страната ни търси подходящ съюзник, за да си върне заграбените територии. И докато другите воюват за ресурси, нашата цел е да обединим разпокъсания си народ. Поради ге-

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„11 ноември 1915 г.

Макензен пък разпорежда ний да преследваме към Призрен и Дяково, а после и към Ипек. Той изпраща само разузнавателни части, а после щял да се прибере към Куршумле. Исква да се разпрострем и към Митровица. Ами те, австрийците? Както се вижда, те мислят, че са намерили добри ратаи в наше лице.

Те при настъпването запазиха шосетата за себе си. Нас оставиха в планините. 9-а и 1-ва дивизии пристигат само с пехота и планинска артилерия, която си изстреляла припасите; полска артилерия, обози, транспорти – всичко назад. Пак искат ний да вървим напред. Ний ще се бием, а те ще превземат и плякосват. Безсрамие.

Решихме с Жекова да се противопоставим на това. Около Призрен – Прищина ще оставим само една наша дивизия и по-нататък няма да вървим. И в Македония няма да предприемем офанзива без тях. Между другото и затова, че ако сме сами, гърците непременно ще се обявят против нас.

Жеков ще изтъкне това на Фалкенхайн.“

Из дневника на ген. К. Жостов за Първата световна война

Масовите кланета на арменско население в Турция водят до преселването на 18 000 души у нас.

остратегическото си разположение, България е желан съюзник и от двата военни блока. Затова тя запазва дълго време неутралитет, за да получи възможно най-добри компенсации. Германия гарантира връщане на отнетите ни земи и през 1915 г. България влиза във войната на страната на Тройния съюз.

Българската армия започва военни действия срещу Сърбия в Поморавието, Западните покрайнини и Македония. В отговор на това руска военна ескадра обстрелва Варна. За подсилване на бреговата отбрана страната ни се сдобива с първата си подводница. Сформира се и водна самолетна станция „България“, базирана във Варненското езеро.

През 1916 г. Румъния влиза във войната срещу Германия. Трета българска армия начело с ген. Стефан Тошев и Първа конна дивизия освобождават Добрич, Балчик, Каварна, Тутракан, Силистра, стигат до Тулча и Сулина. На река Серет – ляв приток на Дунав, българите се сражават с руски войски, които са отблъснати, а знамето им е пленено. Само след няколко месеца германските и българските войски влизат победоносно в Букурещ. Петролните кладенци в Плөөщ обаче са подпалени от отстъпващите противници и Германия започва да изпитва затруднения с доставките.

След тези успехи настъпва вътрешна конфронтация между съюзниците. Германия и Турция отказват да върнат на България цяла Добруджа заради залежите на нефт и богатите житни полета. Останала без средства и военни резерви, българската армия е атакувана от английски и френски войски на южния фронт при Добро поле. По заповед на правителството 4 дивизии от 120 000 войници са принудени да предадат оръжието си и попадат в плен. По-голямата част от тях никога не се завръщат в родината независимо от подписаните международни конвенции. Нито едно българско знаме обаче не попада в чужди ръце.

Червената пропаганда също е свършила своята работа, защото след атака на щаба на армията в Кюстендил водачите на БЗНС Александър Стамболийски и Райко Даскалов оглавяват войнишкия бунт и обявяват т.нар. Радомирска република през 1918 г. Макар и неуспешна, акцията е репетиция за деветосептемврийския преврат през 1944 г.

По тези причини България излиза от войната с огромни дългове и множество човешки жертви.

Равносметката. След Първата световна война са ликвидирани монархиите в Русия, Австро-Унгария, Османската империя, слага се край на Втория германски райх. Цар Фердинанд абдикира от престола през 1918 г. в полза на сина си цар Борис III (1918 – 1943). Европа задлъжнява с милиарди долари към САЩ. Сферите на влияние в колониите са преразпределени, както и подземното богатство. Затова английският външен министър лорд Кързън ще каже, че „съюзниците се понесоха към победата върху гребена на петролната вълна“.

ЛИЧНОСТ:

Пейо Крачолов – Яворов е един от най-големите български поети-символисти. Редактор на вестници, театрален деец и драматург. Четник на ВМРО. Стихотворението „Арменци“ той написва след среща с бежанци на гара Скобелево, слушайки техните тъжни песни. Всяка година на 24 април признателните арменци поставят венци на паметника на П. Яворов. Днес една улица в Ереван носи неговото име.

След всяка национална катастрофа в пределите на свободна България идват бежанци от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Техният брой достига половин милион души.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Американската делегация смята, че ще бъде нецелесъобразно да се наложи на една нация с цел тя да бъде наказана със загубата на територия, върху която тя има справедливи етнически и икономически претенции.“

Удроу Уилсън,
президент на САЩ

СВЕТСКА И ДУХОВНА ВЛАСТ (1878 – 1945)

След близо половинвековна борба българският народ извоюва напълно самостоятелно своята църковна независимост въпреки съпротивата на Великите сили. През 1870 г. чрез султански ферман се създава самостойна църква под името Българска екзархия, която обхваща основните български етнически области. Съзирайки в това опасност за своите великогръцки идеи, през 1872 г. Цариградската патриаршия провъзгласява Екзархията за схизматична и анатемосва българите като еретици. Това обаче сплотява още повече народа около неговото духовенство.

„Духовната Санстефанска България“. По време на Руско-турската война схизматичният въпрос ескалира поради забраната да има съвместни служби между българското и руското военно духовенство. Руските военни носят със себе си походни църкви или правят молебени в оцелели гръцки храмове. Временното руско управление се опитва да премести Екзархията от Цариград в София. Несъобразяването с историческите дадености, с народността на Екзархията и най-вече с болезнения национален въпрос веднага среща силната реакция на българите от Македония и Одринско, които заплашват с уния.

Така седалището на Екзархията в Цариград се запазва, тъй като Берлинският конгрес разпокъсва на пет части етническите български земи. Наложително е нашите владици да се грижат за сънародниците ни в епархии като Охрид, Скопие, Велес, Битоля, Струмица, Дебър, Неврокоп, Костур, Лерин, Воден, Солун, Кукуш, Сер, Мелник, Драма, Одрин. В самия Цариград има български училища, духовна семинария, два екзархийски дома, огромен метох, срещу който се издига прословутата и до днес със своите златни кубета Желязна църква „Св. Стефан“. Именно затова съвременниците наричат Екзархията „Духовната Санстефанска България“.

Църквата в Княжество България се управлява от синод, чийто председател формално е екзархът. Митрополитите се ползват с изключителен авторитет – екзарх Антим I е председател на Учредителното събрание през 1879 г., а сред видните депутати са митрополитите Симеон Варненски, Мелетий Софийски, Григорий Доростоло-Червенски. Вторият министър-председател на България е епископ Климент Браницки (Васил Друмев), който по-късно става Търновски митрополит.

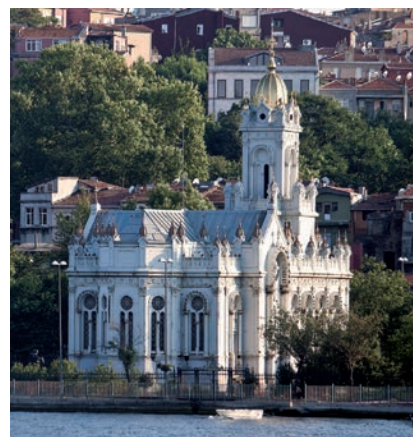
Светската власт. В Търновската конституция, приета на 16 април 1879 г., глава IX е посветена „На вярата“. Тук „строителите на нова България“ постановяват, че „господствующата в Българското царство вяра е православно-християнската от източно изповедание“. Религията на владетеля задължително

ЛИЧНОСТ:

Екзарх Йосиф (1840 – 1915) е вторият духовен глава на Българската екзархия (1877 – 1915). Той поема управлението ѝ в трудните времена на Руско-турската война и Балканските войни, когато хиляди бежанци напускат родните си места, търсейки спасение в отечеството. На неговите усилия се дължи изграждането на Желязната църква в Цариград, Духовната семинария, купуването на красива сграда на екзархийското ведомство, получаването на седем берата за български владици в Тракия и Македония.

Печат на Българската екзархия

Уникалната „желязна“ българска църква в Цариград „Св. Стефан“

Карта на диоцеза на Българската екзархия

е тази на българския народ, като изключение са прави само за царстващите вече монарси. Търновската конституция е особено толерантна по отношение на чужденците и друговерците, които имат пълна религиозна свобода, стига техните действия да не накърняват законите на страната. Не се допуска обаче някой заради религиозни убеждения да избягва задълженията си като български поданик, тъй като всички хора са равни пред закона.

Първият български владетел – княз Александър I Батенберг (1879 – 1886), е протестант, но неговото отношение към българското духовенство по време на управлението му е изключително благосклонно. За своите религиозни нужди той си позволява единствено да изгради дворецов параклис. По негово време е актуализиран и Екзархийският устав, който е преработен съобразно нуждите на Княжеството.

Не така благопристойни са отношенията с втория владетел – католика Фердинанд (1887 – 1918). Още при слизането си на Варненското пристанище той демонстративно пренебрегва българския митрополит, целувайки ръка на католическия духовник. Опитите да промени Търновската конституция, за да може престолонаследникът княз Борис също да приеме католическо вероизповедание, както и да наложи богослужение за католически светци, водят до траен конфликт между светската и духовната власт. Правителствата имат реални възможности за контрол над Църквата със спиране на субсидиите, както и

Освещаване на Желязната църква в Цариград, 1898 г.

Домът на Българската екзархия в квартала Шишли в Цариград

Параклисът „Св. Йоан Рилски“ в екзархийския дом

с отнемане на манастирски земи. Тази тенденция се засилва след Първата световна война, особено при кабинети като този на земеделците, а снижаването на църковния авторитет води до нахлуване в страната на чужда пропаганда и всякакви социални утопии.

След неуспешните за България Балкански войни и Първата световна война българските владици от Македония са прогонени брутално от сръбските и гръцките власти. Остава единствено слабо представителство в Одрин, Лозенград и Цариград, но постепенно просветната и духовната дейност на църквата намалява, тъй като българските села са ликвидирани от турските власти. Слага се ръка и на имотите на Църквата, които по турските закони са превърнати във вакъфи. Въпреки това до 1945 г. седалището на Българската екзархия в Цариград се запазва.

След Втората световна война по решение на Московската патриаршия и под прекия диктат на маршал Толбухин, командващ Трети украински фронт, Цариградската патриаршия премахва схизмата при изключително тежки условия – България няма право на своя патриаршия, нито исторически претенции върху загубените епархии в Македония, Тракия, Западните покрайнини и Добруджа. Така националният идеал е лишен дори от своето културно наследство.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Чл. 10-й. Църковният Окръг на тази Българска Екзархия състои от Епархиите: „Русчушка, Силистренска, Шуменска, Търновска, Софийска, Врачанска, Ловченска, Видинска, Нишска, Пиротска, Кюстендилска, Самоковска, Велеска, Пловдивска, Сливненския Санджак и каазата Созопол“, освен около двадесет села между Варна и Кюстенджа по крайморието, на които жителите не са Българи, и освен градовете Варна, Анхало и Месемврия, и освен крайморските села на каазата Созопол, и освен градовете Филибе и Станимака заедно със селата Куклен, Водин, Арнауткьой, Панагия, Ново-село, Лясково, Ахлан, Бачково, Белащица, и манастирите Бачковский, Св. Безсребърници, Св. Параскева и Св. Георгий. Махалата Св. Богородица вътре във Филибе, която ще влезе в Българската Екзархия, някои от жителите на тази махала, ако не щат да се подчиняват на Българската църква и Екзархия, ще бъдат волни. А подробностите на това ще се уредят помежду Патриаршията и Екзархията според вероизповедните обичаи.

Освен тези изчислени и поименовани места, ако православните жители на другите места, всичките или най-малко две третини поискат в духовните си работи да се подчиняват на Българската Екзархия, и това като се изпита ако се потвърди и докаже, ще им се допраща. Но понеже това ще да става, както се каза горе, с желанието и съгласието на всичките или поне на двете третини, заради това които с този предлог се трудят да сеят някак си несъгласие и раздор помежду жителите, такива законно ще бъдат под отговорност и ще се наказват според законът.“

Из „Ферман за учредяване на Българската екзархия“

Българската болница в Цариград, изградена със средствата на братя Евлоги и Христо Георгиеви

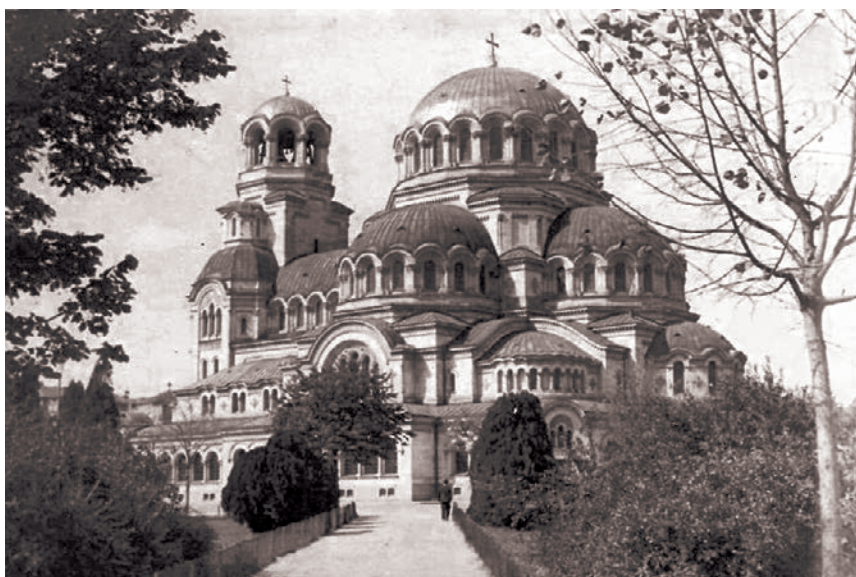
Старият метох срещу Желязната църква „Св. Стефан“

Българската църква „Св. Георги“ в Одрин

Църквата „Св. св. Константин и Елена“ с паметника на екзарх Антим I в Одрин

Храм-паметник „Св. Александър Невски“, снимка от началото на XX в.

През 1947 г. новата атеистична власт у нас отделя Църквата от държавата, което води до пълен диктат на комунистическия режим над духовната институция. Екзархията е лишена от възможността за благотворителна дейност в полза на обществото, както и от своите просветни и културни средища. Затова взаимоотношенията между светска и духовна власт не бива да се подценяват, защото войната между институциите е във вреда на държавността.

Сградата на Софийската духовна семинария, създадена по проект на австрийския архитект Фридрих Грюнангер

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Колкото за фермана (от 27 февруари 1870 г.), при всичко друго дето той благоприятстваше на гърците, като предписваше, че само ония епархии, които имат българско вишегласие от две трети на християнското население, ще имат право да се присъединят на Екзархията, Цариградската патриаршия, като знаеши, че македонските и някои от останалите в Южна Тракия епархии са населени от българи в голямо вишегласие, та и така пак рано или късно ще се изгубят за елинизма, тя категорично отказа да припознае султанския ферман и се реши да употреби последното средство, остоящо във властта й, за да запази под владичество си тия епархии: да прогласи за схизматици ония, които искат да се присъединят към Екзархията, и да употреби последните си усилия да запре развитието на българската народност в Македония и Южна Тракия...“

Записка на екзарх Йосиф I до княз А. Дондуков, август 1878 г.

ЛИЧНОСТ:

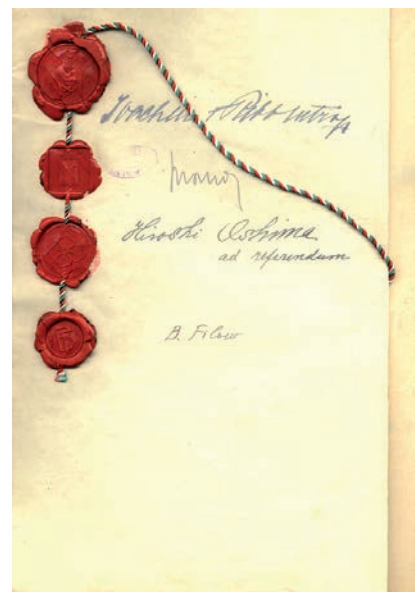
Варненски и Преславски митрополит Симеон (1840 – 1937) – един от най-изтъкнатите български владци, канонист, академик на БАН. Родственик на Стефан Караджа и брат на първия кмет на Бургас Нико Попов. Получава висше богословско образование в Патриаршеската школа на о. Халки. Подпредседател на Учредителното народно събрание в 1879 г. Строи втората по големина у нас катедрала във Варна. Организира издаването на синодалния превод на Библията. Автор на множество исторически трудове и преводи от класически езици.

БЪЛГАРИЯ В ГОДИНИТЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Несправедливите граници, очертани в Европа след Първата световна война, правят мира на континента крайно нестабилен. Възходът на тоталитарните режими в Европа (Германия, Италия, СССР) и желанието им да разрушат Версайското статукво изправят света пред нов грандиозен конфликт.

Начало на войната и българският неутралитет. Доскоро обявяващите се за смъртни врагове – диктаторите Хитлер и Сталин, се договарят, и на 23 август 1939 г. в Москва външните министри на нацистка Германия и Съветския съюз – Рибентроп и Молотов, подписват пакт за ненападение. В секретните му клаузи двете страни си поделят Източна Европа на сфери на влияние. Осигурил си подкрепата на изток, на 1 септември Хитлер дава заповед за атакуване на Полша. В отговор на тези му действия на 3 септември Великобритания и Франция обявяват война на Германия. Конфликтът се превръща в световен. На 17 септември германските войски влизат във Варшава, като същия ден съветската армия започва да окупира Източна Полша. Полската държава преставя да съществува. Земите ѝ са поделени между Германия и СССР, които установяват обща граница помежду си. През есента на 1939 г. на френско-германския фронт се водят боеве с много слаб интензитет. През декември 1939 г. СССР обявява война на Финландия. След три месеца доста неумели действия и значителни загуби Москва все пак успява да накара северния си съсед да му отстъпи значителни територии.

Още на 15 септември правителство на Георги Кьо̀сеиванов обявява, че България ще спазва стриктен неутралитет по отношение на войната. Цар Борис III и управляващите искрено желаят страната да се опази от бедствията на военния сблъсък. Същевременно обаче те и българското общество се надяват, че започналият конфликт може да открие възможност да се осъществят справедливите български териториални искания. Към този момент правителството насочва своите усилия за връщането на Южна Добруджа, Западните покрайнини и получаване на излаз на Бяло море, като тази ревизия на Ньойския договор трябва да се осъществи по мирен път. В условията на бушуващата в Европа война се предприемат стъпки към засилване на властта в страната. В края на 1939 и началото на 1940 г. са проведени парламентарни избори, които укрепват управляващото мнозинство. През февруари 1940 г. правителството се оглавява от професора по археология Богдан Филев. С тази промяна нараства ролята на монарха в управлението на държавата.

Протокол за присъединяване на България към Пакта, подписан от Богдан Филев, 1 март 1941 г.

Поетесите Дора Габе и Елисавета Багряна по време на тържествата в Добрич при връщането на Южна Добруджа на България, 1940 г.

Български войници навлизат в Добрич след Крайовската спогодба от 1940 г.

Връщането на Южна Добруджа. През пролетта на 1940 г. войната се развива изключително успешно за Германия. Със светкавични бойни действия германската армия завзема Дания, Норвегия, Холандия и Белгия и на 10 май започва офанзива във Франция. За малко повече от месец френско-британската съпротива е сломена и Франция е принудена да капитулира. Цяла Западна и Централна Европа се оказват малко или повече под контрола на Германия. Единствената държава, продължаваща да воюва срещу нацистите без големи шансове за успех, е Великобритания, която е подложена на тежки германски бомбардировки. Съветският съюз се възползва от рухването на Франция и през лятото на 1940 г. анексира трите прибалтийски републики – Естония, Латвия и Литва. В изключително тежко положение попада доскорошният френски съюзник Румъния. Съседите ѝ отправят към нея множество териториални претенции. СССР ултимативно изисква от Букурещ да ѝ предаде Бесарабия и Северна Буковина. Унгария обявява претенциите си към Трансилвания. В този момент и България поставя справедливите си искания за връщане на Южна Добруджа. На практика никоя от Великите сили в Европа не оспорва историческите и етническите аргументи на българската позиция. Със съдействието на Германия през август в румънския град Крайова започват българо-румънски преговори, които приключват на 7 септември с подписването на договор. С него България си връща Южна Добруджа. За да се направи в бъдеще границата в Добруджа стабилна и неоспорима, с договора е осъществена и размяна на населението – румънците (предимно колонисти) трябва да напуснат Южна Добруджа и на тяхно място да се настанят българи от Северна Добруджа. В средата на септември българската войска и администрация радостно са посрещнати от населението на Южна Добруджа. Връщането на областта представлява огромен успех за водената от България политика на мирна ревизия на Ньойския договор.

Краят на българския неутралитет. На 27 септември 1940 г. Германия, Италия и Япония сключват Тристранния пакт. Освен че поемат ангажимента да си оказват военна помощ, трите държави демонстрират идеологическа близост. Те се обявяват за изграждане на „нов ред“ в света, доминиран от тоталитарния фашистки модел. Скоро след създаването на Тристранния пакт се предприемат стъпки за привличане и на други страни към него. Словакия и Румъния се присъединяват. България обаче отказва отправената ѝ покана да влезе в Пакта, като се позовава на политиката си на неутралитет. Перспективите за запазване на тази позиция сериозно се влошават през октомври 1940 г., когато конфликтът се пренася и на Балканите. Италия започва война с Гърция. Знаейки за българските претенции към Бяло море, Рим кани България

ЛИЧНОСТ:

Цар Борис III (1894 – 1943) е първородният син на княз Фердинанд от брака му с Мария Луиза Пармска. Първоначално е кръстен в католическата вяра, но през 1896 г., с цел подобряване на отношенията с Русия, преминава към православие. Възкачва се на българския престол на 3 октомври 1918 г. след абдикацията на баща му и в момент, когато страната е победена в Първата световна война. Началото на управлението му преминава под знака на остро политическо противопоставяне, изразяващо се във военни преврати, комунистически бунтове и покушения. Като по чудо избягва атентата в църквата „Св. Неделя“ през април 1925 г. Възползвайки се от слабостта на установения с преврат военен режим (19 май 1934 г.), цар Борис III укрепва позициите си във властта. В трудната обстановка на Втората световна война се опитва да постигне националното обединение, без да се обвързва прекалено много с нацистка Германия. Внезапната му смърт през лятото на 1943 г. оттогава и до днес е обект на различни обяснения и догадки.

Погребението на цар Борис III, септември 1943 г.

да се включи във войната, но тя отказва, вярна на политиката си на мирна ревизия на договорите. Натискът над България да изостави политиката на неутралитет, се засилва от всички страни. През ноември СССР изпраща висшия дипломат А. Соболев с предложение двете държави да подпишат пакт за ненападение. В него се предвижда да се създадат съветски военни бази на българска територия. Документът много наподобява на договорите, подписани между СССР и балтийските държави, малко преди да бъдат анексирани от Москва. Българските комунисти организират активна кампания в подкрепа на съветското предложение, но правителството отхвърля тази опасна за българския суверенитет акция. Германия отново настоява България да се присъедини към Тристранния пакт. В този момент с цел да съхрани неутралитета и същевременно да демонстрира симпатии към Германия, Народното събрание в София приема Закона за защита на нацията, ограничаващ политическите и гражданските права на еврейското население. Въпреки тези действия на управляващите обаче в началото на 1941 г. германският натиск се засилва. В Румъния е съсредоточена значителна германска армия, която трябва да окаже помощ на търпящите унижителни поражения в Гърция италиански войски. На България е поставен категорично въпросът как ще преминат германските войски през България – като съюзници или противници. Българското правителство разбира, че не може повече да запази политиката на неутралитет, и на 1 март 1941 г. България се присъединява към Тристранния пакт, но с условието да не участва в активни бойни действия.

България в Тристранния пакт. Скоро след включването ѝ в Тристранния пакт пред България се открива възможността да осъществи националното си обединение. В края на март 1941 г. в Белград се установява правителство, което обявява излизането на Югославия от Тристранния пакт. Последва германска атака и за по-малко от две седмици западната ни съседка капитулира. Германската намеса води и до поражението на Гърция. Берлин се разпорежда български войски да завземат Вардарска Македония и Беломорието и да се установи в тях българска администрация. Към този момент тези земи остават под върховната юрисдикция на Третия райх, като се очаква след войната да бъдат отстъпени на България. Населението в Македония радостно посреща българската власт. Съществена промяна както в развитието на хода на войната, така и на обстановката в България настъпва на 22 юни 1941 г., когато Германия напада СССР. Въпреки че България не само не се включва във военната кампания срещу СССР и дори не скъсва дипломатическите си отношения с Москва, са извършени съветски бомбардировки над Добрич, Горна Оряховица, Казанлък. Тези действия дават основания да се предположи, че в този момент съветската армия се е

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Ръководството на Сръбска Македония трябва да се намира в ръцете на Югославската комунистическа партия по съображения от политическа целесъобразност. (...) Имайки предвид особеното положение в Македония, е необходимо да се установи най-тясно сътрудничество между Българската и Югославската компартии, особено по места. От своя страна Българската компартия е длъжна да даде директиви на българските комунисти, намиращи се на югославска територия, да оказват всякаква помощ на Югославската компартия. Двете партии трябва да се застъпят за правото на македонския народ за самоопределение...”

*Писмо на Георги Димитров до
Антон Иванов, Москва,
23 август 1941 г.*

Навлизване на българските войски във Вардарска Македония през април 1941 г.

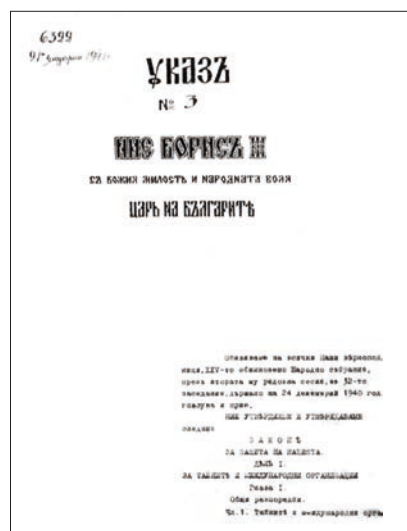
Български летци, трети от ляво надясно капитан Димитър Списаревски, загинал във въздушен бой на 20 декември 1943 г., като сваля с въздушен таран американски четиримоторен бомбардировач

готвела за мащабна атака. Нелегалната комунистическа партия в България, която от началото на войната е прекратила всякакви антигермански прояви и не се е противопоставила сериозно на влизането на България в Тристранния пакт, сега под натиска на Москва обявява началото на въоръжена борба срещу българската власт. Започват да се създават първите партизански чети. До края на съществуването си комунистическата съпротива не придобива размери, които реално да застрашат позициите на държавата. За да демонстрира лоялност към Германия, на 13 декември 1941 г. България обявява война на САЩ и Великобритания. Очаква се сблъсъкът да е символичен. Постепенно обаче започва да се забелязва обрат в хода на Втората световна война в полза на сформиралата се в началото на 1942 г. антихитлеристка коалиция (САЩ, Великобритания, СССР). Засилва се германският натиск България по-активно да се включи във войната. Цар Борис III категорично отказва да се изпратят български войски на Източния фронт. Другият много важен въпрос, по който българската държава и общество се противопоставят на Германия, е за унищожаването на българските евреи. През март 1943 г. под германско ръководство започва депортирането на евреи от Македония и Беломорието. Опитът да бъдат депортирани евреи от старите български предели, среща огромна съпротива в цялото българско общество. Голям брой депутати, възглавявани от Димитър Пешев, представители на българската църква, както и на много други институции и организации остро се противопоставят. От своя страна царят се разпорежда да се спре депортацията на български евреи. Обстановката в страната значително се усложнява след неочакваната смърт на цар Борис III на 28 август 1943 г. На престола се възкачва 6-годишният Симеон II (1943 – 1946). Управлението на страната се поема от регентство в състав: Б. Филев, принц Кирил и ген. Михов. Развитието на войната все повече предвещава бъдещо поражение на Германия и нейните съюзници. През лятото на 1943 г. по идея, лансирана година по-рано от намиращия се в Москва Георги Димитров, в България се създава Отечествен фронт, обявяващ се срещу обвързването с Германия. Наред с комунистите в него влизат леви земеделци, социалдемократи, членове на съюза „Звено“ и независими политици. От началото на 1944 г. София е подложена на тежки бомбардировки от страна на англо-американската авиация. Българските правителства на Добри Божилов и на Иван Багрянов правят плахи опити да извадят България от войната, като се опитват това да не доведе до германска окупация и установяване на жесток нацистки режим. През август същата година в Кайро е изпратен Стойчо Мошанов със задачата да сключи примирие със САЩ и Великобритания. Но съветската дипломатия прави всичко възможно това да не се случи, преди нейните войски, които вече са в Румъния, да навлязат в България.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„При преминаването ми през града, за да стигна до центъра (...) от онова, което видях и от чувството от други ми стана ясно, че разрушенията са големи, страшни, че жертвите са многобройни, че бяха засегнати и тежко повредени почти всички части на града... Обезумели от страх, хората напускаха кой как може града. (...) На места военни камиони товареха цяла покъщнина, включително качета с туршия и та вански вехтории. На други места луксозни служебни коли товареха дюшеци, етажерки и саксии с цветя. Държавните файтони возеха жени и деца с багажи. А шосето за Княжево беше почерняло от хора, които напуска пеш града, движейки се натоварени – кой как може – с раници, мрежи, с невръстни деца, с огромни багажи. (...) На 11 януари по обед столицата беше един разрушен, пуст и изоставен град.“

За бомбардировката
над София от 10 януари 1944 г.
Из „60 години живяна история“,
Кацаров, К.

Указ на цар Борис III за утвърждаване на Закона за защита на нацията, 1941 г.

ПРЕХОД КЪМ УСТАНОВЯВАНЕ НА ТОТАЛИТАРЕН РЕЖИМ (1944 – 1947)

В края на Втората световна война в България се осъществяват редица радикални промени, които поставят началото на периода на преход към установяване на тоталитарна политическа система. Доскорошната обвързаност с Германия се подменя с установяването на силно съветско влияние и започва постепенното превръщане на България в сателит на Москва.

Превратът от 9 септември 1944 г. В края на август 1944 г. става ясно, че българската държава няма да може да сключи примирие със САЩ и Великобритания. На 2 септември е направен последен опит да се избегне навлизането на съветската армия в България, която вече се намира в Румъния, като се създава ново правителство начело с Константин Муравиев. В кабинета влизат политици, които в началото на войната категорично са се противопоставяли на включването на страната в Тристранния пакт и са били до този момент опозиция на прогерманския режим. Предложено е и на доминирания от комунистите Отечествен фронт (ОФ) да участва с министри в правителството. Той отказва, надявайки се скоро да поеме цялата власт в държавата. Новото управление няма много време за действие. Веднага е обявено преустановяване на отношенията с Германия. Обявена е амнистия и започва масово освобождаване на затворници. Въпреки тези действия, без да има дори формален повод, на 5 септември 1944 г. СССР обявява война на България. Три дни по-късно части на Червената армия окупират Източна България. При тези обстоятелства в ранните часове на 9 септември войскове части, ръководени от офицери, застанали на страната на ОФ, завземат военното министерство и обявяват сформирани на правителство на ОФ с министър-председател Кимон Георгиев. Кабинетът е коалиционен, но в действителност се намира под силния контрол на БРП (комунистите). Управлявайки две ключови министерства – това на вътрешните работи и на правосъдието, чрез тях комунистите могат да упражняват мощно въздействие върху политическата обстановка в страната, най-вече чрез използването на репресивния апарат в държавата. Освен това те оказват силно политическо влияние и посредством отечественофронтовските комитети, които се установяват във всички държавни учреждения и стопански предприятия. Комунистите разчитат и на постоянната подкрепа на съветското командване в България.

Политическият терор. В програмата си отечественофронтовското правителство обявява, че ще започне процес на демократизация на политическата система в страната. Отменени са някои репресивни закони на предишния режим, като например Законът за защита на нацията. Разрешено е съществуването на политически партии. Въпреки някои положи-

Лого на Отечествения фронт

ЛИЧНОСТ:

Кимон Георгиев (1882 – 1969) е роден в Татар Пазарджик, учи във военното училище и става офицер от Българската армия. През Първата световна война е тежко ранен и губи едното си око. След подписването на Ньойския договор е уволнен от армията и се включва в политиката. Участва активно в преврата срещу БЗНС от 9 юни 1923 г. и по-късно става министър в един от кабинетите на Демократическия сговор. През 30-те години се обвързва с Военния съюз и се включва в преврата от 19 май 1934 г., като оглавява и създаденото тогава правителство. Не е в състояние да овладее разногласията сред превратаджиите и осем месеца по-късно е принуден да се оттегли от властта. На 9 септември 1944 г. участва в поредния преврат и застава начело на отечественофронтовския кабинет. Опитва се да придаде демократичен вид на режима, но в действителност се намира изцяло под контрола на комунистите.

телни законодателни стъпки и заявените демократични намерения в действителност в страната още в първите дни след 9 септември се установява повсеместен терор. След навлизането на съветските войски в България особено активно започват да действат партизаните, които предприемат жестоки репресии срещу представителите на бившата власт. Без съд и присъда са избити над 20 000 души, които най-често са извеждани от домовете си, качвани на камионетки, разстрелвани или удушавани и заравяни в масови гробове в околностите на населеното място. Под предлог че са фашисти и че са сътрудничили на предишния режим, жертви на терора стават полицаи, военни, чиновници, журналисти, адвокати, свещеници и др. В края на септември 1944 г. е създаден т.нар. Народен съд, който трябва да произнесе присъди над виновниците за включването на България във войната. Съдиите и обвинителите са специално подбрани от комунистическата партия и от тях се изисква да наложат изключително сурови наказания. В резултат от този натиск са осъдени общо 9155 души, от които на смърт 2730. Наред с това през декември 1944 г. е приета Наредба-закон за създаване на трудововъзпитателни общежития (лагери), къде-

„Никой не трябва да бъде оправдан“ – изказване на Георги Димитров във връзка с Народния съд

Митинг в подкрепа на Народния съд, 1945 г.

то властта може да въдворява всеки, който не подкрепя отечественофронтовския режим. Тези места си спечелват зловеща слава, свързана с нечовешките условия на живот и труд.

Участие на България в заключителната фаза на Втората световна война. Още с идването си на власт правителството на ОФ поема ангажмента България да се включи активно във войната срещу нацистка Германия. До края на 1944 г. българските войски имат съществен принос за прогонването на германските части от Югославия, предимно от териториите на днешните републики Северна Македония и Сърбия. От началото на 1945 г. Първа българска армия се включва в общото настъпление на Трети украински фронт. Тя води няколко тежки сражения в Хърватия и Унгария. В края на бойните действия в Европа през май 1945 г. се намира на територията на Австрия. В хода на войната българският народ дава над 30 000 души убити, ранени и изчезнали. Преките финансови разходи, извършени за военните действия и за издръжката на съветските войски в България, надхвърлят 140 млрд. лв., което е равно на стойността на целия брутен вътрешен продукт на българската икономика за 1945 г. В тях влизат и платените суми за издръжката на съветските войски в България, които възлизат на над 39 млрд. лв. Така за нуждите на войната са изразходвани колосални средства, което създава сериозни финансови и икономически проблеми на държавата. Въпреки човешките жертви и огромните военни разходи България не е призната за страна, воювала срещу Германия, и като бивш съюзник на Третия райх ѝ се налага да сключи с победителите мирен договор. Той е подписан на 10 февруари 1947 г. в Париж. Положителното е, че от България не са отнети територии, които е имала преди 1941 г. Определени са ѝ несправедливи репарации в полза на Гърция и Югославия в размер на 70 млн. долара, които обаче са далеч по-леки от тези, наложени след Първата световна война. На конференцията България се ползва с подкрепата на СССР, в чиято сфера на влияние вече се намира.

Възникване и разгром на опозицията в България. През лятото на 1945 г. в управляващата коалиция настъпват остри разногласия. Част от земеделците начело с Никола Петков и социалдемократите на Коста Лулчев не желаят да търпят пълния контрол на комунистите в управлението и напускат правителството. Дейността им като опозиция се сблъсква с нарастващото враждебно отношение на властите. Често опозиционните вестници са спирани или се проваля разпространението им, журналисти и симпатизанти на инакомислието редовно са обект на нападения, побоища и арести. На проведените през ноември парламентарни избори опозицията отказва да участва, като заявява, че в страната няма необходимата политическа свобода. В избрания парламент влизат единствено депутати от ОФ. През 1946 г. натискът над опозицията се засилва. С измис-

Осъдени изслушват присъдите си от „Народния съд“, януари 1945 г. На преден план – регентите (от ляво надясно) ген. Никола Михов, Б. Филов и княз Кирил – брат на царя.

Митинг в София, организиран от ОФ, септември 1944 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Освен с Кимон Георгиев и Дамян Велчев по онова време {септември 1944} в София имах и разговори с меродавни български комунисти. Тогава те все още всячески имаха интерес да накарат света да повярва, че за тях думата „демокрация“ има същия смисъл, както за западните държави. Комунистическият вътрешен министър Антон Югов ме увери в едно интервю, че „ние, комунистите в България, не желаем нито да национализираме, нито да колхозничим, нито да съветизираме и никога няма да се опитваме да натрапим на народа държавна или икономическа форма, която той не желае или за която не е узрял.“

Из „Видях сгромолясането им“, Волфганг Бретхолц, 1955 г.

лени обвинения са организирани процеси срещу бившия лидер на БЗНС Г. М. Димитров, който задочно е осъден на доживотен затвор, и срещу известния социалдемократ Кръстьо Пастухов, осъден на 5 години затвор, където по-късно е удушен. На 8 септември в условията на съветска окупация и липса на застъпници на монархията е проведен референдум за формата на държавното устройство. Властта обявява, че над 95% от бюлетините са били в полза на републиката. Противопоставянето особено се изостря през октомври по време на изборите за Велико народно събрание, което трябва да приеме новата републиканска конституция на България. Въпреки репресиите опозицията успява да вкара 99 депутати, но комунистите имат съществено мнозинство. Сформирано е правителство начело с лидера на БРП Георги Димитров. След подписването на мирния договор и последвалото признаване от западните държави на отечественофронтовската власт, се решава, че повече не е нужно да се поддържа някаква привидна демокрация, и започва тотално настъпление срещу опозицията. Нейният водач Никола Петков е изправен на съд и по напълно скалъпени обвинения е осъден на смърт. След личното разрешение на Сталин присъдата е изпълнена през септември 1947 г. Опозиционните партии са забранени и през следващите месеци огромна част от техните членове са хвърлени в затворите или изпратени в лагери. На практика в България се установява еднопартийна политическа система, която е основната характеристика на всеки тоталитарен режим. Приетата през декември конституция отразява настъпилите след 9 септември 1944 г. в страната промени.

Снимка на Никола Петков пред съда, 1947 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Чл. 1. Който в страната или чужбина образува или ръководи организация с фашистка идеология, която си поставя за цел събарянето, подравянето или отслабването властта на Отечествения фронт, се наказва с доживотен строг тъмничен затвор или смърт.

Чл. 2. Който разрушава военни материали, инсталации, цистерни, железопътни, пощенски, телеграфни, телефонни и минни съоръжения, водни или водоснабдителни инсталации, държавни или обществени сгради и др., както и онзи, който унищожава или разграбва обществени хранителни припаси и други материали, се наказва с доживотен строг тъмничен затвор, а в тежки случаи – със смърт. (...)

Чл. 4. Който напусне местожителството си и влезе или се зачисли в група, съставена и въоръжена с цел да извърши престъпление по настоящата наредба-закон, се наказва с доживотен строг тъмничен затвор или със смърт.“

Из Наредба-закон за защита на народната власт, март 1945 г.

Част от населението посреща радостно навлизането на съветската армия в България, септември 1944 г.

УТВЪРЖДАВАНЕ НА ТОТАЛИТАРНИЯ РЕЖИМ В БЪЛГАРИЯ (1948 – 1953)

Към края на 1947 г. в основната си част опозицията в България е ликвидирана и в страната се установява на практика еднопартийно управление. Комунистическата партия налага пълен контрол над политическия, обществен и икономическия живот в страната.

Политическата система на комунистическия тоталитаризъм. След категоричната намеса на Москва от есента на 1947 г. в България е утвърден изцяло съветският тоталитарен модел на управление. Той изисква цялата власт в държавата да бъде подчинена и контролирана от структурите на единствената управляваща партия. Не се допуска никаква форма на опозиция както извън, така и вътре в управляващите среди. Във връзка с това в началото на 1948 г. след унищожаването на последните остатъци от демократичната опозиция идва ред и на партиите в Отечествения фронт. Те са принудени да се разпуснат, като част от ръководството и членовете им се вливат в комунистическата партия. Единствено формално продължава да съществува БЗНС, която е поставена под пълния контрол на комунистите и обявява, че възприема програмата на БКП за своя. Профсъюзите също са подчинени и основната им задача става да провеждат политиката на комунистическата партия. Всички важни решения, отнасящи се до държавата и обществото, се вземат на партийни форуми, където определяща е думата на водача на партията. Огромната власт, с която той разполага, води до изграждането на култ към неговата личност. Такъв култ първо започва да се изгражда към Георги Димитров, който е обявен за верен син на българския народ и безстрашен борец срещу фашизма и капитализма. След смъртта му през 1949 г. култът се пренася към поелия властта в партията и държавата през 1950 г. Вълко Червенков. Пропагандата шумно го възхвалява като гениален продължител на делото на Сталин и Димитров. Неговото име носят заводи, електроцентрали, земеделски кооперативи, училища и т.н. Тоталитарната система изисква съществуването на една единствена идеология – тази на управляващата партия. Теорията на марксизма-ленинизма-сталинизма е наложена във всички сфери на науката, културата и изкуството. Тя се изучава в училищата и университетите, единствено на нея се градят всички тези в контролираната от режима наука, нейните средства се прилагат в литературата, изобразителното изкуство, музиката. Никаква обществена дейност не може да се развива извън идеологическия контрол на партията, в това число и в спорта, в туризма, в колекционерството. Всички обществени организации не само че не трябва да се противопоставят на политиката на комунистическата партия, но нещо повече – трябва ентусиазирано да я подкрепят.

ЛИЧНОСТ:

Георги Димитров (1882 – 1949) след Първата световна война се налага като един от лидерите на Българската комунистическа партия. През 1923 г. подкрепя инструкцията на Комунистическия интернационал в Москва да вдигне въстание в България. След неуспеха на въстанието емигрира от страната. Придобива международна известност по време на Лайпцигския процес през 1933 г., в който е обвинен от нацисткия режим, че е участвал в подпалването на Райхстага. След освобождаването му от германския затвор се установява в СССР, където през 1935 г. оглавява Коминтерна. Година след деветосептемврийския преврат се завръща в България, оглавява комунистическата партия и малко по-късно става министър-председател. Активно работи за налагането в страната на съветския политически и икономически модел. Усилено лансира тезата за съществуване на македонска нация в България.

Поклонение пред мавзолея на Георги Димитров, 1949 г.

Пропаганден плакат от времето на култа към личността на Вълко Червенков, 1954 г.

Средствата за масова информация са мобилизирани да провеждат в обществото партийната пропаганда и да внимават да се поднасят в публичното пространство само добре проверени и разрешени от партията сведения. Основният тон на обществените коментари по събитията се задава от официалния вестник на БКП „Работническо дело“.

Разрастване на репресиите в обществото. За да държи в постоянно подчинение обществото, всеки тоталитарен режим се нуждае от външни и вътрешни врагове, срещу които безпощадно да се бори. Така репресията се превръща в неотменна част на тоталитарната политическа система. Както в Съветския съюз, и в България е заявено, че с установяването на социалистическа власт класовата борба се изостря. Въпреки че вече не съществува опозиция, борбата срещу врага се пренася върху цялото общество и в редиците на управляващата партия. Сигналът за мащабните чистки в комунистическите партии в страните от Източна Европа е даден от Сталин. Целта е да не се допусне контролираните от СССР държави да тръгнат по някакъв свой път на социализъм. Затова е необходимо, от една страна, ръководствата на партиите да се поверят на изцяло верни на Москва комунисти, и от друга, повсеместните репресии да внесат пълен ужас в източноевропейските общества, да се разбере, че никой не може да остане незасегнат от тях. В България ударът е насочен срещу втория човек в комунистическата партия Трайчо Костов, който се очаква да замести в ръководството вече доста болния Г. Димитров. През пролетта на 1949 г. той е обвинен в антисъветски действия и шпионаж в полза на САЩ и Великобритания. В края на годината е екзекутиран. Като членове на неговата „банда“ са осъдени още много висши комунистически функционери. Чистката обхваща и редовите дейци

Георги Димитров със Сталин, 1936 г.

Отделение на Народната милиция, 1948 г.

Изпълнение на бигбенда на Техническия университет в зала „България“, април 1953 г.

на БКП, където е заявено, че врагът се е укрil в нейните редици. Репресиите продължават с нестихваща сила и върху представителите на старата власт и култура – политици, офицери, служители, учени, културни дейци. На жестоки гонения са подложени духовниците. Особено сурови са процесите срещу евангелистките и католическите свещеници, на които се гледа като на потенциални чужди шпиони. По напълно скалъпени обвинения е осъден на смърт католическият епископ Евгений Босилков, а други получават дълги години затвор. През 1952 г. се провежда процес срещу Ат. Буров и други представители на демократичната опозиция отпреди 1944 г. Силно нараства броят на изпратените без съд и присъда в трудовите лагери. Там обвинените като врагове на социалистическата власт са принудени да изпълняват убийствени трудови норми, подложени са на ужасяващи издевателства и лишения. През 1949 г. броят на въдворените само в лагера на остров Белене достига над 4500 души. Над 30 000 са изселени от родните им места. Още през 20-те години на XX век Коминтернът лансира идеята за съществуването на македонска, тракийска и добруджанска нация. Макар да няма никакви исторически основания, тезата е възприета от българските комунисти. Това става допълнителен повод да се подложат на преследване и онези хора от Пиринския край, които отказват да приемат, че са македонци, и защитават българското си име. В осъществяването на репресиите изключително зловеща роля изиграват структурите на Държава сигурност (ДС). Чрез възприетия от Съветския съюз метод на денонощни разпити и мъчения от задържаните са изтръгвани измислени самопризнания, въз основа на които впоследствие те са съдени. Така в края на 40-те и началото на 50-те години, в резултат на повсеместните репресии, в българското общество се възцаряват страх и шпиономания.

Съпротивата срещу комунистическия режим. Масовите убийства и терорът в дните след 9 септември 1944 г. създават условия за появата на въоръжена съпротива. Първата чета се формира през пролетта на 1945 г. в района на Кюстендил. По-късно броят на четите се увеличава след разгрома на опозицията на Никола Петков и започналото масово насилие над селяните по създаването на трудово-кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС). Тази въоръжена съпротива получава името горянско движение. Горянски чети действат във всички райони на страната, като особено многобройни са в Русенско, Сливенско, Родопите, Пиринска Македония. Макар броят им да е много голям, между тях няма достатъчна координация и не се създава никаква форма на общо командване. Често пъти няма и единна цел и идеология, на които да са подчинени действията им. Все пак са предприети някои опити да се установи взаимодействие между различните горянски групи и чети. Стъпка в тази посока е направена през 1951 г., когато започват предавания на радиостанция „Горянин“, базирана в Гърция. За смазването на

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„След споразумението в Блед, за да облекчи процеса на сближение и бъдещо обединение на македонските области от двете страни, нашата партия се съгласи да бъде въведен като задължителен предмет официалният македонски език във всички училища в Пиринския край и допусна като преподаватели голямо число македонски учители от Скопие, както и македонски книжари да разпространяват книжнина на македонски език. Това беше доказателство, че нашата партия се отнася с най-голяма симпатия към обединението на македонския народ.“

*Из реч на Георги Димитров
пред V конгрес на БКП, 1948 г.*

Георги Стоянов-Търпана – един от най-известните горяни

Паметникът на горяните в Сливен е открит през 2001 г.

горянското движение властта използва значителни сили от средите на милицията и армията. Но благодарение на широката подкрепа, която горяните получават от населението, въоръжената съпротива просъществува чак до 1956 г. и се очертава като най-продължителната и масова борба срещу комунистическия режим в цяла Източна Европа. Сравнено с партизанското движение, това на горяните е значително по-многобройно. Друга форма на съпротива срещу комунистическия тоталитарен режим представляват многобройните български емигрантски организации, които започват да се създават в чужбина през този период. Като най-влиятелна и с най-голяма членска маса се очертава Българският национален комитет „Свободна и независима България“. Организацията се установява през 1948 г. във Вашингтон и включва главно дейци от земеделската опозиция против режима. Между отделните емигрантски организации има сериозни идейни различия. Сред тях може да се открият представители както на земеделци и на социалдемократи, така и на анархисти и на националисти. Тези разногласия им пречат да се обединят за единна борба срещу комунистическата власт в България. Поради съществуващия пълен контрол над обществото действията им в страната са ограничени. Но все пак със своите прокламации, позиви и изказвания по нелегалните радиостанции те спомагат за поддържане на духа на съпротива сред част от населението.

Празнуване на Трифон Зарезан, с. Ново село, Видинско, 1948 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Трайчо Костов стана знаме на реакцията у нас. Неговото име и националистическа политика, неговата неискрено и недружелюбно отношение към СССР, др. Сталин, към др. Димитров и Политбюро са станали лозунг, който обединява враговете в борбата им срещу Партията, срещу народната власт, срещу др. Г. Димитров. (...)“

Така например в кв. „Надежда“ бяха пръснати позиви, че „Тр. Костов е прав, защото защитава националните интереси на България“. В кв. „Красна поляна“ врагът пръсна позиви: „Долу маската на лъжекомунистите под водачеството на Димитров. Да живее истинският комунистически водач, защитник на народа – Тр. Костов“. В кв. „Разсадника“ са намерени лозунги: „Долу руският агент Г. Димитров. Да живее Т. Костов“.

Из Изложение от пленума на Софийския градски комитет на БКП, София, 28 май 1949 г.

Георги Димитров на митинг по повод подписването на Договора за дружба, сътрудничество и взаимна помощ със СССР, 24 март 1948 г.

КОМУНИСТИЧЕСКИЯТ РЕЖИМ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ТОДОР ЖИВКОВ

Още в края на 40-те години България изцяло е възприела съветския тоталитарен модел, а ръководството на БКП безусловно следва, пристигащите от Москва политически и икономически разпореждания.

Промените в политическата обстановка в страната. През пролетта на 1953 г. умира Сталин и смъртта му става предпоставка за промени в управлението на СССР. В Кремъл започва остра борба за власт. С цел да се гарантират позициите на различните групи в Политбюро на Комунистическата партия на Съветския съюз (КПСС), е решено да се установи колективно ръководство. Правителството е оглавено от Г. Маленков, а Н. Хрушчов поема управлението на партията. Предприети са и мерки за смекчаване на жестоките репресии от времето на Сталин. Постепенно започва закриване на лагерите и милиони съветски граждани получават възможността да се върнат при семействата си. Тези промени бързо са възприети и от българските комунисти. Лагерът в Белене е затворен. В България също формално се установява разделяне на властта – В. Червенков запазва министър-председателския пост, а отстъпва ръководството на партията на Т. Живков. Поставяйки начело на партийното ръководство един невзрачен, но много лоялен към него функционер, В. Червенков вярва, че така ще продължи да упражнява контрол над БКП. Тези сметки обаче се оказват погрешни. Естествено сигналят за промяната отново идва от Москва. През февруари 1956 г. на конгрес на КПСС в секретен доклад Н. Хрушчов разкрива престъпленията, извършени от Сталин и неговия режим. Като обвинява своите опоненти, че не са се разграничили достатъчно от сталинските репресии, Хрушчов скоро установява едноличната си власт. След като получава подкрепата на Москва, Т. Живков предприема ход за отстраняване на В. Червенков от държавното ръководство. През април 1956 г. се провежда пленум на ЦК на БКП, на който В. Червенков е обвинен, че е изградил култ към собствената си личност, и е принуден да си подаде оставката. За министър-председател е поставен сближилният се с Т. Живков Антон Югов. Формално Т. Живков не променя поста си и остава само първи секретар на БКП, но в действителност установява контрол над всички лостове на властта.

Безконтролната власт на Тодор Живков. В следващите няколко години Т. Живков предприема активни действия за укрепването на позициите си в управлението на страната и партията. През 1960 г. се разправя безмилостно с групата на Н. Кофарджиев, която в ЦК на БКП отправя критики към неговото ръководство. През 1961 г. отново използвайки темата за престъпленията на Сталин, Т. Живков успява да отстрани от

Пропаганден плакат за XI конгрес на БКП, 1976 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

Член 1.

Народна република България е социалистическа държава на трудещите се от града и селото начело с работническата класа.

Ръководната сила в обществото и държавата е Българската комунистическа партия.

... Член 3.

Държавата служи на народа като:

Защитава неговите интереси и социалистически завоевания

... Развива и укрепва дружбата, сътрудничеството и взаимопомощта със Съюза на съветските социалистически републики и другите социалистически страни.

Из Конституция на Народна република България, приета чрез всенародно гласуване на 16 май 1971 г.

висши държавни и партийни позиции А. Югов и други ръководни комунистически дейци. На следващата година Т. Живков поема министър-председателския пост. Продължава безкомпромисната разправа с всеки, който може да застраши властта му. Така например през 1965 г. е ликвидиран опит за създаване на конспиративна организация в ръководството на армията, като главният инициатор ген. И. Тодоров – Горуня се самоубива, а други висши военни са осъдени на дълги години затвор. По отношение на масовите репресии в обществото се забелязва видимо смекчаване в сравнение с предходния период, но насилственият характер на режима все така се запазва. През есента на 1956 г., като се използва за повод въстанието на унгарците срещу тамошния комунистически режим, в България отново е отворен лагерът в Белене. През следващите няколко години с многобройните си жестоки убийства особено зловеща слава си спечелва лагерът в Ловеч. За него се пише дори и в западната преса, което става повод през 1962 г. той заедно с останалите лагери да бъде затворен. Междувременно структурите на Държавна сигурност с хилядите си агенти и щатни служители продължават да следят голяма част от населението. Под контрол са поставени не само смятаните от режима за неблагонадеждни елементи, но и най-обикновени граждани. Доноси

Паметен кръст за загиналите в комунистическия лагер „Слънчев бряг“ край Ловеч

Заседателна зала с портрета и авторския лозунг на Тодор Живков, 1985 г.

срещу тях се пишат относно това как коментират партийната политика, дали разказват вицове срещу властта, слушат ли западни радиостанции и дали ходят по празници в църквите. Членството в комунистическата партия или сътрудничеството с тайните служби става важно условие за постигане на професионално развитие и получаване на различни социални и материални придобивки. Чрез различни средства – от заплахи и репресии до привилегии и облаги, режимът се опитва да разшири подкрепата си в обществото. Постепенно е прекратена денационализаторската политика по отношение на българите в Пиринския край. Дълги години властите продължават насилствено да ги вписват в официалните документи като „македонци“ и едва от средата на 60-те години тази престъпна практика е преустановена и настъпва промяна в позицията на БКП по македонския въпрос.

Като основно средство за дълготойното задържане във властта на Т. Живков се оказва способността му да си осигурява твърдата подкрепа на Москва. Във всичките си действия той плътно следва съветската политика, което го прави много близък първо с Хрущов, а след това и със сменилия го господар на Кремъл Л. Брежнев. Виждайки безрезервната поддръжка на съветските лидери, никой от ръководството на БКП не смее да постави под съмнение действията на Т. Живков. Дошъл във властта официално с лозунга, че се бори срещу култа към личността на В. Червенков, скоро Т. Живков позволява да се изгради и мощен култ към неговата личност. Той неспирно е възхваляван от пропагандата като верен продължител на идеите на марксизма-ленинизма, като далновиден и умел държавник, работещ за просперитета на народа. Изказаните от него тезиси и съображения по различни въпроси от политическото, икономическото и културното развитие на страната се изучават и обсъждат възторжено от партийните структури и обществените организации. Особено шумен момент в изграждането на култа към Т. Живков става приемането през 1971 г. на нова конституция на България. Всички средства за масова информация ще я нарекат Живкова конституция. Потрет на Т. Живков неотменно присъства в кабинета на всеки началник в която и да е институция. В сравнение обаче с култа към Червенков сега при този към Живков се забелязват и нови елементи, представящи го като човек от народа. Самият той в голяма степен допринася за този образ – не чете гладко докладите, които изнася, често пъти в речите си използва думи, несъществуващи в българския език, и нерядко демонстрира грубоватото чувство за хумор. Резултатът от целия този култ обаче е, че всички важни държавни решения се вземат еднолично от него, разбира се, след като са съгласувани с Москва.

България – най-верният сателит на Съветския съюз. През целия период на комунистическото управление в България във външната политика режимът плътно се придържа към линията, определяна от Москва. В глобалното противопоставяне

До края на 80-те години на XX век по традиция на манифестации се носят по площадите портретите на Тодор Живков и други членове на Политбюро, заедно с портретите на членовете на Политбюро на СССР.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„В годишния репертоарен план на Народния дворец на културата „Людмила Живкова“ е включен спектакъл-рецитал „Поетът и лавината“ по произведения на Блага Димитрова, включително непубликувани (например стихотворението „Чернобил“)...

Специалисти изразяват мнение, че отделни творби са така обединени композиционно, че като цяло сценарият изобилства с философско-екзистенциалистически изводи, които му придават фаталистичен и дори мистичен характер, навеждали към преки асоциации за „безсилието“ и „залеза“ на социалистическия обществен строй. Считаме, че при наличието на изложените факти и оценки би било правилно сценарият да се преразгледа отново, като компетентните институции вземат конкретно отношение дали е целесъобразно или не неговото представяне.“

Информация от МВР до членове на Политбюро, 6 февруари 1987 г.

по време на Студената война България безрезервно подкрепя съветските инициативи, дори и когато това ѝ коства сериозна изолация от западните държави. Така например по настояване на СССР България отказва да се присъедини към възстановителния за следвоенна Европа американски „План Маршал“. В изпълнение на поръката от Москва БКП да се разпрати с Т. Костов, той е обвинен, че е американски шпионин, което води до скъсването на дипломатическите отношения със САЩ през 1949 г. След приемането ѝ през 1955 г. в Организацията на обединените нации (ООН) България неотменно подкрепя всяка съветска инициатива и външнополитическо действие. Дори когато възникнат някакви разногласия вътре в социалистическата общност, Т. Живков винаги заема страната на Москва. Като демонстрация на пълна лоялност към Съветския съюз и същевременно липса на всякакъв държавен суверенитет през 1963 г. българското партийно ръководство предлага на КПСС България да стане част от СССР. Десет години по-късно предложението е подновено, но главно от външнополитически съображения то не е осъществено от страна на Москва. През 1968 г. съгласувано с Кремъл Т. Живков прави официално предложение войските на социалистическите страни да навлязат в Чехословакия и да сложат край на опитите на управляващите в Прага да реформират тоталитарната система като изградят „социализъм с човешко лице“. По отношение на Балканския регион се опитва да води малко по-самостоятелна външна политика. В края на режима страната поддържа дипломатически контакти с над 100 държави по света, но този факт като цяло не променя господстващата международна оценка, че България е най-верният сателит на Москва.

Тодор Живков с членовете на ЦК на БКП на Бузлуджа, 1981 г.

Т. Живков с големите български поетеси Елисавета Багряна и Дора Габе

ЛИЧНОСТ:

Георги Марков (1929 – 1978) е роден в София, завършва Държавната политехника като инженер-химик, но всъщност започва да се проявява като писател, сценарист, драматург. Бързо получава признание за таланта си и дори влиза в интелектуалния кръг, с който общува комунистическият лидер Т. Живков. През 1969 г. отношенията му с комунистическите власти се влошават поради свалянето от сцена на негови пиеси. Г. Марков емигрира и се установява в Лондон, където започва да работи в българската редакция на Би Би Си. Пише знаменитите си „Задочни репортажи за България“, с които подлага на остра критика социалистическата действителност в страната. За тази му дейност Държавна сигурност разработва план за убийството му, който е осъществен на 7 септември (рождения ден на Т. Живков) 1978 г. чрез прострелване с отровна сачма. Във Великобритания започва разследване, което продължава повече от три десетилетия. Дори след падането на комунистическия режим в България не се откриват доказателства за поръчителя и извършителя на убийството.

ИКОНОМИКА И ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРИЯ (1944 – 1989)

Още през 1919 г., когато става член на основания от Ленин Комунистически интернационал, БКП се обявява за радикално преобразуване на икономиката и обществото по съветски модел. След като завзема властта през септември 1944 г., започва осъществяването на тази своя основна цел.

Промените в българската икономика. Веднага след деветосептемврийския преврат икономиката е поставена под строгия контрол на новата власт. Голяма част от собствениците и директорите на предприятия са подложени на репресии, а ръководството на заводите и фабриките се поема от отечественофронтовските комитети. Това управление довежда до сериозна дезорганизация и хаос в стопанството и налага правителството да възстанови временно част от старите стопански дейци. Активното участие на България в заключителната фаза на Втората световна война, както и издръжката на съветските войски в страната, струва огромни разходи на българските финанси, които се изчисляват на над 140 млрд. лева. Освен финансовата криза, изразяваща се в рязко увеличаване на вътрешния дълг, продължава и спадът в производството. През 1946 г. националният доход се е свил с 40% в сравнение с годините преди войната. Външноикономическите контакти на България са силно ограничени и са сведени главно до Съветския съюз и отделни държави, намиращи се в съветската зона на влияние. Търговията със СССР е установена върху изключително неравноправна основа. В разплащанията Москва е наложила на България между 4 и 5 пъти по-висок курс на рублата от реалния, което означава, че българската страна купува от СССР скъпи стоки, а продава своите много евтино. Всичко това предизвиква сериозни загуби във финансовата система на България. За да ограничи инфлацията и да намали огромното количество обезценени левове, през февруари 1947 г. правителството на ОФ осъществява драстична парична реформа. Като резултат от нея са унищожени близо 2/3 от спестяванията на населението. Скоро е даден сигнал от Москва да започне и ликвидиране на частната собственост в икономиката. Така в края на 1947 г. е приет закон, чрез който се осъществява почти пълна национализация в промишлеността, банковия сектор, сферата на услугите и търговията. Тоталитарната държава установява повсеместен контрол над производствените, финансовите и трудовите ресурси в страната.

Проблемите на административно-плановото стопанство. От края на 40-те години на XX век започва абсолютното копиране на съветския икономически модел, без да се взема предвид доколко той е приложим в българските усло-

София, показният магазин за хранителни стоки в ЦУМ, 70-те години на XX век

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Данните показват, че общо за времето от 1 януари 1958 до 31 декември 1962 г. са планирани постъпления в капиталистическа валута в размер на 673 млн. долара, а са реализирани само 505 млн. долара, или със 167 млн. долара – 25% по-малко от планираните суми. За същото време са планирани разходи за 599 млн. долара, а са разходвани 655 млн. долара, или с 56 млн. долара – с 9% повече от плана. В резултат на това, вместо 74 млн. долара активно салдо по плана, за последните пет години е реализирано 150 млн. долара пасивно салдо, което стана причина за голямото увеличение на нашите задължения.“

Из информация
на Кирил Несторов,
председател на БНБ,
София, 26 януари 1963 г.

вия. Възприет е курс на ускорена индустриализация, която се осъществява за сметка на финансовото източване на другите сектори от икономиката – селското стопанство, търговията и услугите. Започва насилствено отнемане на земята на селяните и включването им в трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС). За около десет години на практика цялата земя в България е кооперирана. Стопанската политика на режима се осъществява посредством петгодишни планове, в които се залагат основните цели на развитие и в определена посока се насочват главните финансови и трудови ресурси на страната. Тази система позволява в кратки срокове да се осъществят радикални промени, които обаче пораждат трайни фундаментални проблеми и неравновесия в икономическото развитие. Още през първата половина на 50-те години е обявено, че произведеното в промишлеността надвишава това в селското стопанство. Но скоро става все по-очевидно, че огромна част от изградената тежка индустрия е икономически неефективна и неконкурентоспособна на световните пазари. Нейната продукция се реализира главно в рамките на социалистическата общност и сред някои страни от Третия свят. Неравномерното развитие на отделните стопански отрасли води до появата на остър недостиг на стоки за потребление. Населението трудно си доставя дрехи, храни, битови уреди и др. Това води до нови проблеми във финансовата сфера, тъй като голяма част от пуснатите в обращение пари не се връщат в банковата система. Налага се през 1951 г. да се предприеме

Опашка пред хранителен магазин

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„За съжаление още някои най-отговорни и най-официални институции все още отбягват и не желаят сериозно да разговарят по такъв важен проблем, който засяга милиони хора. И със силно изразени последствия и от икономически, и от социален, и от чисто психологически характер. Очевидно това състояние, в което се намираме, то е следствие на цялото преимуществено административна, централистична уредба на управлението на обществото и на различните негови дейности, с произтичащи от тази уредба елементи на бюрократизъм, на бездушие, на пренебрегване на остри нужди на хората и т.н. (...) И затова когато и обекти се изграждат, и реконструкция се извършва, модернизация се извършва и т.н., пред много ръководства, включително най-висшите и планиращи и други органи, пълен приоритет взема въпросът да се осигурят условия за производство, а човекът в тази среда с неговите нужди и потребности, той може да почака.“

Из изказване на Петър Дюлгеров от заседание на Секретариата на Българските професионални съюзи относно дейността по охрана на труда, 1988 г.

Морските бани на Сталин (Варна – между 20 декември 1949 и 20 октомври 1956 г.), 1952 г.

нова обмяна на парите, която е извършена по много болезнен за населението начин. Отново част от спестяванията са унищожени. Освен това възприетият от СССР стопански модел прави българската икономика изключително зависима от съветски суровини и материали. Като своеобразен връх на тази васална зависимост е и предаването на златния резерв на БНБ за „съхранение“ в Москва. В действителност българското правителство се оказва напълно неспособно да вземе самостоятелни решения както в политическата, така и в икономическата област. Особено остро недъзите на административно-плановата икономика се проявяват в сферата на външната търговия. Нискокачествената продукция на социалистическата промишленост трудно се продава на световните пазари или ако това се осъществи, става на ниски цени, което води до съществени загуби за държавните финанси. Постоянният пасив във външната търговия със западните страни периодично довежда българската държава до тежки дългови кризи. Първият случай, когато външният дълг на България достига размери, които го правят невъзможен за обслужване, са годините 1960 – 1963. Тогава, с разрешението на Москва, БНБ е принудена да продаде почти целия си златен резерв. Следващата тежка дългова криза се проявява в периода 1975 – 1978 г., преодоляна е с намесата на Москва, която позволява България да реекспортира съветски нефт. Това решение на проблемите се оказва временно и скоро те се изразяват с още по-голяма сила. През втората половина на 80-те години българската планова икономика изпада в трайна и дълбока криза, а външният дълг надхвърля 10,5 млрд. долара – непосилна сума за изключително ограничениите валутни възможности на държавата.

Българското общество и култура при тоталитарния комунистически режим. Комунистическото управление е свързано с дълбоки трансформации в българското общество. Първоначално те са предизвикани от масовите репресии, зазели страната през първите години след 9 септември 1944 г. Като резултат от многобройните тежки присъди на т.нар. Народен съд, изпращането на хиляди хора в лагери и затвори, както и изселването на много семейства, се стига до унищожаване на голяма част от стария политически, стопански, военен и културен елит на обществото. Наред с това започва да се издига една нова прослойка от хора, пряко свързани с властта. Създава се така наречената партийна и държавна номенклатура. Въпреки че комунистическата пропаганда ще заяви, че се изгражда равноправно и безкласово общество, в действителност номенклатурата се ползва с много сериозни привилегии – като се започне от специалните магазини, където се предлагат много повече стоки и на по-ниски цени, и се стигне до получаване на жилища, автомобили и облекчен прием във висшите учебни заведения. В по-широк обществен план членството в комунистическата партия също се оказва

Металургичният комбинат „Кремиковци“, близо до София

ЛИЧНОСТ:

Борис Христов (1914 – 1993) е роден в Пловдив в семейство на български преселници от Македония. С личната подкрепа на цар Борис III през 1942 г. е изпратен да специализира в Италия оперно пеене. Тук прави и оперния си дебют в годините непосредствено след края на Втората световна война. Отначало на 50-те години с ролите си в оперите „Борис Годунов“ на Мусоргски, „Фауст“ на Гуно, „Дон Карлос“ на Верди и др. придобива световна известност и е определен като един от най-добрите бас изпълнители в историята на това изкуство. Пее на най-реномираните международни сцени. Отношенията му с българските комунистически власти са много обтегнати. До 1962 г. българската държава му отказва входна виза, което не му позволява да посети родината си дори и за погребението на баща си. Но огромната слава, с която се ползва Б. Христов, принуждава комунистическия режим постепенно да промени негативното си поведение. Певецът започва да посещава България и да прави записи в храм-паметника „Св. Александър Невски“, но така и не излиза на българска сцена.

добра възможност за осъществяване на професионална кариера и постигане на по-добро материално положение. Другият фактор, определящ дълбоките социални промени, е стопанската политика на БКП. От една страна, действията на режима по извършване на масова колективизация в селата и от друга, курсът на ускорена индустриализация водят до бързо нарастване на градското население. Макар тези процеси да имат малко или повече модернизационен характер, те се извършват по деформиращ обществото начин, който в недалечното бъдеще води до тежки икономически, социални и демографски последици. Ускорената урбанизация не закъснява да създаде редица остри проблеми. Започва да се проявява все по-силно жилищна криза в градовете, трудностите със снабдяването на населението стават хронични, а от 70-те и особено от 80-те години на XX век се забелязва драстичен спад на раждаемостта, което предвещава тежка демографска криза. В областта на културата и образованието комунистическият режим полага съществени усилия за тяхното масовизиране. Тук се отчитат сериозни количествени показатели за повишаване на степента на образование сред населението. Пропагандират се множество постижения на културата и науката. Основният проблем обаче е, че духовната сфера е изцяло подчинена на комунистическата идеология, което я отдалява както от реалните потребности на обществото, така и от световните достижения.

Асамблея „Знаме на мира“

Завод „Балкан“ в Ловеч за сглобяване на съветския автомобил „Москвич“, 80-те години на XX век

Жилищен комплекс „Западен парк“ в София, 1964 г. В столицата са изградени още „Младост“, „Люлин“, „Дружба“ и десетки по-малки квартали от панелни блокове.

РУХВАНЕТО НА ТОТАЛИТАРНАТА СИСТЕМА

Още от втората половина на 70-те години Съветският съюз и социалистическата общност в Източна Европа започват видимо да навлизат в криза – икономическа, политическа социална. За ръководителите на комунистическите партии все повече става ясна необходимостта да се търсят решения за промяна на съществуващия тоталитарен модел.

Кризата в България. Постоянно повтарящите се недъзи на социалистическата планова икономика, свързани с ниската ѝ ефективност и неконкурентоспособност на световните пазари, нерешените социални проблеми и идейното изчерпване на тоталитарната система карат управляващите да търсят различни решения за изход от кризата. Усилията се насочват към осигуряване на обществена подкрепа и приобщаване на населението към партийната политика посредством засилването на националистическите действия на режима. Основна задача в тази политика става асимилирането на турското население в България. Традиционно режимът се отнася с недоверие към мюсюлманските общности в страната. Той ги разглежда като проводник на чуждо влияние. Така в края на 1984 г. е предприета мащабна кампания по насилствена смяна на турско-арабските имена на над 850 000 български граждани, наречена от властите „възродителен процес“. Комунистическият режим започва всеобхватни репресивни действия, без да си дава сметка за тежките политически, икономически, социални и морални последици, които те ще предизвикат. Масовите преименувания и забраната на използването на турски език води до първите прояви на съпротива. Сблъсъци, довели до жертви, възникват в гр. Джебел, с. Бенковски и на редица други места в страната. Лагерът в Белене за пореден път е отворен и там започват да се изпращат хора, противопоставящи се на „възродителния процес“. В резултат на тези действия през 1985 г. се създават отделни нелегални организации на български турци, които извършват няколко терористични акции. Те бързо са ликвидирани от структурите на ДС.

От втората половина на 80-те години българската икономика навлиза в трайна и дълбока криза. Мащабното строителство на големи индустриални бази, които не са в състояние да осигурят възвръщаемост на огромните инвестиции, хроничният пасив в търговията със западните държави, както и многобройните загуби от неефективните производства, довеждат държавните финанси до тежко състояние. През 1989 г. външният дълг надхвърля 10,5 млрд. долара и обслужването му се оказва непосилно за възможностите на икономиката. Държавата е изправена пред фалит. За да ограничи стопанските щети, комунистическото правителство е склонно да разшири дела на

Възродителният процес, или „голямата екскурзия“, при която става масово изселване на български граждани от турското малцинство

Т. Живков не успява да спечели подкрепата на новия съветски ръководител М. Горбачов

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„На 21 май 1989 г. в 10,30 ч. пред джамия в Разград се събрала група от 150 – 200 лица, предимно млади хора, които поставили искания за възстановяване на турско-арабските им имена. Скандирали са „Искаме правата си“. Въпреки предупрежденията тълпата се отправила към централната част на града. Със силови мерки тя е била разделена на групи и изтласкана към края на града. Задържани са 25 лица активни участници в демонстрацията...

На 27 май около 10 ч. в централната част на Шумен бързо се събират големи тълпи от лица с възстановени имена с изключително агресивно поведение. Екстремистки настроени лица от тълпите наранили двама милиционерски служители с ножове, единият от които е с опасност за живота. С цел самоотбрана и разпръскване на тълпата е употребено огнестрелно оръжие. Ранени са девет нападатели, които са настанени в болницата на града.“

Из информация на МВР относно масови демонстративни прояви и безредици в някои райони на Варненска, Разградска и Хасковска област за периода 20 – 27 май 1989 г.

частния сектор в производството и услугите. Но реформите се оказват половинчати и неефективни. През пролетта на същата година отново започват масови протести на турското население срещу смяната на имената. В отговор режимът предприема политика по прогонване на българските турци от страната, наречена цинично „голямата екскурзия“. Над 350 000 души напускат страната, което още повече изостря икономическата и финансовата криза. Политиката по „възродителния процес“ вкарва държавата и в сериозна международна изолация.

Перестройката и дисидентското движение. Важна роля за настъпилите промени в края на 80-те години в Европа изиграва политиката на новия генерален секретар на КПСС Михаил Горбачов. Той поема властта в СССР през пролетта на 1985 г. Изправен пред тежките икономически, социални и идейни проблеми на Съветския съюз, и на социалистическата общност, той предприема цялостна реформена политика, наречена „перестройка“ („преустройство“ на руски). Реформената програма предвижда леко либерализиране на политическата система, подобряване на жизненото равнище на населението, борба с повсеместната корупция и по-свободно говорене относно престъпленията на сталинизма. За разлика от предишните съветски ръководители Т. Живков не успява да се сближи с М. Горбачов. Като човек, управлявал България вече повече от 30 години, той се опасява, че „перестройката“ ще засегне позициите му във властта. По отношение на новата съветска политика, макар и под шеговита форма, Т. Живков призовава за „снишаване, докато бурята отmine“. Разбира се, режимът в България не може открито да се противопостави на насоките, идващи от Москва. Българската интелигенция все по-усилено се информира от съ-

Протест на българските турци с искане за връщане на рождените им имена

Екологичен протест в Русе, 1987 г.

Шествие на сдружение „Екогласност“ за внасяне в Народното събрание на подписка против строителството на каскади в Рила – първият организиран публичен протест в столицата, 3 ноември 1989 г.

Студентската стачка в Софийския университет, юни 1990 г.

ветските списания, телевизионни и радиопредавания, в които широко се представят и дискутират проблемите на комунистическото минало и настояще. Постепенно и в България възникват условия хората по-свободно да изразяват своите несъгласия с отделни аспекти на обществения живот. Започват да се появяват игрални филми, като „Маргарит и Маргарита“, „Вчера“, „Една жена на 33“, и документални продукции, като „Дишай“, които представят в доста критичен вид социалистическата действителност. Нараства желанието да започне създаването на неформални и неконтролирани от държавата организации, където да може да се отправят критики към отделни страни на официалната политика. Особено голямо значение придобиват екологичните проблеми. Периодичното обгазяване на Русе от химическия комбинат в румънския град Гюргево става повод за публични протести сред населението на града. От началото на 1988 г. започват да се появяват първите дисидентски организации в България. Такива са Независимото дружество за защита на правата на човека в България, Общественият комитет за екологична защита на град Русе, Клубът за подкрепа на гласността и преустройството в България. В тези организации влизат изявени български интелектуалци. Като водеща фигура сред дисидентите се откроява философът Жельо Желев, автор на забранената от режима книга „Фашизмът“, в която се правят преки аналогии между фашистката и комунистическата политическа система.

Промяната от 10 ноември 1989 г. През 1989 г. в много държави от Източна Европа се проявяват процеси, водещи до постепенното оттегляне на комунистическите партии от властта и формирането на многопартийни политически системи. Особено бързо тези процеси се развиват в Полша и Унгария. Духът на промяната обхваща и твърдолинейния комунистически режим в Германската демократична република (комунистическата част на разделената след Втората световна война Германия). На 9 ноември населението на Източен Берлин започва разрушаването на един от най-ярките символи на Студената война и на разделена Европа – Берлинската стена. В България също назряват условия за политическа промяна. От Кремъл все по-ясно дават сигнали, че искат да видят начело на БКП по-млад и модерен ръководител. Очевидно е, че режимът на Живков не се ползва нито с обществена, нито с международна подкрепа. В тази обстановка реформаторски настроени членове на Политбюро на ЦК на БКП, сред които са министърът на външните работи Петър Младенов, министърът на външноикономическите връзки Андрей Луканов, министърът на отбраната Добри Джуров, решават да действат. След като получават одобрението от съветското посолство в София, предприемат стъпки по отстраняването на Т. Живков от власт. На 10 ноември е проведен пленум на ЦК на комунистическата партия, на който Т. Живков е принуден да си подаде оставката.

Пленум от 10 ноември 1989 г., на който Тодор Живков е свален от власт

ЛИЧНОСТ:

Андрей Луканов (1938 – 1996) е роден в Москва в семейство на потомствени комунисти. Дядо му Тодор Луканов е сред ръководителите на БКП, които през 1923 г. се противопоставят на идеята на Коминтерна за въстание в България. От началото на 60-те години Андрей Луканов заема високи постове в българските икономически министерства. Взема активно участие и в свалянето на Т. Живков от властта на 10 ноември 1989 г. Впоследствие става и министър-председател на България. През март 1990 г. обявява невъзможността на България да обслужва външния си дълг, което на практика означава държавен фалит. Като човек, контролирал дейността на българските външнотърговски дружества при управлението на БКП, с името му се свързват много схеми за изнасяне на капитали от страната и пренасочването им към частни сметки в чужбина. Изнася се информация, че е свързан с тайната приватизация на държавни предприятия от близки на бившия режим кръгове. На 2 октомври 1996 г. е убит пред дома му в София. Въпреки че има арестувани заподозрени, убийството му остава неразкрито.

За генерален секретар на партията е избран Петър Младенов. Т. Живков е отстранен и от поста председател на Държавния съвет. Новото ръководство на БКП възнамерява да осъществи промени в управлението на държавата и партията, без обаче да се засегнат основите на политическата система. Но веднъж пуснат в обществото духът на свободното говорене и действие, процесите започват да излизат от контрола на властта. На 7 декември множество дисидентски организации и неформални дружества, както и някои възстановени от миналото партии, се обединяват и създават Съюза на демократичните сили. Поставя се началото на края на тоталитарната политическа система на комунизма в България.

Арт инсталация – комунизмът на боклука, площад „Батенберг“, 1990 г.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Стопанското положение в България е днес катастрофално. ... прословутата перестройка не е намерила никакво приложение. Провъзгласените реформи остават празни думи. Дори и да бяха приложени така, както са прокламирани, те не биха могли в никакъв случай да подобрят стопанското положение в страната, нито социалната немотия на населението. След 44 години лъжи народът се отнася с крайно недоверие към ходовете на управниците, чиято некадърност е обществено достояние.“

Из „Декларация на Българското освободително движение“, Шпайер, Германия, 29 октомври 1988 г.

Заличаване на комунистическите символи сърп и чук от фасадата на президентството, София, 1990 г.

**„Закуската“ на президента Митеран с интелектуалци в София, 1989 г.
От дясно наляво: Митеран, Блага Димитрова, Алексей Шелудко, Радой Ралин.**

Свалянето на Тодор Живков от власт на 10 ноември 1989 г. поставя началото на дълбоки преобразования в политическата система на България.

Демонтиране на тоталитарната политическа система. Новото ръководство на БКП, макар да подлага на критика едноличния режим на Тодор Живков и да обещава политически промени, в действителност няма намерение да смени комунистическата политическа система. Но започналите процеси както в цяла Източна Европа, така и в българското общество показват, че преобразованията ще бъдат далеч по-дълбоки и всеобхватни. Това става ясно още на 18 ноември, когато в София се провежда многохиляден митинг на оформящата се опозиция. Малко по-късно, на 7 декември, различни дисидентски организации и някои от възстановените стари партии се обединяват в Съюз на демократичните сили (СДС). На 14 декември на организиран от опозицията митинг събраното пред парламента множество поисква отмяната на чл. 1 на Конституцията, който определя ръководната роля на БКП в управлението на страната. По примера на Полша, където процесът на демократизация набира сила вече от няколко месеца, в началото на 1990 г. започва работа Кръгла маса, на която участват представители на комунистическата власт и опозицията. На нея се обсъжда начинът, по който трябва да се осъществи мирният преход към многопартийна политическа система. По настояване на опозицията е прието да се проведат избори за Велико народно събрание (ВНС), което да приеме нова конституция, гарантираща демократичното устройство на държавата. Връщането на имената на българските турци става повод за организиране на националистически протести в някои райони на страната, с които се прави опит да се реабилитира „възродителният процес“, а по този начин – и политиката на БКП. Междувременно представители на турското население в България основават Движение за права и свободи (ДПС). От своя страна, за да демонстрира готовността си за промени, през пролетта на 1990 г. БКП се преименува в Българска социалистическа партия (БСП). За разлика от бившите комунистически държави в Централна Европа, където първите свободни избори са спечелени от опозицията, в България изборна победа постига БСП. Оказва се, че опозицията отива на тези избори недостатъчно подготвена организационно. Тя печели в столицата и в големите градове на страната, но в малките населени места, където въздействието на местната власт е много силно, а и структурите на старата Комунистическа партия са все така влиятелни, БСП постига пълно надмощие. Разочарованието от изборните резултати, както и съмненията за извършени манипулации стават причина за избухването на множество протести. Студентите

ЛИЧНОСТ:

Желю Желев (1935 – 2015) е роден в с. Веселиново, Шуменско. Завършва философия в Софийския университет и от 1961 г. е аспирант във Философския факултет. В дисертацията си подлага на критика догматичното отношение към марксизма, поради което е изключен от партията и скоро е интерниран в с. Грозден, Бургаско. През 1982 г. е издадена книгата му „Фашизмът“, където много ясно са изведени сходните черти на фашиския с комунистическия режим. Книгата е забранена от партийната цензура и е иззета от пазара и обществените библиотеки. Тя обаче спечелва на Ж. Желев славата на дисидент сред интелектуалните кръгове в България. През есента на 1988 г. Ж. Желев участва в основаването на „Клуб за подкрепа на гласността и преустройството“. Като доказан противник на комунистическия режим, след падането на Т. Живков от власт Ж. Желев оглавява водещата опозиционна сила в страната – СДС. През лятото на 1990 г., след оставката на президента П. Младенов, е избран от Великото народно събрание за президент на републиката. През февруари 1992 г. печели и първите свободни президентски избори в България. Скоро обаче се конфронтира с правителството на СДС, което е причината през 1996 г. организацията да не издигне кандидатурата му за президент. Провалът на парламентарните избори от 1997 г. на основаната от Ж. Желев нова партия става причина за оттеглянето му от политиката.

предприемат окупационна стачка на Софийския университет. Обществените страсти допълнително се разгарят, след като става ясно, че по повод на митинга от 14 декември държавният глава Петър Младенов е заявил, че е „по-добре да дойдат танковете“. Отказът му да признае, че е произнесъл тази фраза, става причина в София да се създаде палатков „Град на истината“, който довежда и до оставката на П. Младенов. След продължителни консултации между управляващи и опозиция ВНС избира за президент на страната изтъкнатия дисидент и лидер на СДС Желю Желев. Със заемаването на президентския пост той напуска ръководството на опозицията.

Приемането на новата Конституция. Имаща необходимото мнозинство във ВНС, БСП сформира правителство начело с Андрей Луканов. То обаче не предприема никакви действия за започване на така необходимите икономически и политически реформи. Стопанската криза се задълбочава. Снабдяването на населението с хранителни продукти през зимата на 1990 г. изключително много се влошава. За някои стоки от първа необходимост е въведена купонна система. Продължава и режимът на тока. Сериозните проблеми изискват сформирание на правителство на широка обществена основа. През декември 1990 г. е създаден кабинет начело с Димитър Попов, в който влизат

*Палатка от „Града на истината“,
София, юли 1990 г.*

Митинг на СДС на Орлов мост в София преди изборите, юни 1990 г.

представители както на БСП, така и на СДС и БЗНС. За да се реши кризата със снабдяването, правителството е принудено да либерализира цените на вътрешния пазар. Последва истински шок, като цените на много стоки нарастват 7 – 8 пъти. От този момент става ясно, че неизбежните икономически и финансови реформи ще имат висока социална цена.

Междувременно бурни политически процеси се развиват в средите на опозицията. Става известно, че новият лидер на СДС Петър Берон е агент на Държавна сигурност. Макар че е отстранен от организацията, съмненията, че някои от ръководителите на опозицията са контролирани от БСП, остават. В условията на растящо политическо напрежение, предизвикано и от напускането на 39 депутати от СДС, ВНС приема през лятото на 1991 г. новата Конституция на страната. Според нея България е парламентарна република. Висш политически орган в държавата е Народното събрание, което се избира за срок от 4 години. Освен че приема законите на страната, то излъчва и правителството. Държавният глава – президентът – се избира пряко от народа за срок от 5 години. Един и същи човек не може да заема президентския пост повече от два мандата. По Конституция президентът има твърде ограничени правомощия. Той не може нито да сменя правителството, нито да разпуска парламента. Конституцията гарантира всички демократични свободи на българските граждани – на словото, на печата, на вярата, на сдруженията, на мирните протести, а защитата на частната собственост открива перспективи за развитието на пазарната икономика. Въпреки някои недостатъци Конституцията се превръща в добра основа за изграждането на демократична политическа система в България.

Гербът на България след 1989 г.

Димитър Попов

Демонстрация в България, 18 ноември 1989 г.

КОНСТИТУЦИЯ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Обн. ДВ, бр. 56 от 13 юли 1991 г., изм. ДВ, бр. 85 от 26 септември 2003 г., изм. ДВ, бр. 18 от 25 февруари 2005 г., изм. ДВ, бр. 27 от 31 март 2006 г., изм. ДВ, бр. 78 от 26 септември 2006 г., изм. ДВ, бр. 12 от 6 февруари 2007 г., изм. и доп. ДВ, бр. 100 от 18 декември 2015 г.

Преамбюл

Ние, народните представители от Седмото Велико народно събрание, в стремежа си да изразим волята на българския народ,

като обявяваме верността си към общочовешките ценности: свобода, мир, хуманизъм, равенство, справедливост и търпимост;

като издигаме във върховен принцип правата на личността, нейното достойнство и сигурност;

като съзнаваме неотменимия си дълг да пазим националното и държавното единство на България,

прогласяваме своята решимост да създадем демократична, правова и социална държава, за което приемаме тази

КОНСТИТУЦИЯ

Чл. 11. (1) Политическият живот в Република България се основава върху принципа на политическия плурализъм.

(2) Нито една политическа партия или идеология не може да се обявява или утвърждава за държавна.

(3) Партиите съдействат за формиране и изразяване на политическата воля на гражданите. Редът за образуване и прекратяване на политически партии, както и условията за тяхната дейност се уреждат със закон.

(4) Не могат да се образуват политически партии на етническа, расова или верска основа, както и партии, които си поставят за цел насилствено завземане на държавната власт.

Чл. 28. Всеки има право на живот. Посегателството върху човешкия живот се наказва като най-тежко престъпление.

Чл. 29. (1) Никой не може да бъде подлаган на мъчение, на жестоко, безчовечно или унижаващо отношение, както и на насилствена асимилация.

(2) Никой не може да бъде подлаган на медицински, научни или други опити без неговото доброволно писмено съгласие.

Чл. 30. (1) Всеки има право на лична свобода и неприкосновеност.

(2) Никой не може да бъде задържан, подлаган на оглед, обиск или на друго посегателство върху личната му неприкосновеност освен при условията и по реда, определени със закон.

(3) В изрично посочените от закона неотложни случаи компетентните държавни органи могат да задържат гражданин, за което незабавно уведомяват органите на съдебната власт. В срок от 24 часа от задържането органът на съдебната власт се произнася по неговата законосъобразност.

(4) Всеки има право на адвокатска защита от момента на задържането му или на привличането му като обвиняем.

(5) Всеки има право да се среща насаме с лицето, което го защитава. Тайната на техните съобщения е неприкосновена.

Чл. 32. (1) Личният живот на гражданите е неприкосновен. Всеки има право на защита срещу незаконна намеса в личния и семейния му живот и срещу посегателство върху неговата чест, достойнство и добро име.

(2) Никой не може да бъде следен, фотографиран, филмиран, записван или подлаган на други подобни действия без негово знание или въпреки неговото изрично несъгласие освен в предвидените от закона случаи.

Чл. 35. (1) Всеки има право свободно да избира своето местожителство, да се придвижва по територията на страната и да напуска нейните предели. Това право може да се ограничава само със закон, за защита на националната сигурност, народното здраве и правата и свободите на други граждани.

(2) Всеки български гражданин има право да се завръща в страната.

Чл. 37. (1) Свободата на съвестта, свободата на мисълта и изборът на вероизповедание и на религиозни или атеистични възгледи са ненакърними. Държавата съдейства за поддържане на търпимост и уважение между вярващите от различните вероизповедания, както и между вярващи и невярващи.

(2) Свободата на съвестта и на вероизповеданието не може да бъде насочена срещу националната сигурност, обществения ред, народното здраве и морала или срещу правата и свободите на други граждани.

Чл. 38. Никой не може да бъде преследван или ограничаван в правата си поради своите убеждения, нито да бъде задължаван или принуждаван да дава сведения за свои или чужди убеждения.

БЪЛГАРИЯ ПРЕД НОВИ ХОРИЗОНТИ

Приемането на новата Конституция е първата важна крачка по дългия и нелек път, който българското общество трябва да извърви за постигането на важната цел – присъединяване към общността на развитите и демократични европейски държави.

Трудностите на прехода. През есента на 1991 г. се провеждат нови парламентарни избори. Този път с малка преднина ги печели СДС, но за да сформира правителство, се нуждае от парламентарната подкрепа на ДПС, като първоначално я получава. Кабинетът е оглавен от новия лидер на СДС Филип Димитров. Правителството започва мащабни реформи в политическата, икономическата и културната сфера. Целта е държавните институции да се преустроят в дух, който да направи възстановяването на комунистическата система невъзможно. Приемат се закони, които започват връщането на завзетата и национализирана от комунистическата власт собственост на бившите им собственици. В началото на следващата година за президент на страната е избран кандидатът на СДС Желю Желев. Изглежда, че демократичната власт разполага с всички механизми, за да осъществи прехода към демокрация. Но всеобхватността на промените засяга тежко голяма част от свързаните с предишната власт хора. Това, заедно с продължаващия спад на жизненото равнище, предизвикан от икономическите реформи, става причина за формирането на сериозна опозиция срещу политиката на правителството. Освен от БСП, на действията на кабинета се противопоставят ДПС, както и самият президент. След като е загубил подкрепата на парламента, през декември 1992 г. Филип Димитров подава оставка. С мандат на ДПС се сформира експертно правителство на проф. Любен Беров, което получава в парламента подкрепата на БСП и на някои депутати, напуснали СДС. Това правителство, неразполагащо с ясна политическа подкрепа, няма куража да продължи реформите, и скоро става заложенник на интересите на различни политически и икономически кръгове. Усещането за слаба власт бързо създава предпоставки за възход на множество криминални групировки, занимаващи се с контрабанда, рекет, грабежи. През есента на 1994 г. се провеждат нови парламентарни избори. Голяма част от обществото понася трудно прехода и е разочаровано от промените. В резултат на всичко това БСП постига категорична изборна победа. Правителството е оглавено от младия лидер на социалистите Жан Виденов. Той решава да съживи производството, като върне някои методи на държавно управление от комунистическото минало. Разпорежда се на държавните банки да кредитират предприятията независимо от загубите им. Тази политика става причина за появата на висока инфлация, която силно влошава жизнения стандарт

ЛИЧНОСТ:

Петър Стоянов (1952) е роден в гр. Пловдив. Завършва право в Юридическия факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“. След падането на комунистическия режим в България се включва в СДС и скоро става говорител на пловдивската му организация. В правителството на Филип Димитров през 1992 г. заема поста заместник-министър на правосъдието. През 1995 г. е избран за заместник-председател на СДС. На следващата година, като кандидат на опозицията, печели президентските избори с внушителна преднина от близо 60%. По време на кампанията си определя за своя главна цел приемането на България в НАТО и Европейския съюз. На 2 ноември 1996 г. официално встъпва в длъжност. Началото на президентството му съвпада с развитието на остра финансова криза в страната. Левът девалвира главоломно и инфлацията придобива невиджани в българската история размери. След оставката на Жан Виденов социалистите заявяват желанието си да сформират нов кабинет, което се посреща с масови протести в страната. В тази ситуация новоизбраният президент свиква Консултативен съвет с участието на всички партии и отклонява връчването на мандат за ново правителство на БСП. Обществената криза е преодоляна с назначаването на служебно правителство начело със Стефан Софиянски и с провеждането на извънредни парламентарни избори. На президентските избори през 2001 г. неочаквано губи от кандидата на социалистите Георги Първанов.

на населението. Като израз на недоволство от провежданата от социалистическото правителство политика, президентските избори от есента на 1996 г. са спечелени от кандидата на СДС Петър Стоянов. Неконтролираният износ на българско жито скоро довежда страната и до тежка зърнена криза. Жан Виденов подава оставка като лидер на партията, а скоро – и като министър-председател. В началото на следващата година финансовото положение придобива размерите на катастрофа. Левът девалвира до такава степен, че един долар се равнява на 3000 лв. В страната започват масови протести, като на 10 януари 1997 г. група протестиращи щурмуват парламента, а депутатите на БСП трябва да бъдат изведени с полицейски конвой. Новият лидер на БСП Георги Първанов проявява отговорно отношение и отказва да сформира правителство, като по този начин дава възможност да се организират предсрочни парламентарни избори и да се успокои общественото напрежение. През пролетта на 1997 г. убедителна победа постигат Обединените демократични сили (ОДС). Създава се правителство начело с лидера на СДС Иван Костов. Страната се връща към ускорените реформи. С помощта на международните финансови институции в България е въведен валутен борд и скоро държавните финанси са стабилизирани. Започва и мащабна приватизация на държавните предприятия. Но строгата финансова политика, непозволяваща рязко увеличаване на доходите, както и все така високата безработица вследствие на затварянето на губещите предприятия правят прехода към пазарна икономика болезнен

Форум на Атлантическия клуб, който работи за членството на България в НАТО

Плакат по случай 10 години членство на България в НАТО, худ. Георги Павлов, 2014 г.

Подписването на договора за присъединяване на България към ЕС, Люксембург, 2005 г.

eu2018bg.bg

Българско председателство на Съвета на Европейския съюз

Емблемата на Българското председателство на Съвета на ЕС

за голяма част от населението. Към обективните трудности се прибавят и множеството скандали за корупция сред управляващите, което ерозира общественото доверие към властта. В тези условия заявката на бившия монарх Симеон Сакскобургготски да се включи в политиката, се посреща сред част от населението с голяма надежда. През 2001 г. изборите са спечелени от наскоро създаденото Национално движение „Симеон Втори“ (НДСВ). Сформирано е правителство с министър-председател Симеон Сакскобургготски. Есента на същата година за президент е избран кандидатът на социалистите Георги Първанов. Правителството на НДСВ и ДПС продължава започнатите от предишното управление реформи, което постепенно води до положителни резултати – постоянен ръст на производството, финансова стабилност, намаляване на безработицата. През 2005 г. след поредните парламентарни избори се създава коалиционно управление между БСП, НДСВ и ДПС (т.нар. Тройна коалиция). През първите години от управлението на коалиционното правителство, начело с лидера на социалистите Сергей Станишев, продължава успешното икономическо развитие на страната. Но в края на мандата му в България започват да се проявяват последиците от световната икономическа криза, което влошава положението на населението. Към властта се отправят чести обвинения за корупция и неусвояване на европейските фондове. През 2009 г. изборите са спечелени от създадената през 2005 г. партия ГЕРБ с лидер бившия главен секретар на МВР и кмет на София Бойко Борисов. С кратко прекъсване, от пролетта на 2013 до есента на 2014 г., ГЕРБ управлява в продължение на повече от 10 години посредством три кабинета, оглавявани от нейния председател. През този период президенти на републиката са Росен Плевнелиев от 2011 до 2016 г. и Румен Радев от 2016 г.

България в НАТО и Европейския съюз. Рухването на комунистическата система в Европа най-после открива пред България възможността да провежда своя самостоятелна външна политика. Една от най-важните задачи пред българското общество е да се приобщи към ценностите и политическите структури на демократичните европейски държави. От самото начало е ясно, че страната трябва да извърви дълъг и нелек път за постигането на тази цел. Освен че е необходимо да се изградят държавни институции, функциониращи по стандартите на обединена Европа, да се изработи съвременен законодателство, трябва също така да се преодолеят множество предразсъдъци, формирани в продължение на десетилетия от комунистическата пропаганда. Още първото демократично правителство на Филип Димитров дава ясен сигнал, че България ще следва неотклонно пътя към обединена Европа, каквито и усилия да изисква това. От своя страна евроатлантическите структури също изразяват съгласието си да приемат България в редовете си, след като бъдат изпълнени необходимите условия. Първата

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

СЕВЕРНОАТЛАНТИЧЕСКИ ДОГОВОР

Ратифициран със закон, приет от 39-ото НС на 18.03.2004 г. – ДВ, бр. 22 от 18.03.2004 г.

Издаден от Министерството на външните работи, обн., ДВ, бр. 22 от 18.03.2004 г., в сила от 29.03.2004 г.

Вашингтон, 4 април 1949 г.

Страните по настоящия Договор потвърждават своята вяра в целите и принципите на Устава на Организацията на обединените нации и желанието си да живеят в мир с всички народи и правителства,

Решени да защитават свободата на своите народи, тяхното общо наследство и цивилизация, които се основават на принципите на демокрацията, свободата на личността и върховенството на закона,

В стремежа си да съдействат за повишаването на стабилността и благоденствието в Северноатлантическата зона,

Решени да обединят усилията си за колективна отбрана и за запазването на мира и сигурността, сключват настоящия Северноатлантически договор:

Член 1

Страните по Договора се задължават в съответствие с Устава на Организацията на обединените нации да уреждат всеки международен спор, в който могат да се окажат въвлечени, с мирни средства и по начин, който да не застрашава международния мир, сигурност и справедливост, и да се въздържат в международните си отношения от заплахата със сила или употребата на сила по какъвто и да е начин, несъвместим с целите на Организацията на обединените нации.

стъпка е направена през 1992 г., когато България става член на Съвета на Европа. През 1995 г. страната поставя официално кандидатурата си за членство в Европейския съюз (ЕС). Две години по-късно същото е направено и по отношение на НАТО. Българските искания получават развитие. През 1999 г. България получава покана за започване на преговори за присъединяване към ЕС. Важно събитие, с което се гарантират националната сигурност и териториалната цялост на страната, е приемането на България в НАТО през 2004 г. След като изпълнява повечето от поставените изисквания, на 1 януари 2007 г. България става член и на ЕС, без обаче все още да е в Шенгенската и в еврозоната. На принципа на ротационното председателство, през първата половина на 2018 г. България оглави за 6 месеца Съвета на ЕС. Един от главните приоритети на Българското представителство беше приобщаването на Западните Балкани към Съюза. Влизането на страната в обединена Европа открива пред българските граждани непознати досега възможности свободно да пътуват, да общуват и да развиват икономическа, културна, научна дейност в рамките на една голяма общност от развити и демократични държави.

Член 2

Страните по Договора ще допринасят за по-нататъшното развитие на международни отношения, насочени към мир и приятелство, като укрепват своите свободни институции, осигуряват по-добро разбиране на принципите, на които се основават тези институции, и като съдействат за повишаване на стабилността и благоденствието. Те ще се стремят да не влизат във взаимен конфликт при осъществяването на своята международна икономическа политика, и ще насърчават икономическото сътрудничество както между отделни, така и между всички страни по Договора.

Снимка от срещата по време на Българското председателство на ЕС, януари 2018 г.

Преходът от тоталитарна политическа система към демокрация налага дълбоки трансформации в цялостния обществен живот. Наследените от миналото проблеми правят неизбежните промени изключително болезнени за голяма част от населението.

Преходът към пазарна икономика. Най-труден и мъчителен се оказва преходът от административно-планова към пазарна икономика. Тежките проблеми се обуславят от множество обективни дадености. На първо място, огромна част от промишленото производство, селското стопанство, банковия сектор и услугите никога не са функционирали в условията на пазарна среда. Тяхната продукция се е реализирала предимно на силно протезирания вътрешен пазар или на администрираните пазари на страните от СИВ, където няма реална конкурентна борба и в производството не съществува постоянен стремеж за подобряване на качеството и себестойността на стоките и за повишаване на ефективността на труда. Другият голям проблем, с който започва преходът, е острата дългова криза. Държавата е натрупала над 10,5 млрд. долара дълг към чуждестранни банки, което при изключително оскъдня валутен резерв прави невъзможно обслужването му. Наред с това повечето промишлени предприятия и почти всички земеделски стопанства имат огромни задължения било към държавата, било помежду си. И не на последно място, като много сериозен проблем се очертава голямата зависимост на българската икономика от съветските енергийни източници и съветския пазар.

Изправени пред очертаващите се тежки икономически и финансови проблеми, основните политически сили в България формулират различни идеи как да се осъществи преходът към пазарна икономика. БСП заявява, че бързи и радикални промени могат да убият неподготвената за пазарни условия българска икономика, затова се обявява за „плавен преход“ – умерени реформи, съчетани с усилия за стабилизиране на държавните предприятия. Демократичната опозиция настоява за незабавни и дълбоки реформи, наречени „шокова терапия“, като се спре процесът на трупане на загуби в производството и банковия сектор. Зад различните концепции прозират както икономически, така и политически мотиви. Със запазването на голям държавен дял в икономиката БСП разчита да съхрани силните механизми за влияние над обществото. Обратно, с раздържавяването СДС се стреми да не допусне опонентите им да упражняват пълен контрол над икономиката.

В началото двете правителства на БСП, ръководени от

ЛИЧНОСТ:

Иван Костов (1949) е роден в гр. София. През 1975 г. се дипломира във Висшия икономически институт (днес УНСС), специалност „Политикономия“, а през 1981 г. завършва и второ висше образование по математика в Софийския университет. Още в първите дни след падането на комунистическото управление пише статии, в които аргументира необходимостта да се изгради пазарна икономика в България. Участва като икономически експерт на Кръглата маса и по-късно е избран във ВНС като депутат от СДС. От декември 1990 г. в продължение на две години е министър на финансите в правителствата на Димитър Попов и Филип Димитров. Настоява за провеждането на бързи и решителни икономически реформи. След изборния неуспех от 1994 г. и връщането на БСП във властта е избран за председател на СДС. През 1997 г. СДС отново печели изборите и Костов оглавява правителството. През следващите четири години провежда политика на ускорена приватизация на държавните предприятия. При управлението му е постигната финансова стабилизация, а икономиката навлиза в период на устойчив растеж. Въпреки успехите към него са отправени обвинения за корупция при осъществяването на големите приватизационни сделки. След неуспеха на изборите през 2001 г., се оттегля от председателството на СДС. Две години по-късно създава нова партия – Демократи за силна България. От 2013 г. се оттегля от активна политическа дейност.

„Солвей Соди“, Девня, е най-големият содов завод в България и Европа за синтетично производство на калцинирана сода и най-големият европейски завод на Solvay.

Андрей Луканов, не предприемат никакви сериозни промени в икономиката. Единственото, което се прави, е прекратяването на плащанията по външния дълг. Фактическият фалит е обявен в края на март 1990 г., което допълнително влошава отношенията на страната с международните финансови среди. Задълбочаващата се финансова криза налага от началото на 1991 г. въвеждането на болезнени, но нетърпящи повече отлагане реформи. За да се ограничат загубите на предприятията и да се подобри снабдяването на населението, се преминава към свободно определяне на цените на голяма част от стоките. Реформите се ускоряват от есента на 1991 г. когато е сформирано правителство на СДС. Като изхожда от тезата, че няма как да се прави пазарна икономика с държавна собственост, новата власт се стреми бързо да увеличи дела на частния сектор. Основният акцент е поставен върху връщане на национализирани промишлени, търговски и други обекти, както и на кооперативните земи на бившите им собственици. Процесът поражда множество икономически трудности, особено в селското стопанство. Това, заедно със спирането на

Надежда Михайлова (Нейнски) – министър на външните работи, и премиерът Иван Костов след отпадането на визите за български граждани в Шенгенското пространство, 2001 г.

държавната подкрепа за част от промишлените предприятия, довежда до сериозен спад в производството, а оттам – и до бързо нарастване на безработицата. От началото на 1993 г. започва забавяне на реформите, а от 1995 г., когато на власт отново е БСП, се предприема и цялостна промяна на следващата дотогава стопанска политика. Отново започва засилено финансиране на държавните предприятия. Но от този процес се възползват мощни икономически групировки, свързани с властта, които продават на предприятията скъпи суровини, а изкупуват евтино готовата им продукция. Така, ограбвайки ги на „входа“ и на „изхода“, те насочват печалбите към частните структури, а загубите остават за предприятията, респективно за държавата. От своя страна множеството появили се частни банки раздават огромни необезпечени кредити на близки до тях лица. Цялата тази политика предизвиква в края на 1996 г. и началото на 1997 г. появата на хиперинфлация, която в крайна сметка води до оттеглянето на социалистите от власт. След установяването на валутен борд в страната, който стабилизира държавните финанси, правителството на ОДС, а после и това на НДСВ и ДПС извършват ускорена приватизация на държавната собственост. Макар немалко от крупните приватизационни сделки да са съпроводени със скандали за корупция, крайният резултат е, че е осъществена важна трансформация, позволяваща изграждането на пазарна икономика. Много благоприятно въздействие има присъединяването на България към ЕС. По европейските фондове България получава значителни средства за развитие на инфраструктурата, селското стопанство, на изоставашите райони, а българските производители имат възможност да излязат на голям и богат пазар. Вследствие на извършените от 1998 до 2008 г. промени българската икономика отбелязва постоянен стабилен растеж, което води до снижаване на безработицата и подобряване на жизнения стандарт на населението. В периода 2009 – 2016 г. България понася тежко последиците на световната финансова криза, като отчита сериозен спад на производството и ръст на безработицата. От 2017 г. започва нов подем в икономиката. Но независимо от високите темпове на растеж през последните години, страната все още е далеч от средното равнище на икономическо развитие на държавите от ЕС.

Демографските промени. Още през 60-те и 70-те години на XX в. в България започват да се проявяват негативни демографски тенденции. Те се изразяват в постоянен спад на раждаемостта. Семействата с повече от две деца стават все по-голяма рядкост. След 1989 г. тези проблеми прерастат в сериозна демографска криза. За срок от 30 години населението намалява с близо 2 млн. души – от почти 9 млн. през 1988 г. през 2017 г. вече е малко над 7 млн. Освен намаляващия брой раждания страната запазва и сравнително висока

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Трансферът на доходи към частния сектор и съответно на загуби към държавните предприятия и бюджета бе един от основните принципи, на базата на който функционираше икономиката. Реалният сектор акумулираше загубите и ги прехвърляше на банковата система, фискалния сектор и БНБ. Периодично тези загуби бяха смекчавани чрез инфлация, която ги прехвърляше от длъжниците към вложителите и населението с трудови доходи. (...) Процесите на декапитализация на банковата система и реалният сектор водеха до неконкурентоспособност на икономиката и много слаб потенциал за икономически растеж.

В такава среда основната функция на банковата система бе да абсорбира загубите от трансфера на доходи, а не да бъде ефективен посредник между спестяванията и инвестициите. Покриването на загубите се извършваше чрез постоянна кредитна експанзия и натрупване на несъбираеми кредити. (...) Но в България именно моралният риск на правителството и БНБ позволи кредитната еуфория да се запази продължителен период от време – пет години (1991 – 1996 г.), като така се създадоха условия за една от най-дълбоките и мащабни финансови кризи сред икономиките в преход.“

*Из „Банковата криза в България през 1996 – 1997 г.“,
София, 2005*

Среща на българските президенти, 2013 г.

От ляво надясно: Георги Първанов (2002 – 2012), Росен Плевнелиев (2012 – 2017), д-р Желю Желев (1990 – 1997) и Петър Стоянов (1997 – 2002)

за европейските стандарти смъртност. Свободата на придвижване и възможността да се учи и работи в Европейския съюз, стават причина за развитието на масови миграции на българи към чужбина. Тези процеси са силно повлияни и от ниския жизнен стандарт на българското население в сравнение с останалите държави от ЕС. Оказва се, че през последните години над 1 млн. българи трайно са се установили извън страната. Кризисните явления в демографското развитие на България придават неблагоприятна структура на обществото. То се превръща в едно от най-застаряващите в рамките на ЕС. Твърде голям е броят на пенсионираните хора спрямо намиращите се в активна трудова възраст. Тази характеристика, освен че създава сериозни трудности пред икономическото развитие, поставя и в постоянно напрежение социалната и здравната система в страната.

Същевременно приемането на България в ЕС засилва интереса на много хора от историческите български общности в чужбина към придобиването на българско гражданство. Хиляди българи от Република Северна Македония, Украйна, Молдова, Русия, Албания, Сърбия стават български граждани и част от тях се установяват да живеят в България. Но трайното решение на демографската криза е да се създадат благоприятни условия за живот и професионална реализация на младите хора, които да останат в България и тук да създават и отглеждат своите поколения.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Въпреки ширещото се мнение приватизацията в България е успех. Преди всичко от стопанска гледна точка. Неотдавна колегата Георги Ганев показва, че очакваните дългосрочни благоприятни ефекти от приватизацията са налице. (...)“

- Повишаването на производителността на труда и намаляването на разходите; след ускоряването на приватизацията през 1997, 1998 и 1999 г. производителността расте;

- Увеличаването на брутната добавена стойност и на броя на продажбите;

- Създаването на работни места.

(...)

В крайна сметка – и в България, както и във всички останали страни от Централна и Източна Европа, всяка приватизация е по-добра от никаква приватизация.“

Из „Анатомия на прехода“, Красен Станчев, София, 2004

Една от най-значимите цели пред съвременното общество е широкото възприемане и повсеместно прилагане на принципите на демокрацията, свободата, толерантността и зачитането на човешкото достойнство.

Културата и науката в условията на демокрация. Рухването на комунистическите режими в Източна Европа през есента на 1989 г. създава и в България благоприятни предпоставки за развитие на културата, науката и образованието. Премахната е съществувалата дълго време партийна цензура и българските писатели, художници, музиканти, учени отново могат свободно да излагат своите културни или научни тези и да общуват със своите колеги по света. В областта на художествената литература започват да се създават високостойностни произведения, които намират широк прием както в страната, така и в чужбина. Появяват се множество талантиливи автори, като Георги Господинов, Миглена Николчина, Теодора Димова, Милен Русков, Алек Попов и много други. Със значимите теми, които разглеждат в българското театрално и киноизкуство, редица автори успяват да се утвърдят на вътрешната и международната сцена. Постановките на Явор Гърдев, Теди Москов, Александър Морфов се нареждат сред европейските постижения в тази сфера. Огромна част от създадените в България филми се разпространяват и в чужбина. Положителни промени протичат и в областта на изобразителното и музикалното изкуство. В страната се откриват множество частни галерии, представящи художествените платна на модерни и талантиливи художници. Христо Явашев – Кристо се очертава като водещ авангардист в световен мащаб. Български певци като Александрина Пендачанска, Соня Йончева и инструменталисти като Васко Василев и Веско Ешкенази завладяват световните музикални сцени. През последните години българската култура се развива като неотменима част от европейските и световните културни процеси.

Обществената свобода се отразява ползотворно и върху научните изследвания. Това се отнася преди всичко за хуманитарните и обществените науки, които вече не са ограничени от партийната цензура. Но с оттеглянето на държавния контрол над науката се преустановява и активната държава подкрепа. Тежките икономически и финансови проблеми, с които се сблъсква българската държава в годините на прехода, се отразяват неблагоприятно върху научнооткривателската дейност. Институтите на БАН и университетите в страната изпитват остър недостиг на средства, което често ги възпрепятства да работят по научните си проекти. Много учени напускат България с надеждата да намерят по-добри условия за професионално

ЛИЧНОСТ:

Христо Явашев – Кристо (1935 – 2020) е роден в гр. Габрово в семейство на индустриалец, който след 9 септември 1944 г. е репресиран. Следва в Художествената академия в София, но споделя с брат си, че в България не може да прави изкуството, което иска, и по тази причина през 1956 г. емигрира от страната. Живее в Чехословакия, Австрия, Швейцария, Франция и накрая се установява в САЩ. Докато е в Париж, се запознава с Жан-Клод, която става неговата съпруга. Двамата заедно осъществяват уникалните си художествени проекти. Основният творчески похват на Кристо е опаковането. От дребни предмети и паметници до цели сгради и крайбрежия. Сред най-значимите му прояви са опаковането на Музея за съвременно изкуство – Чикаго (1969), на моста „Пон Ньоф“ – Париж (1985), на сградата на Райхстага – Берлин (1995), и др. Впечатляващи художествени творби, които не са свързани с опаковане, са „Желязната завеса“ (1962), „Чадърите“ (1991), „Портите“ (2005), „Плаващите кейове“ (2016) и др. Характерна черта на художествения стил на Кристо и Жан-Клод е използването на крехки и временни материали, като текстилни платове, което цели да пресъздаде временния характер на произведенията на изкуството.

развитие в чужбина. Но въпреки трудните финансови условия, в които се намират, благодарение на отличната си подготовка и любовта към научните изследвания българските учени продължават да постигат значими резултати в своята работа.

Съществени промени настъпват в системата на образованието. Особено силно това се забелязва в сферата на висшето образование, където се увеличава числото на държавните и частните университети. Значително нараства броят на студентите, а оттам – и на хората с висше образование, което е важна предпоставка за преминаването към съвременно високотехнологично и информационно общество.

Гражданското общество. Наред с множеството трансформации, които настъпват в обществения и политически живот на страната след падането на комунистическата власт, една от най-важните е изграждането на общество, в което хората знаят и могат да отстояват своите граждански права и свободи.

Първата стъпка в тази посока са появата и развитието на свободните медии. От самото начало на прехода към демокрация започват да излизат множество вестници, неподвластни на партийната и държавната цензура. Достоверна информация за случващото се в страната и в чужбина българското общество получава както от електронните държавни медии, така и от многобройните частни телевизионни канали и радиостанции. Съвременният българин, освен че има лесен достъп до информация, може постоянно да се запознава с различни гледни

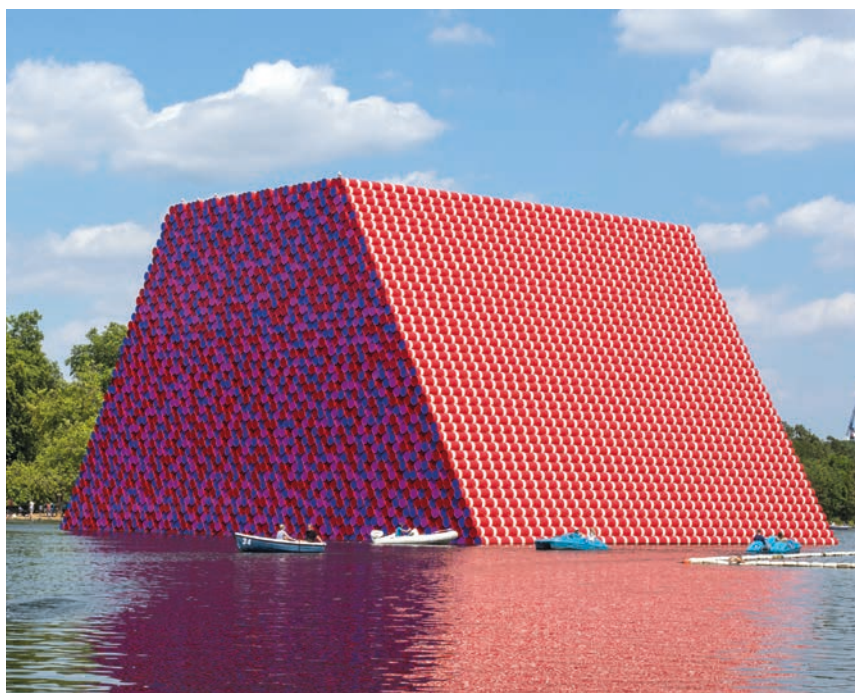

Веско Ешкенази е световноизвестен български цигулар.

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

„Най-големият успех за „Сляпата Вайша“ и създателя ѝ Теодор Ушев, заедно с писателя Георги Господинов и автора на музиката към филма Котарашки, остава номинацията за „Оскар“. Режисьорът бе първият българин с непосредствена възможност да получи статуетката. „Вайша“ получи още призове за най-добър късометражен анимационен филм от Канадските филмови награди, както и от Чикагския международен фестивал, а бе номинирана и за най-престижните отличия в света на анимационното кино – „Ани“. Филмът вече има версии на френски, английски и немски език. „Сляпата Вайша“ е включен и в почти всички мултинационални сделки на Филмовия борд на Канада. Премиерата на филма бе на 20 февруари 2016 г., по време на филмовия фестивал „Берлинале“. В България е проектиран за първи път на 13 март 2016 г., по време на София Филм Фест, в Дома на киното.“

*Българското филмово изкуство на световната сцена,
по <https://debati.bg>*

„Мастаба“ – артинсталация на Христо от 7506 разноцветни варела във формата на пресечена пирамида в лондонския „Хайд парк“, 2018 г.

Едни от най-превежданите български автори – Захари Карабашлиев (вляво), Теодора Димова и Георги Господинов (крайните в дясно)

точки към протичащите събития. А посредством социалните мрежи в интернет той може свободно да прави коментари и да изказва мнението си по всички теми, които го интересуват. Правото на всеки човек да бъде информиран и свободно да изразява гражданската си позиция, е главен елемент на демократичното общество.

Другата много важна характеристика на всяка свободна общност от граждани е възможността да контролира държавните органи да не превишават и да не злоупотребяват с дадените им от Конституцията правомощия. На първо място, това се осъществява от структурите на съдебната власт. Ето защо общественят стремеж е насочен към това органите на съдопроизводството да бъдат напълно свободни от външни влияния и зависимости. Обществото упражнява своя контрол над държавата и посредством различни фондации и неправителствени организации, които могат да инициират множество обществени дейности в една или друга посока за отстояване на правата и интересите на различни верски и етнически общности, социални групи, хора в неравностойно положение. Важна роля в гражданското общество имат и независимите профсъюзни организации, които разполагат с достатъчно възможности да защитават трудовите интереси на своите членове и да участват активно при вземането на решения в областта на социалната и икономическата политика на държавата.

Няма съмнение, че преходът от контролирано тоталитарно към свободно гражданско общество в България е най-голямото достижение, реализирано през последните тридесет години от нейното развитие.

Александрина Пендачанска

Васко Василев

ДОКУМЕНТИТЕ ГОВОРЯТ:

ЗАКОН ЗА ОБЯВЯВАНЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКИЯ РЕЖИМ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПРЕСТЪПЕН

Обн. ДВ, бр. 37 от 5 май 2000 г.

Чл. 1. (1) Българската комунистическа партия (тогава именуваща се Българска работническа партия /комунисти/) идва на власт на 9 септември 1944 г. с помощта на чужда сила, обявила война на България, и в нарушение на действащата Търновска конституция.

(2) Българската комунистическа партия е отговорна за управлението на държавата във времето от 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г., довело страната до национална катастрофа.

Чл. 2. (1) Ръководствата и ръководните дейци на Българската комунистическа партия са отговорни за:

1. целенасоченото и преднамереното унищожаване на традиционните ценности на европейската цивилизация;

2. съзнателното нарушаване на основните човешки права и свободи;

3. безпрецедентната разправа с народните представители от XXV Народно събрание и всички невинно осъдени от така наречения „Народен съд“;

4. моралния и икономическия упадък на държавата;

5. установяването на централизирано директивно управление на икономиката, довело я до разруха;

6. погазването и отмяната на традиционни принципи на право на собственост;

7. рушенето на моралните ценности на народа и посегателството срещу религиозните му свободи;

8. провеждането на непрекъснат терор срещу несъгласните със системата на управление и срещу цели групи от населението;

9. злоупотребата с възпитанието, образованието, науката и кул-

турата за политически и идеологически цели, включително мотивиране и оправдаване на изброените по-горе действия;

10. безогледното унищожаване на природата.

(2) Комунистическият режим е отговорен за това, че:

1. отнемаше на гражданите всяка възможност за свободна изјава на политическата воля, като ги принуждаваше да крият своята преценка за положението в страната и ги принуждаваше да изразяват публично съгласие за факти и обстоятелства с пълното съзнание за тяхната невярност и дори това, че те представляват престъпления; това то постигаше чрез преследване и заплахи от преследване към отделната личност, нейното семейство и близки;

2. системно нарушаваше основните човешки права, като потискаше и цели групи от населението, обособени по политически, социален, религиозен или етнически признак, въпреки че Народна република България още през 1970 г. се присъедини към международни актове по правата на човека;

3. нарушаваше основните принципи на демократичната и правова държава, международните договори и действащите закони, като с това поставяше интересите на комунистическата партия и нейните представители над закона;

4. при преследванията срещу гражданите използваше всички възможности на властта, като:

а) екзекуции, нечовешки затворнически режим, лагери за принудителен труд, мъчения, подлагане на жестоки насилия;

б) освидетелстване или наста-

няване в психиатрични заведения, като средство за политически репресии;

в) лишаване от право на собственост;

г) възпрепятстване и забрана за получаване на образование и упражняване на професия;

д) възпрепятстване на свободното движение във и извън страната;

е) лишаване от гражданство;

5. безнаказано се извършваха престъпления и се предоставяха незаконни предимства на лица, които вземаха участие в престъпления и преследвания на други лица;

6. подчиняваше интересите на страната на чужда държава до степен на обезличаване на националното достойнство и практическа загуба на държавен суверенитет.

Чл. 3. (1) Посочените в чл. 1 и 2 обстоятелства дават основание да се обяви комунистическият режим в България от 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г. за престъпен.

(2) Българската комунистическа партия е била престъпна организация, подобно на други организации, основаващи се на нейната идеология, които в дейността си са били насочени към потъпкване на човешките права и демократичната система.

Чл. 4. Всички действия на лица, които през посочения период са били насочени към съпротива и отхвърляне на комунистическия режим и неговата идеология, са справедливи, морално оправдани и достойни за почит.

*Законът е приет от XXXVIII Народно събрание на 26 април 2000 г.
и е подпечатан с официалния печат на Народното събрание.*

проф. дин Лизбет Върбанова Любенова
доц. д-р Веселина Кирилова Вачкова
проф. д-р Пламен Димитров Митев
проф д-р Пламен Христов Павлов
доц. д-р Даниел Христов Вачков

МОЯТА БЪЛГАРИЯ
ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

8. – 12. клас

Учебно помагало за подпомагане на обучението, организирано в чужбина

Редактор *Теодора Борисова-Петрова*
Художник на графичния дизайн *Анна Георгиева*
Художник на корицата *Лало Николов*
Художник редактор *Лало Николов*
Технически редактор *Мариана Димитрова*
Коректор *Славянка Мундрова*

ISBN 978–954–01–XXXX–X

Българска. Издание I/2021 г. Формат 54x84/8. Печ. коли 26,50. Изд. коли 22,26.
Код

Фондация „Българска памет“
www.bgmf.eu

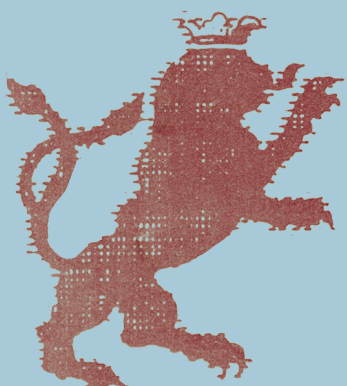
Печат

МОЯТА БЪЛГАРИЯ

„Историята не ни прави велики. Прави ни реалисти. С нея се научаваме да изграждаме човешка ценностна система. Учим се от грешките на предшествениците си. Гордеем се с постиженията на дедите си и се научаваме да вярваме в себе си. Вярващият в себе си човек е успешен и полезен за останалите.“

Милен Врабевски

МОЯТА БЪЛГАРИЯ е книга за младите българи, обхващаща цялата история на България. Краткото, но съдържателно излагане на темите, съпроводено с богат илюстративен и снимков материал, прави изданието подходящо както за училищно, така и за самостоятелно ползване.

ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ 8. – 12. КЛАС

**УЧЕБНО ПОМАГАЛО
ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА ОБУЧЕНИЕТО,
ОРГАНИЗИРАНО В ЧУЖБИНА**

Барког